

אגרות התנאים

כרך ראשון—חלק ראשון

מאת

הד"ר ר' בנימין זאב בכר.

מְתָרְגֵם מִגֵּרְמָנִית ע"י

א. ז. רבינוביץ.

מהדורה שניה.

הוצאת "דביר" ירושלים

ברלין תרפ"ב

את עבודתי בתרגום הספר הזה הגני מקדיש לזכרון נישמות

אבי מורי

ר' צבי ברוך ניסן

ואמי מורתי

גולדה חיה בת ר' יהודה ליב

זכרון כלם לברכה

המתרגם.

ד"ר ר' בנימין זאב בכר (=בכרך).

(ה' תר"י—כ"ו כסלו תרע"ד). *

מחבר הספר הזה, הד"ר ר' בנימין זאב בכר שמעון ז"ל היה נצר מהמשפחה העתיקה בכרך שהקומה בישראל הרבה נאמני הרוח (**), וכיניהם הר"ר חיים יאיר בכרך, מחבר שאלות ותשובות חוות יאיר; גם אמו של בכר, רבקה, היתה ממשפחה אצילה טידיסקו. בהיותו בן שתים עשרה נכנס בבית הספר זבעיר מיקלוש בהונגריה, שמנהלו היה החכם יוסף קבקי, המוציא לאור את המאספים, ישרון ועמו השתתפו עוד מורים חכמים; והילד בנימין זאב עשה חיל בלמדויו ביריעת השפה העברית ובכתבי הקדש וגם בלמדויו המטמטיקה והטבע (גם ביריעת שני המקצועות הללו היה בכר מצטיין כל ימי חייו), ויחד עם זה היה שומע שעורים בתלמוד על פי השטה הישנה. כשנמר את בית הספר הזה עבר לפרסבורג ונכנס לליציאון, ששם הורו גדולי חכמי העמים.

שם השתלם ביריעת החול וביחוד ביריעת השפות היונית והרוסית, המורים התפלאו בראותם אותו מתרגם בקלות נפלאה מהרוסית אל היונית ולהפך, ובכל משך הוסיף לשלמד בליציאון לא חדל מללמוד גם במקרא ובתלמוד.

משם נכנס לאוניברסיטה שבבודפשט ולמד שם את הפילוסופיה, ההיסטוריה והבלשנות. ביחוד השפיעו עליו הפרופסור רוויטשקו, מורה לערבית, וארמין ומגרי, מהאחרון למד את הלשונות המזרחיות וביחוד את השפה הפרסית.

רכושו המדעי התגדל והתרבה, כל ספריות העולם נפתחו לפניו ובכלן חדר בעינו החודרת, אך יותר מכל אהב את ספרות עמי ודוקא את הספרות העתיקה, הספרות המקורית שלנו, ובהיותו תלמיד האוניברסיטה התאבק בעפר חכמי התורה ושקד על התלמוד באותה המסירות, שרק בכר היה מוכשר לה. אחרי גמרו האוניברסיטה, הלך בכר לברסלוי אל בית מדרש הרבנים שבראשו עמד הרב הגדול ר' זכריה פרנקל ושם השמיע לקחו גם ההסטוריון הגדול שלנו, הפרופסור צבי גרץ, ובזמן ההוא ישב בברסלוי על כסא הרבנות הדרשן המצין והפלוסוף האמתי ר' מנחם יואל (Joel) וגם הוא היה קורא שעורים בבית המדרש הנ"ל. שם התרועע בכר עם חבריו, שהיו אחר כך למאורות היהדות, כמו הפרופסור בראנן, אלשכר ודוד קויפמן, שם בברסלוי היה מבקר גם שעורים באוניברסיטה והשתלם ביריעת השפה הסנסקריטית ובפלוסופיה הערבית. בשנת תר"ל נכתר בשם דוקטור ובתלוי השיג סמיכה לרבנות.

מלבד היריעות שקנה בכר בבתי המדרש, מחבריו ומרבותיו, עוד הגדיל את אוצרו בקריאת ספרים, כי שקדן היה לאין חקר. לדוגמה נביא עובדה זו: הוא הספיק לקרוא

(*) את היריעות האלה שאבתי עפ"י הרב מנאכרו של הפרופסור הד"ר ש. קרויס ב"השלוח" (כרך ל') וברשותו; הוא היה תלמידו וחברו של בכר.

(*) הד"ר ר' דוד קופמן כתב מונוגרפיה על דבר משפחת בכרך בגרמנית.

את כל הכרכים המרבים של הירחון הצרפתי—Revue des deux mondes—מדראשון עד האחרון! וכל מה שלמד וקרא היה אצלו כמנחה בקופסא. ואין צריך לומר שלמד בעיון את כל הספרות העברית, והכל נשמר בזכרונו הנפלא.

זמן קצר שרת בכר ברבנות, אבל לא מצא בה נחת רוח, כי הטרידתו מלמדיו. לאשרו נתמנה מהרה למורה בבית מדרש הרבנים בבודפשט. ושם מצא לו עבודה המתאימה לתכונת נפשו: עבודת מורה וסופר, שבזה עסק כל ימי חייו.

יסוד בית מדרש הרבנים הזה היה מאורע נפלא במינו. בשנת תר"ח כאשר כבשו האוסטרים את הונגריה, אהרי ההתקוממות שהיתה בתוכה, הטיל הקיסר על היהודים היושבים בהונגריה ענש מליון סרן, והיהודים שלמו. וירבו הימים וברית שלום נכרת בין היהודים ובין המלך. אז צוה המלך להשיב את כסף הענש ליהודים בתנאי שיקרישוהו לצרכי חנוך. בכסף הזה נבנה בית מדרש הרבנים הזה, שבו נתמנה מתחלה למנהל הרב הגדול, ר' משה אריה בלוך, וחברים לו היו הרריים ר' בנימין זאב בכר ור' דוד קופסן, שהיה גם כן מאיר גדול בחכמת היהדות, והדיר לו בלוי, שחבר ניכ כמה ספרים יקרים. בכר היה מאמין באמינה שלמה באלהי ישראל ובתורת ישראל וביחד עם זה היה אוהב חכמה בכל לבו, ואת האמונה והחכמה בקש לשעת על לבות תלמידיו, נסיעה בעלת שרשים עמוקים. וגם אמנם הצליח לנדל בישראל חכמים גדולים. הוא נתן שעורים בכתבי הקדש ואת השעורים הללו הרצה כחכם יהודי, בידעו את השפה העברית על בוריה, לא רק על פי טבעה בלבד, אלא גם מצד קריבותה אל שאר לשונות הקדם וגם מצד הספרות הגדולה והרחבה, הססתעפת ממנה—לא פנה אל כל הדחויים וההשונות וההשערות, שברן מתנדרים המבקרים המודרניים של העמים. ולא משום שלא ידע אותם, להפך הוא ידע את כל המצאותיהם, אבל הן היו זרות ללבו, לב יהודי, שהתנדך הוא נשמת נשמתו. ודוקא מפני שלא זו מהספרת הצליח לנלות נצורות בכאור הכתובים.

בהוראה היה בכר פדגוגי שלם. לטרות ידיעותיו המרבות, מעולם לא נתן שעור בלא הכנה מקדמת. ולפיכך כל מה שהוציא מפיו בעת השעור היה ברור ובטוח, מןפה ביני נפות. ואולם היה נוהר מאד מהרחיב את חקירותיו לפני התלמידים, כי אלו היה בא להרצות לפניהם מה שהוא יודע במקצוע הנוון, כי אז היה ששעיע עליהם לב טובה, שלא היו יכולים לקבל. אבל הוא ידע את המדה הנכונה, ולא עבר ממנה כחוט השערה, ומה שנתן במדה. אותו דרש אחר כך מאת התלמידים לדעת ידיעה שלמה. והתלמידים הצליחו אצלו בלמודם, ואסילו אותם התלמידים שבחייהם בהרו אחר כך מקצועות אחרים. האהבה לתורת ישראל נשארה בלכם לנצח.

וגדולה היתה האהבה בלב בכר לתלמידיו: הוא היה משתתף בראותיהם, מנהלם בעצתו, ומקיל להם את נורלם, מטציא להם עבודה, ומדריכם על שדה הספרות. ומה גדולה היתה שמחתו כשהרגיש בתלמידיו נצני כשרון! ואסילו אם דעותיהם לא היו כדעתו, סוף סוף השפעת רבם הגדול היתה נקרת בהם.

חיים טובים חי בכר כל ימיו. הוא אמנם לא דרש הרבה, לא רדף אחר תענוגים, אבל לא ידע מחסור, ואפשר היה לו להתמכר לעבודת ההוראה והספרות בלי הפרעה ומכשול. והוא שקד על עבודתו שקודה נפלאה. עד הוא הספר הענקי אגדת התנאים והאמוראים, שבו השקיע כחות כל כך כבירים, המעוררים השתוממות.

עבודה כזו לא באה רק לספק את חפץ המדע בלבד; היא נעשתה מסקור חבה עצומה ליהדות. הספר הוא מדעי טהור, המחבר בולם בעד רנשות הלב ואינו נותן להם להתפרץ, אבל אעפ"כ יש הרבה שורות ששם התגלתה הנשמה הגדולה של היהודי הגדול הזה. סוף, סוף הלא הוא נתן לספר הזה עשרים וחמש שנה משנות חייו, נתן לו את מכחר כחותיו וידיעותיו, וכוראי שהיה לו עינין מיוחד בזה. כך עובדים רק לשם שמים, לשם אידיאל מרום.

בחג היובל שלו בשנת תרע הוציאו ידידיו ותלמידיו ספר מיוחד לכבודו, שבו נמנו ספעלותיו למכות הכלל ולספרותנו. הספר יצא בהונגריה, המאמרים המדעיים שבו; הנוגעים לעבודתו הספרותית של בכר הם: רשימת כל מאמרי בכר וספריו והם כשבע מאות ומהם ארבעים וחמשה ספרים גדולים (מהזמן שהוא ועד פטירתו נתוספו עד אלף) — מאת ל. בלוי; רביז בכר בתור פשטן וחוקר במקרא — מאת שמואל קרויס; רביז בכר בתור חוקר הפלומסופיה היהודית; בכר בתור בלשן כלשונית הקדם — משה ריכטמן.

אין כל אפשרות לציין ואפילו בקצרה את עבודתו הספרותית של בכר הגדולה והרבה, ואנו מוכרחים לצמצם את דברינו רק במה שנוגע לספרו אגרת התנאים והאמוראים שהוא גלת הכתרת של כל עבודתו. על ידו נתעלה בכר לראש חכמי דורו, וכל העולם הספרותי — בין של היהודים ובין של אימות העולם — האיר מכבודו.

האגדה היא הפרי המשבב של המחשבה העברית המקורית — ים של שירה עצמית, שאין דגמתה בספרויות העמים האחרים, וכנוסה בילקוטים רבים ושונים, הנקראים בשם מדרשים, מלבד מה שמוא בשני התלמודים הירושלמי והבבלי, — סוף דבר: ספרות מקורית גדולה ורחבה, שתחלתה בימי הבית השני והשפעתה אינה פוסקת גם עכשיו. וכדי לעמוד על הזרמים השונים שנכנסו לתוך הים הגדול הזה, צריך לדעת את אפיו של יוצרי האגדה, ובשביל זאת אסף בכר את מאמרי האגדה של כל תנא וכל אמורא לחור, וסדר את מאמריהם על פי עניניהם בסעיפים מיוחדים, פתגמי מוסר וחכמה: מעלת תלמוד תורה, שבת, מצוות, ישראל ואימות העולם, וכוחים עם נויים ועם נוצרים. משלים, באורי מקרא, ספורי המקרא ונושאייהם, האל והעולם, ימות המשיח ותחיית המתים, וכך נתן את האגדה בסדר כרונולוגי מהלל הזקן ועד רבינא ורב אשי.

ובכר לא הסתפק בלקט בלבד, אלא בידעותיו הרבות בהסטוריה, בכלשונית ובשאר מקצועות המדע וזולת זאת בבקואותו המפליאה באר הרבה דברים סתומים, העמיד את הנוסח הנכון, ברר שמות האומרים במקום שהם מספקים, בראש כל פרק נתן סקירה קצרה על התנא או על האמורא הגדון, בעיקר מי היו רבותיו חבריו ותלמידיו שאמרו בשמו. הסקירות הללו הן מועט המחויק את המרבה, כי בכר לא רצה לחזור על מה שכבר כתבו אחרים, והוא שולח את קוראיו לעיין בספרי החכמים שקדמוהו.

וכל מה שכתב חתום בחותם הענוה והצניעות. הוא מכבד את רבותיו ואת חבריו ותלמידיו, אבל אינו משעבד למי שהוא, אלא חוקר ובוחן ופוסק חפשי, מתרחק מהשערות רחוקות ואינו בוש לומר לפעמים: לא ידעתי. *

(* הספר הזה יצא: ב' כרכים, אגדת אמוראי בבלי, בשנת תרל"ח ומהדורה שניה עם הוספות בתרע"ב. אגדת תנאים כרך א' תרמ"ד, (יצא גם במהדורה שנית) כרך שני — תר"ן; שלשה כרכים אגדת אמוראי ארץ ישראל בשנות תרנ"ב, תרנ"ו, תרנ"ט. כרך שמיני, רבנן; גמר לפני כותו.

צער גדול הוא לראות שספר שכזה — ספרנו — כתוב לועזית, בשפה הגרמנית שאין עמי בקבו זקוק לה, ובקנאתי נגשתי בכחותי החלשים. להשיב את העטרה ליושנה, ולעשותו לספר עברי לא רק בתכנונו, כי אם גם בשפתו. את הציטטים לקחתי בלשונם המקורם, ובמקום שהם צריכים באור בארתי אותם (בהוספת מלה או מלות כסוגריים). במקום שיש שתי נוסחאות ושנוייהם שנויים עקרים נתתי את האחת בסנים והשנית בהערה. בטוה אני, כי הספר הזה יהיה לעינים לכל דורשי תורה, שידעו גם הם למשול ברכוש הרוחני בידענותיהם בתלמוד ומדרשים. להורר מכל עקמוניות והשערות שאין להן יסוד, ולבקש רק את דרך המרע הברור.

סביע אני בזה את תודתי הרבה לועד החנוך שנותן לי האפשרות לעבוד בתרנום הספר הזה ולידירי: ר' אברהם ליב, א. איחן, ד"ר י. מהרשיק ורשיח קיק, וביחוד יוכר לשוב ידידי הסגן הנדיב ר' אליהו ביר חיים הכהן קשלן ז"ל, שעודדוני להרשסת הספר.

* *

באיזה מקומות הוספתי הערות בשולי הנליין באיתיות קטנטנות, והאיתיות מעידות שההערות אינן של המחבר ז"ל.

בכל מקום שנמצא אחר ציון הרף בשים בבלי נקדה אחת או שתיים, אין נקרות אלו באות תמיד להפריד בין ענין לענין, אלא נקודה אחת מורה על העמר הראשון של הרף ושתי נקרות על העמר השני. וזה אמנם מקבל כספרות הרבנית.

את החלק הראשון תרגמתי בימי נרוש יפו בצפת ובטבריה (תרע"ז תרע"ח). ואני מודה להי שהזמין לי בימים ההם את העבודה הזאת, שהיתה שעשועי ולא נתנה לרוחי לשקוע בתוך ים הבלהות שסבבני.

בשכתי בירושלים, עריח המזו תרע"ט.

המתרגם.

הקדמת המחבר.

בספר הזה באתי לסדר את האגדה של כל תנא ותנא בסדר כרונולוגי, אך לא להכניס את כל אגדות התנאים. יש מהאגדות של התנאים בספרות התלמודית והטורדית שנמסרו סתם, בלי שם בעליהן; הן רבות במספר, וערכן לא פחות מהאגדות שיש עליהן שם בעלים. רצוני היה בעבודתי הספרותית ההסטורית הזאת רק להגביל בדיוק את השתתפותם של תנאים [ואמוראים] שונים ביצירת האגדה עיי אספת המאמרים של כל אחד ואחד. עד כמה שהאגדה באה לפרש את הכתובים ולהספך עליהם, הרי הם פרקים של תולדות הפרשנות והדרשנות העתיקות; ועד כמה שהאגדה עוסקת בשאלות האמונה והדת, תהיה העבודה שלי לצורך להבנת ההסטוריה של ההשקפות הדתיות של עמנו. השתדלתי לסדר את המאמרים הבודדים של כל תנא, שיהיו נוחים לסקרם במקרה כללית, ובמקום שהחמר טרבה חלקתיו לשעושים, שנושאים שמות מיוחדים, לפי המקצועות שבאים בהם, אבל הם אינם שווים אצל כל התנאים. ביחוד שמתי לב אל הנוסחאות שהן שונות במקורות השונים, ובדברים הלוקחים מהתלמוד הבבלי השתמשתי בעבודתי החשובה של רבינוביץ בספרו, רקדוקי סופרים. ביחוד היה חשוב למסרת עבודתי לברר את המסרות המטלות בספק עיר בעלי המאמרים. וכן רשמתי את שמות החכמים שאמרו משטם של אחרים, שקבלו מהם, עד כמה שמצאתים רשומים במקורות. מה שנוגע לשאלה הכללית—אם אפשר לספך על המקורות ברבר הזה, שלדוני הוא בעל האמרה, מסכים אני לדעת צונץ (גדים עי 305). שבכלל אין להטיל בזה ספק; בנוגע לזה צריך לשום לב, שהמסרת של התלמוד הבבלי והירושלמי שזה בענין הזה, אעפיי שכל אחד קהתלמודים הללו עומד ברשות עצמו ולא העתיקו זה מזה, אולם דבר טבעי הוא, שכאלה המאמרים שנמסרו על פה במשך דורות רבים נולדו מסקית מי היו בעליהם הראשונים, ולפעמים יש הוכחות ששמתיהם נשתבשו. יאת זה צריך להביא בחשבון כשרנים על כל פרט כשהוא לעצמו. ראיה גדולה לאמיתת המסרת של שמות בעלי האגדה הוא רבוי המאמרים שנמסרו מהם בלי שם בעלים*.) לא כן היא אמנם האגדה המאחרת, ביחוד

(* כידוע החמירו חכמינו ז"ל מאד למסור את השמועות בדיוק בשם אומרו. בירושלמי ברכות פ"ב הלכה א' כמעט בסוף, על הכתוב (תהי' סי' א') אגורה באה"ך עולמים "אמר רוד: אזכה שיהו דברי נאמרין על שמי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות". בירוש' שבת סוף פרק י"ד: איר זעירא לרי' יוסי: חכים רבי לבר פדיה, דאח אמר שמועתא מן שמיח (הכי ראיח, רבי, את בר פדיה שהנך אומר שמועה משמו)? א"ל: ר' יוחנן אטרין משמו (רי' אמר זאת בשמו). בקובץ אגדות לאסתר (הוצ' בוכר ל"ג ע"ב): "ואמרו חכמים: כל שאינו אומר דבר בשם אומרו הורג נפשות". ובתנחומא במדבר (ס"י כ"ב): "כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו כתוב אומר (משלי כ"ב כ"ב): אל תגול דל כי דל הוא. וצריך אדם כשהוא שומע דבר דומר אותו בשם אומרו ואפילו משלישי, שכן שנו רבונינו (משנה פ"ב רפאה): איר תנחום הלבלר: מקובל אני מרי

האגדה של בעלי הנסתר (המיסטיים). שהיא או לנסרי פסידופינירפית (בלומר: שמחברים מאוחרים יחסו את דעותיהם לחכמים קדמונים), כמו אלפא ביתא דרו עקיבא וכדומה, או לפעמים על ידי מאמרים שנאמרו באחת על ידי חכמים קדמונים באו מאמרים שרק נתייחסו לקדמונים, וכמעט תמיד לחכמים הפורסמים ביותר. בשביל השלמות רמתי אצל כל תנא זתנא גם על מאמרים הפסידופינירפיים, שמהם אפשר להכיר את שיטתו של בעל המאמר. עיד טיב המקורות של הספר הזה אינו צריך לדבר, מפני שכבר מקביר על זה ברחבה בספרים הפורסמים של פרנקל, דרכו המשנה (1859), ויום, דור דור ודורשינו היא ובי (1871, 1876). ברילל שבוא המשנה (1876) נרץ, תולדות היהודים (בגרמנית VI מהדורה שניה 1866) ודרנבורג Essai sur l'histoire à la géographie de la Palestine 1 Theil 1867.

* * *

אולם צריך אני להניד * שאין זה ספר תולדות האגדה. לא לשם זה נתבניתו בעבודתי זו. יש כאן רק התחלה השוכה, ואולי גם יסודית, לתולדות האגדה, אבל רק התחלה, כי אלו הייתי מרחיב את הגבולים ומכניס בתוך הפרקים, המקדמים בסדר כרונולוגי, גם התפתחות השטה האגרית והחמר האגרי, כי אז הייתי מכביר מאד את העבודה ומביא בה בלבול, ומלבד זאת האגדה שיש עליה שם בעלום אינה מספיקה לתכלית זו, וצריך היה אפוא להכניס את כל האגדה בכל הקופה, ומרחבת גבולים כזו היתה המטרה של עבודתי מתפקעת ומתרחקת מהמטרה שהצבתי לי.

אנכי הפצתי קודם כל לכנס בפרקים מיוחדים את מאמרי בעלי האגדה, המקדמים בספרות האגדה הרחבה, שיהיו לדבר שלם ומקום. הספר, שבו מקדמת הירושפה האגרית שנמצאת תחת ידינו לפי שמות בעליה התנאים והאמוראים, נתן את האפשרות להסתכל בהסתכלות יותר פנימית בעולם הרעיונות שלהם, והשתתפותם ביצירת הספרות האגרית נעשית יותר מוקפה. אך אחרי שזהו מקדמ בסדר כרונולוגי ומורה גם על היחס שהיה בין החכמים, בין איש לרעהו, מוכן מאליו שיש בזה תועלת גם בשביל תולדות האגדה. אולם מזה אפשר יהיה גם להחליט, שאין תקוה רבה לפתר עיזו את השאלה שצרכה עוד לפני ולפנים עיד התפתחות האגדה והמדרגות והתקופות שבה: כשאנו נשוב אל התקופה הקודמת להסטוריה (אחרי שכל דברי האגדה, הבאים בספרי הלא הם מהתקופה ההסטורית), או אפשר יהיה להחליט, שלא זק הוסדות של היצירה האגרית מוצאם

מיאשה, שקבל מאביו, שקבל מהזוגות וכיו... וכל האומר דבר בשם אומריו זוכה שיגאלו ישראל על ידו". ומצינו שרי זורא שואל את רב אסי אולי לא דקדק כל כך בשמועתי ששמע מפי רי יוחנן, ועיז ענהו רב אסי: דמי ההוא מרבנן כדלא גביר אינשי שמעתא (ב"ב ס"ד:); וכן מצינו שריז הלל את רי חייא בר אבא שהיה מדויק למסור מה שמע מפי רבותיו כרחבא מסוכבדהא (ברכות לי"ג:); ועיז נטין ל"ט: ומסחים נ"ב: ועיז מאמרו של הרב שיר "תלמיד" בהמעט כרך ב' עי' שעיז, ואם אף על פי כן אנו מוצאים סתירות לזה במדרשים, אשמים הם המעתיקים שהשמיטו ופרטו בשגגה.

* המתרגם חשב לנכון להכניס כאן גם מה שכתב המחבר בהקדמתו לכרך ראשון של אגדת אמוראי איני, והוא חשוב מאד להבנת מגמת המחבר והתועלת הבאה מעבודתו.

מהתקופה שלפני ההכסטריות, אלא שגם התפתחות אותם היסודית, מרות הדרשה המיוחדת של האגדה, גם כן עשתה כבר צעדים קדימה בזמן ההוא: כבר בהתחלת התקופה ההסטורית אנו מוצאים, שכמו השיטה של דרשות הכתובים, כן החסר שהאגדה עוסקת בו עמדו במדרגת התפתחות רבה כזו, שכל הדורות של בעלי האגדה שבאו אחריו זה עפוי הרב משתמשים רק באותה השיטה שקבלו מהראשונים וכן בחסר שכבר מצאו מוכן לפניהם, ולפיכך יותר מתאים לדבר על הרחבה והגדלה, מאשר על התפתחותה של האגדה.

כמובן, הדברים נאמרים רק עד גבול ידוע. כל זמן שהאגדה היא יצירה של פעלה רוחנית חיה המתחדשת תמיד, ולא רק ירושה ספרותית של העבר, מיכרתת היא לשאב תמיד כח חיוני מכחות היוצירה הפנימיים של פעלה זו, והכח החיוני הזה מתגלה לא רק ברכיבי הכמותי, אלא גם בהתפתחות העשר הפנימי של היסודות השונים של תכנה. ורקא במאה הראשונה אחר חתימת המשנה, אנו מוצאים שהכח החיוני לא נחלש מקרב החכמים, ועמדתם בדרשות עצמם לא פסקה, ועל זה מעיד המספר הרב של חכמי האגדה שהיו בזמן ההוא.

צריך אמנם לדעת, כי בהלכה אין האפי של התנא אי של האמורא כל כך נקב, כמו שהוא בולט מתוך האגדה. ההלכה מנבילה את אישיות בעליה, כמו עץ התכן כן עיי השיטה, ושניו האישיות סגבל בתוך תחומים צרים של קשנים מפשטים. לא כן האגדה: שם מרחיבה ורוח חיים חסה של עולם הרגש שאינו סגבל נושבת מתוכה. והנטיה האינדיבידואלית ושניו הרעות שולטים בה. מאטרי החכמים (אחרי שנאספו ביחד) נותנים את האפשרות לחדור אל פנימיות דעותיהם, אל תוך מחשבתם ורגשם, אם מאטריהם הם הדרכה ליראת שמים ומסר המדות או שהם עוסקים בענין עולמי של רגש האמונה והלאמויות, התורה ותלמוד התורה, התפלה, המצות, תעודת ישראל, יחסו אל האלהים, מצב ישראל בין אומות העולם, יסוריו וסלחמותיו בעבר ובהווה, תקותו לעתיד, שתמיד סובע באופנים שונים: או כשהם עוסקים עיד השנחת האלהים, מסשלתו ושלאויו ביצירה ובארם, סוד החשנה האלהית, צדקתו והסדרו ומסתרו אחרית היסוד, השכר והעניש, עולם הבא, יום הדין והשלום הנצחי: או כשהם מרחיבים ומעמיקים את התכן ההיסטורי של המקרא ומקשטים את נושאו בצבעים יפים, או כשהם מהפכים אוה פסוק בדרך הפשט או בדרך הדרוש לענין של אמרם — כל מה שמסיר בשם אוה חכם במקצוע האגדה הרחב, שאת מהותה תארתי פה בקצרה, יכול לשרת בתור קו להבנת אישיותו הרוחנית, שזו אנו מבקשים.

אולם אעפיי ששטרות חבורו הוא ראשית כל להכיר את אישיותם הפרטית של בעלי האגדה ולתת לכל אחד ואחד את שלו, הנה בתור משרה צדדית, ואולי היותר חשובה, היא לתת את האפשרות להבין את האגדה עצמה במקורותיה ובכל נטיה עיי החסר הרב שענין בספר הזה והמקדר באפן שיוכל הקורא להקישו במחשבתו. לא האגדה כמו שהיא ולא קצורים סגנה שנעשים עים נקדות השקפה שונות, יכולים לתת את האפשרות לחדור לתוך עסקיו רוח האגדה, כמו עבודתי זו. הפשטות האמתית — כמו ששבח מבקר אחד נכבד — Deutsche Literaturzeitung 1891, 669 — באה בעקב התאסעותי למסור את המאמרים הבודדים של בעלי האגדה כמו שהם ועד כמה שאפשר להראות על הקשר שביניהם ובין שאר יצירי העיוניתיהם.

צריך להוסיף עיון, שראויים לתשומת לב מיוחדת באורי המקראות שבאגדה, כי האגדה היא ראשית כל באור המקרא, ועל זה מעיד שמה הנדדה: (==אגדה). במקום אחר (הטרימינולוגיה היותר קדומה של הדרשנות הארץ-ישראלית, והוראתה היא מדרש הכתובים (הנדדה) הוא שם שנגזר מהפעל. מניד הכתובי, כי תמיד כל ענין של אגדה מקשר לאיזה פסוק). ואולם חלק חשוב מזה הוא באמת באורי כתובים, מכאור פשוט להבנת סירוש המלות עד דרוש מקדר על יסוד כל ההוראות השונות שישנן במלה זו. וזהו הרבר שבו מצטיינת האגדה בהסטוריה של המחשבה האנושית. האגדה שביחד עם ההלכה היא היצירה היחידה של הרוח העברי במשך כמה דורות היא רק פנים אחד של המחשבה — דרשת המקרא. אם באור המקרא הוליד את הרעיון האגדי או להפך שהרעיון האגדי בקש ומצא לו סמכים במקרא — אבל תמיד דרשת המקרא היא הלכשה טבעית של הרעיון, וכל כך פנימי היא הקשר שבין הצורה ובין התכן עד שאין זה יכול להתקיים בלא זה. עד כמה זה נכון אפשר לראות למשל תמיד במאמרות ופתגמים, שהם באים בראשונה בכל פרק בספר הזה, שרק אחדים יוצאים מן הכלל אין להם סמכים מן המקרא.

בשביל להכיר את ערך האגדה ולעמוד על הבנתה האמתית צריך לדעת, כי היא היתה במשך זמן רב הבטוי היחיד לכל בעלי הכשרון השירי שבישראל. במשך דורות רבים, מעת שנשסקה השירה התנבית עד הופעת השירה העברית הספרדית, לא יצרו היהודים כמעט כל שיר במיזבן המצמצם של השב הזה, למרות שעם ישראל היה בלי ספק מתנן גם בזמן ההוא ברגש שירי וכח דמיון, כמו שנראה מתוך ההספדים ומתוך התפלות שנוצרו אז. אולם את בעלי האגדה אפשר לחשב בתור משוררים גם כן. הרבה מאמריהם מראים עמקות וחם של רגש, התרוסמות הרעיון, גבורה של דמיון, עז של בטוי, הסתכלות של צַנְרִיב, עד שאפשר להציג אותם עם אגנות השירה של זמנים ועמים אחרים. השירה האצורה בפנימיות האגדה היא הנדירה גם את האפי המקורי של המאמרים. אי הידיעה בזה הביאה לידי טעות ולהבנה פגומה של האגדה.

עוד הערה אחת כללית צריך להעיר עיד הצורה החיצונית של המסרות האגדיות, שהשיערה גם על הצורה החיצונית של ספרי זה. מסרות זו הגיעה לנו בצורת מאמרים בודדים, שזה בא באופן טבעי — כמו שכבר העירתי ביחס לאגדת אמוראי בכל — עיזו שהיא נוצרה ע"פ המסרת על פה וע"י תכנה העקרי שהוא באורי מקרא בודדים. ואחרי שבמקורות בעצמם לא הושם לב כלל לסדר את המאמרים של כל בעל אגדה לכה, כמו שהם מסדרים בספרי זה, על כן אפשר היה להוציא מתנן מאמריהם רק השקפות אחדות שתהינה לאמת המדה, ובמקום שהחמר של הפרק מקבה אפשר היה לחלקו לסעיפים (ע"פ ההשקפות היוצאות מהתנן). ומה שאי אפשר היה להכניס בסעוף מיוחד הכנסתי ע"פ סדר המקראות בסעיף, באורי מקראי או בסעיף, דרשותי. אבל טבע הענין מחייב שגם בשני הסעיפים האחרונים — שלא תמיד אפשר לחלק ביניהם — נתקבלו דברים שאפשר היה להכניס בסעיפים אחרים, כמו שהמאמרים שכאו בסעיפים אחרים היו יכולים לבוא בסעיפי באורי המקרא והדרשות.

* * *

בסיום פתיחתי זו הנני מרשה לעצמי להניד שסדר המאמרים של [התנאים] ואמוראי איי יביא ברכה גם בשביל ידיעת ההסטוריה של הארץ שבה ישבו ועבדו חכמינו, אבות היהדות, ואעפ"י שהמאמרים המדברים על אדות גורל היהודים באי סועטים הם, לנגד זה סרובים הם המאמרים שמראים את הגיונותיהם ורנשותיהם. ואזרי שכאן בא החלק החשוב של העובון הספרותי של באי כח היהדות ומנהיגיה הרוחניים, מפילא מתעשרת על ידו הידיעה של המצב הפנימי והשאיפות הרוחניות של החלק היותר גדול של יושבי הארץ, וכיחוד אותם שאי הורתם ונדלתם. עבודתי תוכל להיות הוספה להגשמת הרעיון שלו הקריש החי יוסף דרנבורג את ספרו המלא תכן ומעורר תשומת לב.—ססה עיר תולדות איי עים התלמודים ושאר המקורים של הספרות הרבנית (בצרפתית) (*).

את הסהדורה הראשונה של ספרי זה הקדשתי לאבי חכמת היהדות, הדיד יום-טוב ליפסן צונץ למלאית לו תשעים שנה. את הסהדורה הזאת השניה אני מקריש לזכרו המברך בפי כל אלה שהתפתחות חכמת היהדות וכבודה קרובים אל לבם.

המחבר.

(* בעברית : משא ארץ ישראל בתרגומו של סבשין.)

ראשי תיבות.

אדריג—אבות דר' נתן (נויא—נוסח א'; נויב—נוסח ב');
 ב'—בבלי; ב'—נובר (שלמה); ביק—בבא קמא; ביט—בבא מציעא; ביב—
 בבא בתרא. ביר—בראשית רבה; דיס—דקדוקי סופרים; ויקיר—ויקרא רבה; ירו'—
 ירושלמי; מע"ש—מעשר שני; סיע—סדר עולם; עיו—עבודה זרה; קהיר—קהלת רבה;
 ר'—רבה; ריה—ראש השנה; שהשיר—שיר השירים רבה; שויט—סדרש שוחר טוב;
 תנדביא—תני רבי אליהו.

תקוני טעיות:

בעמוד 5 הע' 1 כמעט בסוף במקום. בשעת רעהי ציל. בשעת רעב".
 בע' 53 בהערות המתרגם בסוף העמוד בא סרום: במקום "בעי רבנן רחמי עליה והדר
 תלמודיה. אמר: החרש היה לבס" ציל להפך: אמר: החרש היה לבס. בעי רבנן רחמי עליה
 והדר תלמודיה".
 הערה זו שייכת לשורה ב' במסמט בעמוד הנ"ל, ששם נשמט הכוכב.

אגרות התנאים

Offsetdruck und Einband E Heckendorff, Berlin

פרק ראשון.

הלל הזקן.

חיי הלל ופתגמיו היו פעמים רבות לנושא של חקירה מדעית¹ ולפיכך אין צורך לחזור ולעסוק בזה ישוב. כאן מדבר רק על דבר הלל בתור מבאר המקרא, ביחוד בתור ראשון בפרשנות האגדית, ורק כשכיל זה יהדתי לו מקום בראש ספר האגדות של התנאים; המאמרים המועטים שנשארו ממנו בספרות התלמודית מהמקצוע הזה הם אבן הפנה של הפרק הנוכחי. ולא רק מפני שהוא היה הראשון, שהמסרת אמרה ביצמו באורי מקרא, ראוי הוא לתפוס המקום היותר חשוב בתולדות הפרשנות העתיקה, אלא יותר מהכל מפני שהוא היה המיסד את הכמת מדרש המקרא, שתולדותיה נשתמרו במדרשי ההלכה והאגדה של הישיבות שבארץ ישראל, שבישיבתו של הלל הלכו כלם. אמנם גם שמעיה ואבטליון, רבותיו של הלל בחשבו על פי מקור הישועי², שאין לפקפק באמתתו, לדרשנים גדולים³ ומובן מאליו שהלל היה מושפע מדרשותיהם גם כמה שנוגע למדרש המקרא; אולם העובדה שהמדות שהתורה נדרשת בהן⁴ נקבעו בראשונה ע"י הלל ושהוא השתמש בהן גם למעשה, מראה למדי שהוא היה יוצר תקופה חדשה במדרש המקרא. מצינו שהלל היה עוסק במדרש

¹ השהו, מלכר הזקנים שבאו בענין זה בספרי פרנקל, וייס, גרץ, דרנבורג: י. קספף, הלל דער עלטערע אין IX אונד X יאהרונאנד דעם אריענטס; י. טרענעל Vie de Hillel l'ancien; im Rapport sur la Sit. mor. du Seminaire Isr. Paris 1867; G. Goitein: Das Leben und Wirken des Patriarchen Hillel; in Berliners Magazin für die Wiss. des Judenthums XI, 1—16, 49—87.

² פסחים ע':

³ מחלקת בדבר אגדה בין שמעיה ובין אבטליון לשמות ירה, טיה, נשמרה במכילתא לאתו פסוק (29 ע"ב).

⁴ שבע מדות דרש הלל הזקן לפני בני בתירא [קיה, ונויש, בנין אב מכתוב א', בנין אב טב' כתובים, מכלל ופרט ומפרט וכלל, כיוצא בו במקום אחר, דבר הלמד מענינו]. תוספתא סנהדרין סוף פ"ז; בסוף פתיחתא לספרא; אבות דרבי אליעזר. ע' מאטרו של גרץ בירחונו של פרנקל, כרך א' ע' 156 ולהלן.

בכר, כרך א'—1

המקרא עוד לפני עלייתו לארץ ישראל, כמו שמספר בתלמוד הירושלמי¹ ומאשר גם ע"י מקורות אחרים², שאחת מן הסבות שהניעו את הלל לעלות לארץ-ישראל היתה, שבקש לדעת אם שלשת הפסוקים, שהיה דורש בעניני הלכה בכבל, נדרשים כן גם בארץ ישראל³. מתוך המספר שם נראה, שהשמה בדרש המקרא שנתפרסמה ע"י הלל בדבר הלכה אחת היתה בעיני בני בתירה כדבר חדש, שעורר התנגדות, כאמור שם: "ואף על פי שהיה יושב ודורש להן כל היום, לא קבלו ממנו, עד שאמר להן: יבוא עלי, כך שמעתי מפי שמעיה ואבטריון⁴".

הנצחון שנצח הלל את בני בתירה היה גם נצחון של שיטתו [לדרוש את התורה ע"פ שבע מדות]. ואף על פי שאו השתמש לכל היותר רק

¹ פסחים ליג ע"א: על נ' דברים עלה הלל מכבל. כאור הטובה מהפשט הרניל, נותן לזה ניגה, יידישע צייטשריפט II, ע' 46 ולהלן.

² בתוספתא ננעים פ' א' בסוף, אחרי שמוסר את הדרשה הראשונה משלש הדרשות, הוא מעיר: וזה אחד מן הדברים שעליהם עלה הלל מכבל. כספרא תוריע סוף פ' ט' נאמר כך: על הדבר הזה עלה הלל מכבל (השוה אני אמרתי אין היא. 478 הע' 1).

³ וגם אמנם נאמר בפירושו שבאי הסכימו לדרשתו: ודרש והסכים ועלה וקבל הלכה: (השוה מה שאמר ר' טרפון לר'יע: ואתה דורש ומסכים לשמועה. ספרא לויקרא פ"א ה'; זכחים י"ג.) ע"ד כאור המלה, הסכים ע' ניב: Die älteste Terminologie der Judischen Schriftauslegung S. 132. בהערה הקודמת נמסרה גם במקום אחר בשם הלל, והוא על הכתוב ויקרא י"ג י"ז. הדרשה השניה שבה ישבו את הסתירה שבין שמות י"ב ה', מן הכשבים או מן העוים תקחו ובין הכתוב בדברים ט"ז ב', וזכתת פסה לה' אלהיך צאן ובקר, נמסר ע"י רב, אמנם לשם ענין אחר, בשם בן דורו של הלל, יהודה בן דורתאי. בבלי פסחים ע"ב בספרי דברים §129 הובא זה סתם ובמכילתא לייב ה' (4 ע"ב) דרשה זו היא היסוד למחלקת של ר' יאשיה ור' יונתן, תלמידי ר' ישמעאל, ואולם במכילתא שהוציא הופמן (במאסף הויבל של הילדסהיימר) לדברים ט"ז ב' שם האומר הוא ר' ישמעאל. הדרשה השלישית שבאה לישוב הסתירה שבין שמות י"ב ט"ז ודברים ט"ז ח' הובאה במכילתא לאותו פסוק (8 ע"ב) בתור מאמר סתם, דבר אחר (וכן במכילתא לדברים), בספרי לאותו פסוק (§134) בשם ר' שמעון ובברייתא שבתלמוד בבלי מנחות ס"ו ע"א—ר' שמעון ביר אליעזר.

⁴ ירושלמי פסחים פרק ישינו. בתוספתא פסחים כא מקוצר. ועוד מקבלני מרבתי. המעשה המספר ברובכה בירושלמי מראה, כי בני בתירה הורו במדות של הלל (השוה א. קרובסל בהחלוץ II, 93) ורק שלא הורו שאפשר להשתמש בהן בענין הנדון, ואולם מתוך ההשוואה עם הנוסחאות של התוספתא ושל הברייתא בתלמוד הבבלי (פסחים ס"ו ע"א), נראה שהקושיא של הצד שכנגד אינה הלך של המקור הראשון של ספיר המעשה הזה (אלא הוספה מאחרת).

בשלוש מהן, אבל הנצחון נקבע כבר על כלן¹). פרסומה של שיטתו נחשבה מיום נצחונה. איך השתמש בשיטתו אנו רואים רק מתוך דוגמאות מועטות של איזה מדרשי מקרא ישנם הלל קראא עליהם², אבל ודאי הוא, כי הרבה דברים של הלל נסדרו סתם או בשם חכמים אחרים ישבאו אחריו.

מדרשותיו באגדה יש לנו גם בן דוגמאית לא רבות ישנם הלל נקרא עליהן, אבל הן מספיקות לסמן את דרכו המיוחדת. כמעט לכל אמרה מאמרותיו, שהן פרי יצירת רוחו, לאהדים מפתגמיו המשבחים, שבהם נתאחדו חכמת החיים הכי מפתחה יחד עם בטוי הכי קצר והכי טחאים, הוא מכיזא כאפן הפשי סמך מאיזה מקרא. אכן כפתגמו המפורסם, בענותו לאחד שבא להתגיד על מנת שילמדוהו את התורה כלה על הגל אחת, לא נאמר בפירוש שנסמך על הכתוב, אבל קרוב לשער כי גם בזה סמך על המקרא. כל מה דעלך סני להכרך לא תעביד³) הוא רק בטוי שלילי להאמור בתורה: ואהבת לרעך כטוך (ויקרא י"ט י"ח). ובוראי יהוא שם לבו אל הלמ"ד שבמלת לרעך שאינו דגול בעברית (המשתמשת ע"פ הרב במלת היחס, את⁴). (כרך אגב נעיר שמתוך התישבה שהשיב הלל לנוי אנו למדים, שהלל מבאר לרעך לאו דוקא ליהודי, לבן עמך, אלא לכל האדם). (כן הביע גם ר' עקיבא) את הרעיון הזה בסגנון אחר: ואהבת לרעך כמון—זהו כדל גדול בתורה⁵). (כן מצינו את ר' צדוק ישמירגם לעבדית זמן קצר אחר מותו של הלל את פתגמו (אבות א' י"ג).

¹ ע' ויס היא. 165. ² הובאו ביהר אצל ויס היא 170.

³ עם הוספה: זהו כלל התורה כלה ואיך פירושה יל נמיר. בטחא אהרת שבאבות דרי נתן סכין (הוצי' שכטר 53) ר' עקיבא הוא שהשיב לאחד שבקשו ללמדו כל התורה כלה כאחת. — הוא כללה של תורה: כל מה דאת סני לניסך. להכרך לא תעביד. יש שם עוד באור לפתגם זה עיי' משלים.

⁴ ע' הערתו של מהרשיא שבת ל"א. נפלא הוא שרשי הנותן למאמר זה בשורה הראשונה באור משנה, אינו מרמז כלל על הכתוב.

⁵ ע' הערתו בספרו די ביבלעקסענעווע דער יודי רעליגיאנס פהילאסאפיהע דעם מיטטעלאטערס פאר מיימוני וייטע 80, א"י 4. שם הראיתי, שר' בחיי אבן פקודה והראביע גם כן מבארים את הל' של לרעך. הראשון (VIII, 3, 22) מבאר את הכתוב כך: וישנא להם מה שישנא לו מהם, והשני — שיאהב הטוב להכרה, כמו לנפשו.

⁶ ספרא לאותו כתוב. ירו' נדרים 41 ע"ג, ב"ר סוף כ"ד. השוה הערה 3.

⁷ עוד לפני ר' עקיבא אנו מוצאים משתמש בכטוי. אהבת רעי' במובן זה אצל פולוס במכתבו אל הגלטים 5, 14 εν ενί λογῷ πληροῦται εν ο γαι πας νομος εν ενί λογῷ σου ὡς εαυτόν. (וכן במכתבו אל הרומים 13, 8. לפני פולוס בוראי היה אותו המקור, שבו השתמש ר' עקיבא: פתגמו של הלל. בהרחבה בא זה בטאמרו של ישו אצל הסינפטיים (מת' 22, 39, מרקוס 12, 31. לוקס

וראשתמש בתגא חלף: כל הנהגה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם. (1) מאמרו של הלל שהיה אומר בשמחת בית השואבה (2) בסמכו על הכתוב (שמות כ' כ"ד): ככל המקום אשר אזכיר את שמי וכו'—אם אני כאן הכל כאן, נאמר בסדר אחר בשם ר' אליעזר בן יעקב, בן דורו של ר' צדוק (3). גם מזה מוכח, מה שנוסיף עוד להעיר בכמה מקומות, שאיזה מאמרים נמסרו לא בשם אומרם, אלא בשם התלמיד שקבל ממנו.

כמו הפתגם שהזכרנו באחרונה, מצינו עוד פתגמים, שהרעיון והצורה שלהם הם של הלל, ורק בסופם באה אסמכתא מאיזה פסוק. כך מצינו את הפתגם שנמצא רק פעם אחת (חוספתא ברכות סוף פ"ב) על הכתוב (קהלת ג' ד'): עת לבנות ועת לשחוק—אל תרָאָה ערום, אל תראה לבוש, אל תראה שוחק, אל תראה בוכה. ברור הוא, שהפתגם הזה אינו אלא הרחבת הפתגם הקצר אל תפרש מן הצבור (4). על הכתוב (תהלים קי"ג ה'—ו'): המגביהי לשבת המשפילי לראות, סומך הלל את פתגמו בשבח הענוה (5): השפילתי היא הגבהתי, הגבהתי היא השפילתי (6). על הכתוב תהרים קי"ט קכו: עת לעשות לה'

10, 27), שלפי דבריהם האהבה לה' (דברים ו' ה') היא המצוה הראשונה והאהבה לרע היא המצוה השנייה, השקולה כראשונה. כידוע גם הספר טוביה ד', טיו משתמש בפתגמו של הלל ὁ μισθὸς τοῦ ἡδονῆς τοῦ ἡδονῆς. מההפתיקה של פהלא מביא אויבוס: αὐτὸν ποιεῖν ἢ τις παθεῖν ἐχθαίρει μὴ ποιεῖν αὐτόν. 272 ולהלן.

(1) אבות ד' ה'. השהו מאמרו של ר' יוחנן כבבלי נדרים ס"ב ע"א.

(2) תוספתא סכה ס"ד הי"ג; ב. סכה נ"ג. אבות דרי"ג ס"ב.

(3) מכילתא לאותו פסוק (73 ע"ב). (4) אבות ס"ב ס"ד.

(5) גם במקומות אחרים מוצאים את הלל מלביש ענין כללי בצורה פרטית — אינדיבידואלית — וכוה נמצא בצורה אחרת גם אצל בית שמאי ובית הלל, ערובין י"ג: — וליחס את הענין אל הדובר בעצמו, שעייז הענין מקבל גון של סוביקטיביות. השהו את המאמרים (אבות פ"א ט"ו). אם אין אני לי, מי לי? וכשאני לעצמי — מה אני? (סכה נ"ג). אם אני כאן הכל כאן. באסן שכוה אנו מוצאים החכמים מלבישים גם חקים הלכותיים, שעייז השמוש בנוף ראשון החק מקבל צורה יותר הסתכלותית, כמו בביק פ"א ס"ב: כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נוקו. משמשים כאלה נחשבים על חלקי מאמרי הלכה. עתיקים (ע' פרנקל 13), ואפשר שאת סגנונם זה קבלו עוד מהלל.

(6) ויקרי' ר' א'. כאן בא המאמר בתור הקבלה למאמרו של בן עזאי (ריע בשמו): רחק ממקומך ב' ג' מושבות, עד שיאמרו לך: עלה, ואל תעלה שיאמרו לך: רד. מוטב שיאמרו לך: עלה, עלה, ולא יאמרו לך: רד, רד, וכן הלל אומר: השפילתי היא הגבהתי וכו'. וכן הוא בארדי"ג פכ"ה. בסדרש תנחומא, וביקוט משלי כ"ה ז', § 961 בא מאמרו של הלל אחרי מאמרו של בן עזאי (בתנחומא שלנו וכן בילקוט ויקרא א' א', § 427,

הסרו תורתך, ומשלי י'א כ'ד: יש מסור ונוסף עוד, הוא סומך את סתנמו בסגנון אנטיסיזי החביב עליו: בשעת המכנסים סָזַר ובשעת המסורים כנס (1). מצינו גם כן שהלל היה רגיל לקרוא איזה פסוקים כמו שהם, מבלי להוסיף עליהם איזה פתגם משלו. כן היה הלל רגיל לקרוא: ברוך ה' יום, יום' (תהלים ס"ח כ') להראות בזה שאינו מסכים לשמאי שהיה מחמיר לדאג מיום הראשון של השבוע (לשבת 2). כשבא הלל העירה ושמע קול צוחה בעיר, הביע בטחונו בסגנון המקרא (תה' קי"ב ז'): משמועה רעה לא יירא, נכון לנו בטוח בה'— שאין קול זה יוצא מתוך ביתו. 3)

המשל, שהוא אחד היסודות החשובים במדרש האגדה, נמצא גם כן אצל הלל בשתי שיחות עם תלמידיו, שהובאו במדרש המאחר, ויקרא רבה 4).

חסר (זה) ומה בשמיר מיה. ואולם במקורות שחשבנו באחרונה נחסר שם בן עזאי ורק המוסר בשמו ר' תנחומא בר אבא או ר' תנחום, נוכר בתור בעל המאמר. ביחד נשתבש הנוסח במדרש הלל (יילינג בית המדרש V. 91 לתהלים קי"ד ד' ששם הלל נקרא על מאמרו של בן עזאי (ע' II. 157. 3): הנבהתי השפילתי הנבהתי (sic) וכן היה הלל אומר: עלה למטה ורד למעלה. הושה עים שוהלא Sentences et proverbes du Talmud et du Midrasch N 779, שם הוא מראה שיש מאמר דומה לזה באונגליון מתאי כ"ג י"ב $\delta\sigma\tau\iota\varsigma\ \delta\acute{\epsilon}\ \psi\upsilon\lambda\omega\sigma\sigma\epsilon\iota\ \epsilon\alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\nu\ \tau\alpha\pi\epsilon\iota\omega\theta\eta\tau\epsilon\iota\tau\alpha\iota,$ και $\delta\sigma\tau\iota\varsigma\ \tau\alpha\pi\epsilon\iota\omega\sigma\epsilon\iota\ \epsilon\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$ $\psi\upsilon\lambda\omega\theta\eta\tau\epsilon\iota\tau\alpha\iota.$ (השוה לוקם י"ד י"א).

(1) גירסא מוטעת היא— המכניסים; תוספתא ברכות פ"ז, ומה במדרש משלי ה' פ"ז. ב. ברכות פ"ג. בירושי' ברכות בסוף (14 ע"ב) סובא המאמר הזה בארמית: בשעה דמכנשין בדר ובשעה דמבדרין כנש. והבאור בחור משפט מיוחד בא בעברית, אך המקרא חסר. בערוך ערך פה I. הוא מביא, מבלי להראות את המקור, אית דספורין (צ"ל: דמבדרין) כנש, ואית דמכנשין בדר. במדרש שמואל, בפתיחתא, שהגירסא שם דומה לזה שבירושלמי, נמצא ניכ סמך סמשלי י"א כ"ד. בספרי זוטא לבמדבר כ"ז א' (ילקוט I. 773) סובא אחרי הדרשה לתה' קי"ט, ק"ב: וכן היה הלל אומר: בשעת הכפורין כנס את הרגל, בעת דלית קסין קני מינה. באתר דלית נוכרן השתדל. להיות נבר. הכסוי כנס רגלי (השוה ירמ' נ' י"ג) נמצא בספרי לדברים ל"ב כ"ה (321 §) בשתנם עתיק: מכאן אסרו: בשעת מלחמה כנס את הרגל, בשעת רעה פור את הרגל. סגנון זה נמצאנו למדין, שמה שאמר הלל. פזרי אין פירושו לפור את התורה. על המקורות שהבאתי באחרונה הורני ה' א"ד. ביכלר. 2) ביצה ט"ז.

(3) ירו' סוף ברכות (14 ע"ב): הלל הזקן אומר: משמועה רעה לא יירא. לפי הברייתא ב. ברכות פ"ג. אמר רק: סובסח אני שאין זה בתוך ביתי. ועז התלמוד מוסיף, שעליו נאמר הכתוב בתהלים קי"ב ז'.

(4) ויקרא רבה ל"ד, ומה בילקוט משלי י"א י"ז. ע' וייס ח"א 160 ולהלן.

א. הלל הזקן בשעה שהיה נפטר מתלמידיו* היה מהלך והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, היכן אתה הולך? אמר להם: לעשות מצוה. אמרו לו: מה מצוה זו? אמר להן: לרחוק אותי בבית המרחץ. אמרו לו: וכי זו מצוה היא? אמר להן: הן. מה אם איקונין של מלך שמעמידים אותו בבתי טרטיאות ובבתי קרקיסאות, מי שנתמנה עליהם הוא מורקן ושוטפן, והן מערין לו מזונות, ולא עוד אלא שהוא מתנדל עם גדולי מלכות, אני שנבראתי בצלם ובדמות, דכתיב (בר' ט' ל'): כי בצלם אלהים עשה את האדם—על אחת כמה וכמה! ב. הלל הזקן בשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, להיכן אתה הולך? אמר להן: לגמול חסד עם הדין אכסניה בגויה ביתא. אמרו לו: כל יומא אית לך אכסניא? אמר להן: והדין נפשא עלובתא, לאו אכסניה היא בגו גופא? יומא דין היא הכא, למחר לית היא הכא. [וכי הנפש העלובה אינה אכסניה בתוך הגוף? היום היא כאן ומחר איננה כאן] ¹.

בתלמוד בבלי ² יש שתי ישאלות ששאל בר הי הי ³ להפלי: א'—על הכתוב (קהלת א' י"ד): וחסרון לא יוכל להמנות—להמלאות מיבעי ליה? אלא זה שמנוהו חבריו לדבר מצוה, והוא לא נמנה עמהם. אמר ליה בר הי הי ⁴ להלל: מאי דכתיב (מלאכי ג' י"ח): ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע, בין עובד אלהים לאשר לא עבדו? היינו צדיק, היינו עובד אלקים? היינו רשע, היינו אשר לא עבדו? א"ל: עבדו ולא עבדו תרווייהו צדיקי גמורי נינהו, ואינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד. א"ל: ומשום חד זימנא קרי ליה, לא עבדו? א"ל: אין, צא ולמד משוק של חמרין: עשרה פרסי בזוא, חד עשר פרסא בתרי זוזי. אין כל יסוד להטיל ספק בזה, ישני הטאמרים הללו, שנמסרו בצורה שלמה כזו, שהם של הלל. השואל הוא אותו

¹ כדאי להעיר שהשיחה הראשונה נמסרה בעברית והשניה בארמית ובשתיהן נכנסו מלות יוניות. בשתי השיחות הוא פותח שהכתוב משלי י"א י"ז. נומל נפשו איש חסדי נאמר על הלל, ובשעת פטירתו קראו עליו: הי ענו, הי חסיד! תוספתא סוטה ד' י"ג.
² חגיגה ט"ז: ע"י פנפון של ברלונר 1881 ע"י 117 ולהלן.
³ בילקוט לקהלת א' ס"ו נשתבש בר הי הי לרב אחא, שהיה כתוב בר ההא, כמו שנמצא אצל רבינוביץ בדקדוקי סופרים שם, ומה נקל היה להשתבש. רבינוביץ סעיד כי בדפוסים עתיקים ובכתבי יד בא היה בסלה אחת. בעין יעקב טובאה רק הדרשה. אבל השמות חסרים.

⁴ בן הא הא. או בן הי הי. בשני אופנים כאלה נקראה האות החמשית שבאלפא ביתא. אך היא יותר מתאים להשם העברי אבן.

* לפי גירסת השאולחות. שאולתא א': במעלי יומא דשבתא—המהרגם.

כן הא הא, ישבפתגמו הקצר מסתיימת מסכת אבות: לפום צערא אנרא. והנה מצינו במקום אחר¹, שמאמר זה, הנאה להלל, מיוחס אליו, ויחד עם זה מספר, כי הוא קבל את הפתגם הזה מפי אנשים גסים סוחרי תבואה בתור תשובה גסה על שאלה ששאל כהוגן, מה עשה להם הלל הזקן? החזירן למוטב. יוצא, שזהו אחד מהספורים שלא פסקו גם בדורות המאוחרים ע"ד הכנסת גרים על ידי הלל תחת כנפי השכינה.

אכן לפי מסרת אחת היה גם בן הא הא גר, והוא וכן בגיבג הם איש אחד² פתגמו של בן בג בנ, שנאמר גם כן בארמית בא בסוף אבות לפני פתגמו של בן הא הא—הפך בה והפך בה דכלא בה ובה תחזי וסיב ובלה בה ומנה לא תזועי, שאין לך מדה טובה הימנה. ובאבות דרבי נתן מיוחס גם מאמר זה להלל. קרוב מאד לשער, כי בן הא הא היה גר, שהלל המניסו בכריתו של אברהם אבינו, ושני פתגמיו נמסרו בשני שמות שונים, שהם באמת של איש אחד, ולפעמים בשם הלל עצמו. מה שנוגע למוכן ולמקור של השמות המוזרים האלה, אפשר להסביר על ידי מעשה אחר של גר שנתגייר על ידי הלל. לפי המעשה הזה, הוכיח הלל לגר אחד אמתת תורה שבעל פה מתוך למוד אלפא ביתא, והראה לו, שגם למוד האותיות אי אפשר בלי אמונה בתורה שבעל פה³. ואפשר לשער, כי הגר שנתגייר באופן שכזה, קבל עליו את השם בן הא הא, שפירושו, שאותו האיש לה"א קורא—ה"א, או שקבל עליו את השם בן בג בנ, מה שעוד יותר מתאים למספר, שמורה בזה, כי הגר הכיר את האמת, כי גם למוד סדר האותיות אי אפשר בלי אמונה במסרת, ובית-גמיל נקרא רק בית גימל ולא באפן אחר. כמו האלפא ביתא, כך למד הלל את הגר את כתבי הקדש, ובאותה שעה פנה אליו בשאלותיו⁴. הספור של התלמוד הבבלי, אעפ"י שלא נשנה במקור אחר⁵ וגם אין עליו שם ברייתא, בכל זאת צריך לחשבו למקור נאמן.

¹ אבות דרינ פי"ב (הוצי שכטר ע' 57).

² ע' תוספתא חגיגה ט"ז יוחסין וספיד ערך בר הי הי. ר' יהודה בן ברציליו בבאורו לסי' יצירה (מהדורת הלברשטם) ע" 3.

³ שבת ל"א. אדרינ סטיו. בקהיר ז' ח' נתיחסו הדברים של שמאי והלל לרב ושמואל. והגר היה פרוסי.

⁴ ע"ד הערתו של הלל לסלאכי נ"י י"ח ע"י איג אמוראי איי ח"א 524. 5.

⁵ הסקורות שבתלמוד בבלי ע"ד הלל בכלל יותר מרובים מאשר בתלמוד ירושלמי. ואין כל פלא, כי הבבלים עמלו ביחוד לאסוף את המסורות ע"ד בן ארץ מולדתם הגדול.

(* חפש בתורה חסיד, כי הכל בה, וחזקן וחבלה בה וממנה לא תזון.

בתור אפוקריף צריך לחשב את המאמר האגדי הבודד לשמואל כ"ט י"ט (1). הלל הזקן אומר: אמר שמואל לשאול: לא דיך שלא שמעת בקולי, למהות את זכר עמלק, אלא גם באת רישאול לך באוב; אוי לרועה, אוי לצאנו! שבשבילך נתן הקב"ה את ישראל ביד שלשתים. המאמר הזה ע"פ תכנו והרעיון הבהיר שבו לא מן הנמנע הוא, שהוא של הלל, אעפ"י שאין לזה הוכחה ברורה. במדרש מסתרי אחד (2) נאמר על הלל שקבל שם המפורש מעזרא... ועזרא הסופר להלל הזקן והלל הזקן לר' אבהו, ור' אבהו לר' זירא, ור' זירא לאנשי אמנה (3). אכן במאמריו האחרים אין שום אחיזה לחשב אותו כמו שאר התנאים הראשונים, לנושא תורת הסוד. מסרת אהת, שעדותה רפה (4) אומרת: אמרו עריו על הלל הזקן שלא עזב דברי חכמים שלא למדס, אפילו כל הלשונות, אפילו שיחת הרים וגבעות ובקעות, שיחת עצים ועשבים, שיחת חיות ובהמות, שיחת שרים ומשלוח (5). אך עדות זו, לפי הנראה, לקוחה ממה שנאמר על ר' יוחנן בן זכאי (6) ונתיחס להלל.

בגמר הפרק עלינו להעיר, כי פתגמי הלל נאמרו פעם בעברית, פעם בארמית ופעם בערבוב שתי הלשונות כאחד (7). על דבר ארבעת הפתגמים העקריים שלו נאמר באבות דר' נתן (8): „אף הוא אמר בלשון בבלי ארבעה דברים“, רמז לבבל מולדתו, שבשפתה הישתמש.

(1) פרקי דריא פליגי. ומה בילקוט שמואל 141 §.

(2) בספר הנוד, בביהמ"ד של יולינק II. 117.

(3) בשלשלת המסרת הונו נחמר בין הלל ובין ר' אבהו ע"ד יהסו של ר' זירא (ועירא) לר' אבהו ע' אני אמרתי איי חיב 100. חיג 10. בהספר שקראי על הלל (לעיל ט' הע' 1). הוא נקרא בשם תלמידו של עזרא. כמו שרי שמעון בן לקיש מהלל אותו בזה, שנס הוא מוצאו מכל ויסר את התורה בארץ-ישראל. ע' בבלי סכה כ"ג הבטוי תלמידו של עזרא מתאים לזה שהלל בעצמו משתמש בו. הוא מתלמידיו של אהרן (אבות א' י"ב). (4) מסכת סופרים ט"ז ט'.

(5) ע' ש. בק בניק, מאנאטשטריפט 1876, זייטע 25 ולהלן.

(6) סכה כ"ח. ביב קליד. במקום משלות נאמר שם בפרוטרוט: משלות כובסין, משי שועלים. אצל שיחת שרים נאמר שם גם שיחת מלאכי השרת. ובמקום שיחת החי והדומם נאמר בתלמוד רק שיחת רקלים.

(7) כך מאמרו בשמחת בית השואבה בתלמוד ירושלמי (סכה 55 ע"ב) בארמית ובבבלי (ע' לעיל הע' 1) בעברית. ע' ניכ. 4. הע' 2. ו. 7. הע' 4.

(8) פ' י"ב. הם הפתגמים המובאים במשנה אבות א' י"ד רק בסדר אחר ובשנויים חשובים. א. נדר שמא אכר שמה (הנירסא, ואכר' במקום, אכר' נשתבשה אילי מן, נאכר' או, יאכר'). ב. ורלא משמש חכמיא (= ורלא יילף) קטלא חי"ב. ג. ורלא מוסף פסד (= יסף) ד'. וראשמש בתנא, אכר ואויל ליה (= חלף).

פרק שני.

בית הלל ובית שמאי.

מועטות הן הדרשות שבאו בשם הלל לנחלת הדרות שאחריו ועוד פחות מאלה באו מאת בני דורו¹) ומהרור הסמוך לו. על דבר איש מחלקתו בהלכה — שמאי — נאמר במדרש תנאים אחד בדברים ברורים, זה אחד משלשה דברים שדרש שמאי הזקן²), שלפי הנראה הכונה בזה היא שיותר משרשה דברים לא נמסר ממנו, ומשלשה דברים הללו נשאר רק אחד שמוכא שם במדרשו. ורק פעם אנו מוצאים: שמאי הזקן אומר משום חגי הנביא³) שולחיו חייב (מי

¹) על אלה נחשבו שני הדברים העממיים החביבים, שבעת חליו של הורדוס העירו למרה, להסיר את הנשר מעל בית המקדש. יוספוס — שספר לנו את שמויהם: יהודה בן פריפאי ומתתיהו בן טרנולות — חושב אותם למכארי התורה של האבות (Antiqu. XYII,6,2).

²) זו אחד מני דברים שדרש שמאי הזקן. ספרי 203 §, לדברים כי כו. בטכילתא לדברים (מהדרות הוסמן במאסף היובל של הולדסהייסר בחלק העברי ע' 24) מסר ר' יהודה I: זה אחד מן הרברים שדרש שמאי הזקן. בתוספתא עירובין פ' ד' (י'). ג' נאמר רק: וכן היה שמאי הזקן דורשו. בכ"י ערפורט הגירסא היא. הלל הזקן (תוספתא. מהדרות צוקרמנדל ע' 142) אולם הגירסא. שמאי מקבילת ע"י הכריתא ב. שבת י"ט.

³) אנו מוצאים עוד בכמה מקומות, שהלכות עתיקות מיוחסות לנביאים האחרונים: חגי, זכריה ומלאכי. משני אנשים בני דורו של החרבן ושנתחסו כנראה על בית שמאי — ר' צדוק (תוספתא כלים כ"ג ע"ג ונ"ג) ודוסא בן הרבינס (ירוש' יבמות פ"א ה"ו, ב. יבמות פ"ו. גם כן סמכו בקבלתם על חגי הנביא. כמה גדול ערך קבלה זו אנו רואים ברור מהלכה אחת, שעליה העיד דוסא בן הרבינס, וע"ז אמר בן דורו, ר' יוחנן בן זכאי, שהוא שמע זאת מרבותיו בתורי הלכה למשה מסיני. (נמסר ע"י ר' אליעזר בן הורקנוס, משנה ידים פ"ד ס"ג). טובן שזכה יש גם למאמר, שיונתן בן עוזיאל, תלמידו של הלל, קבל את תרומתו לנביאים מאת חגי, זכריה ומלאכי (מנילה ג'). השוה ירושלמי גי'ר 56 ע"ג. ר' יעקב בר אירי (תלמידו של ר' יוחנן) בשם רשב"י: אמרו מפי חגי, זכריה ומלאכי. במקום המקביל לזה בבבלי גי'ר נ"ג. אומר ר' יעקב בר אירי: מפי שמועה אמרו — מפי חגי, זכריה ומלאכי. ועוד בחולין קל"ז: אומר ר' יוחנן ע"ד דרשתו ההלכותית של ר' יוסי בר הלפתא: מפי שמועה אמרו — מפי חגי, זכריה ומלאכי. וכן אמר ר' יוחנן בכבודות נ"ח ע"א, ע"ד דעות איוה תנאים. ע"י גם כן להלן פרק ד' סעיף ז'.

שאומר לשלוחו: צא הרוג את הנפש, ישנא' (ש"ב י"ב ז'): אותו הרגת כהרב בני עמוני) (שבאמת לא הרג בעצמו, אלא יזרה ע"י יואב).
 ע"ד שמעון בן הלל איננו יודעים כלום, מלבד שמו²). אולם גם מנכד רבן גמליאל הראשון ובנו ר' שמעון בן גמליאל הראשון, שהיה עד ראיה לחרבן ירושלים, לא נשארו לנו לא מדרשי הלכה ולא מדרשי אגדה³). לפי הנראה הרבן בית המקדש ובטול האוטוריטט של הסנהדרין גרמו, שהתחילו אחר כך למסור יחד עם המאמרים גם את שם אומרם, כי אז נעשה האוטוריטט הפרטי של כל אחד מחכמי התורה יותר חשוב, ושם האומר היה יכול לגרום. שהמאמר יתקבל ביותר. ואולם בעשרות השנים האחרונות שלפני חרבן הבית היו החכמים מאגדים יחד בשתי מפלגות בית שמאי ובית הלל, ודעות הפרטים נכללו בתוך דעת המפלגה כלה⁴).

בין הענינים הרבים שבהם נחלקו בית שמאי ובית הלל, יש מספר הגון של מדרשי המקרא בהלכה⁵), אבל יש גם כאלה שאפשר להשגם בתור מדרשי אגדה, ואפשר לשער כי מדרשי אגדה אלה נשנו עוד לפני חרבן ולא אחריו, שאם לא כן קשה לחשב, שהמחלקות הללו, שאינן נוגעות להלכה, היו שמורות לזכרון גם בשעה שכבר הופיעו אנשים אחרים ומפלגות אחרות. וכך נשארו לנו לפליטה בפלוגתות המועטות הללו, שתכנן הוא בעיקרו פילוסופיה דתית רשימות חשובות של דעות בתי המדרש מהשנים האחרונות של הבית הישני. על השאלות שהן דנים שם באו אמנם תשובות על דרך הפרשנות עם הבאת

¹ קרושין מ"ג. בתור המדרש השלישי של ישנאי אפשר לחשב את הדרשה לויקרא י"א ל"ד, שבספרא לאותו פסוק טובא סתם, אבל לפי הנראה, כמו שמעיר ויס בצדק (ח"א 170), זהו היסוד של ההלכה. שנספר ע"י דוסתאי, תלמידו של ישנאי, במשנה ערלה פ"ב מ"ה. ² שבת ט"ו.

³ מענינת היא חלוקת התלמידים ע"פ דעתו של ר' גמליאל א. לענין תלמידים דרש ר"ג הוקן ארבע דברים: דג טמא דג טהור, דג סן הירדן, דג סן הים הגדול. דג טמא כיצד? בן עניים שלמד מקרא ומשנה, הלכות ואגדות, ואין בו דעה. דג טהור כיצד? זה בן עשירים שלמד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ויש בו דעה. דג סן הירדן כיצד? זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות, ואין בו דעה להשיב. דג סן הים הגדול כיצד? זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה, מדרש הלכות ואגדות ויש בו דעה להשיב. (אבות דר"ג פ"י מ"ג. בתור מקצועות למוד הוא חושב מקרא ומשנה, ושאר שלשת הלמידים, שהם פרטי המשנה. ע"י הוספה שבסוף כ"ך זה). ⁴ ע"י פרנקל 58, 64.

⁵ ע"י פרנקל 46 ולהלן. ויס היא 179 מונה 316 מחלקות בין ביש ובית ומה 29 ימדרשים, כלל: באורי המקרא. ע"י נ"ב א. שברץ — המחלקת שבין ביש ובין ביה.

סמוכים מן המקרא, אך נראה כי בזה השתתף גם העיון השכלי, ושניהם — הפרשנות והעיון השכלי — עזרו זה לזה, כמו שנהוג בכלל במדרשי אגדה, העוסקים בענינים שכאלה. ובכן יש לנו בפלוגתות אלה ענין שר אגדה עתיקה, שכדאי להתעכב עליו. שמים וארץ — מי קדם למי בכריאה? שאלה זו נפתרה ע"י בית שמאי, — כמו שנפתרה ע"י חכמי הנגב, שאליהם פנה אלכסנדר מוקדון בשאלה זו, (1) — כי שמים קדמו, עפ"י הכתוב (בר' א' א') בראשית ברא א' את השמים ואת הארץ. ולפ"ד בית הלל ארץ קדמה לשמים, עפ"י הכתוב (בר' ב' ד'): ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים (2) [אלו מביאין טעם לדבריהן ואלו מביאין טעם לדבריהן. על דעתהון דבית שמאי, דאינון אמרין: השמים נבראו תחלה ואח"כ הארץ. משל למלך שעשה לו כסא, ימשעשאו, עשה איספוריו (הדום) שלו. כך אמר הקב"ה (ישעי' ס"ו): השמים כסאי והארץ הדום רגלי, ועל דעתהון דבית הלל דאינון אמרין: הארץ נבראת תחלה ואח"כ השמים, משל למלך שבנה פלטרין, משבנה את התחתונים, אח"כ בנה את העליונים (2)].

במחלקת אחרת ע"ד הכתוב (בר' ב' א'): ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים, בית שמאי אומרים: מחשבה בלילה ומעשה ביום, וב"ה אומרים: מחשבה ומעשה ביום (4). אחד מתלמידיו המצינים של ר' עקיבא — רשב"י — אמר ע"ז (5): המיה

(1) תסיר ליב. ע"י פינולשטיין — Die Adnotationes etc. p. 24 Donath. Alexandersage S 27. A. Brüll. Monatshefte S. 261. 1884.

(2) חנינה ייב. בצורה אחרת קצת במקורות הירושלמיים. ירו' חנינה 77 ע"ג וע"ד. בכיר א' קרוב לסוף: ויקיר ריש פליג. מדרש שמואל ריש פ' ה'. (השוה אני אמוראי איי ח"ג. 88. 218. 480) בפ"ק ר"א ריש פ"ח נשתנה המאמר ונתרחב באפן אנרי. נכנס תחרות ביניהם על הדבר הזה. עד ששרתה שכינה ביניהם והסכימו אלו עם אלו. ששניהם נבראו בשעה אחת וברגע אחד. מה עשה הקב"ה? פשט יד ימינו ונטה שמים ופשט יד שמאלו ויסד ארץ. שנאי (ישעי' מ"ח י"ג): אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים. הדבר הזה. כמו שנראה להלן, הם דעת של מאוחר.

(3) המשל מארכיטקטון לכורא העולם יש גם אצל פילון, בן דורם של ביש ושל ביה (4) Philo, de opif. mundi) ורומה הרבה למה שאמר ר' הושעיה במאה השלישית (ביר ריש פ"א) ורק פילון. במקום פלטרין. קמשל לבנין עיר, ע"י אני אמוראי איי 1. 107.

(4) ביר ריש פ"ב. תנחומא ב' בראשית 17. המשל שלקוח מהמחשבה ומהמעשה של בשר ודם לבריאתי של עולם ע"י הקב"ה, הוא כנראה נוסד על ההשקפה של היצירה הדואלוסטית של העולם האיריאלי והעולם הסוחשי, שאותה אנו מוצאים גם אצל פילון (ע' זינפירד ע' 232 ולהלן). גם פילון מביא ראיה לדבריו מברי' ב' ד'.

(5) ביר פ' א' ופ' ייב. במשנה עדיות פ"א ס"ד נקראו שמאי והלל בעצמם בשם אבות העולם. ביר' ר"ה 56 ע"ד נקראו ר' ישמעאל ור' עקיבא בשם אבות העולם.

אני האיך נחלקו אבות העולם, בית שמאי ובית הלל, על בריית שמים וארץ? אלא שאני אומר: שניהם לא נבראו אלא כאלפס וכסויו¹, שנאמר (ישעי' מ"ח י"ג): קורא אני אליהם, עמדו יחדו. וכן בדבר מחלקתם על המחשבה והמעשה, אמר ר' שמעון בן יוחאי: תמיה אני איך נחלקו אבות העולם ב"ש וכו' על בריית שמים וארץ? אלא מחשבה בין ביום ובין בלילה, ומעשה עם דמדומי חמה² [כלומר המעשה תופס אצל הקב"ה זמן מועט מאד].

שתי פלוגתות אחרות שבין ב"ש ובין ב"ה הן על דבר שכר וענש בעוה"ב ותחית המתים: בית שמאי אומרים: שלש פתות הן ליום הרין (כשיחיו המתים — רש"י): אחת של צדיקים גמורים ואחת של רשעים גמורים (רובן עונות — רש"י) ואחת של בינונים (מחצה על מחצה — רש"י). צדיקים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר לחיי עולם; רשעים גמורים נכתבים ונחתמין לאלתר לגיהנם, שנא' (דניאל י"ב ב'): ורבים מישני אדמת עפר יקצו, אלה לחיי עולם, ואלה לחרפות לדראון עולם. בינונים יורדין לגיהנם ומצפצפין (צועקין ובוכין מתוך יסורין שעה אחת—רש"י) ועולין, שנאמר (זכריה י"ג ט'): והבאתי את השלישית³ באש וצירפתים כצרוף את הכסף ובחנתים ככחון את הזהב. הוא יקרא בשמי, ואני אענה אותו. ועליהם אמרה חנה (ש"א ב' ו'): ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל. בית הלל אומרים: (שמות ל"ד ו') ורב חסד—מטה כלפי חסד (הואיל ומחצה על מחצה הם, מטה את ההכרע לצד זכות ואין יורדין לגיהנם—רש"י) ועליהם אמר דוד (תה' קמ"ז א'): אהבתי כי ישמע ה' את קולי⁴.—על דבר תחית המתים בית שמאי אומרים: לא כשם

¹ בכבלי חגיגה י"ב ע"א. מיוחסת דעה זו לחכמים. שנים הם, כמו רשב"י, מביאים ראיה מישעי' מ"ח י"ג. ² ע"ד הבטוי הוה ע"י פלו"ש אצל לוי היא 443 ע"א. ³ את המלה השלישית הוא סבאר על הכתה השלישית (הבינונית). ע"ז מוסבה גם הררשה שהובאה סתם במדרש שה"ש (פ"א א' ג') ע"פ עלמות אהבוך — זו הבת השלישית, שנא': והבאתי את השלישית באש. הרב"ר הוה נעלם מעיני Joel, שחשב שהכונה היא לבת השלישית של היורעים (גנופטיקר). ותחת השם עלמות הוא חושב את Aeonen (Blicke in die Religionsgeschichte I, 135). יוהר נראה שצריך לבאר את המלה עלמות. כמו על מות שבתהלים מ"ח ט"ו: יוהר עוה ממות אהבתם אליך. ואולם לא זאת היא הכת השלישית שבת קול הכרונה שתלמידיו ר' יוחנן בן זכאי נחשבים עליה (ירו' חגיגה 14 ע"ב). כת זו נמנית שם בתלמוד הירושלמי בתור אחת משבע הכתות של הצדיקים. שעל אדותם מבואר ברחבה בשוחר טוב י"א ז'. וכן ביילינג בית המדרש II, 52 ולהלן, ששם מדובר ע"ד גן העדן, שכבת השלישית יושבים הצדיקים, בודאי על יסוד הנאמר בתלמוד — ר' יוחנן ותלמידיו. ⁴ תוספתא סנהדרין סיני. ברייתא ר"ה ט"ו: (השוה אני אמוראי א"י ג' 439).

שיצירתו בעולם הזה, כך יצירתו לעולם הבא. בעוה"ז מתחיל בעור ובשר וגומר בגידים ובעצמות, אבל לעתיד לבוא מתחיל בגידים ובעצמות וגומר בעור ובשר. שכך הוא אומר במתי יחזקאל (יחזקאל ל"ז): ראיתי והנה עליהם גידים ובשר עלה וכו'... בית הלל אומרים: כשם שיצירתו בעולם הזה, כך יצירתו בעוה"ב. בעוה"ז מתחיל בעור ובשר וגומר בגידים ובעצמות, כך אף לעתיד לבוא—מתחיל בעור ובשר וגומר בגידים ובעצמות, שכן איוב אומר (יד י'): הלא כחלב תתיכני—התכנתי אין כתיב כאן אלא תתיכני. וכנגדה הקפתני אין כתיב כאן אלא תקפיאני, עצמות וגידים סוככנתי—אין כתיב כאן, אלא תסוככני. לקערה שהיא מלאה חלב, עד שלא נתן מסו (דבר המקפוא) בתוכה, החלב רופף, משנתן לתוכה מסו, הרי החלב קופה ועומד¹.

במקצוע הבאור האליגורי מלבד הפלוגתות בעניני האגדה שנזכרו למעלה, ישנה מחלקת יחידה בין ב"ש ובין ב"ה. (במדבר כ"ח ג') ככשים בני שנה (שני תמידין). בית שמאי אומרים: ככשים, שהן כובשין עונותיהם של ישראל, כמד"א (מיכה ז' י"ט): יכבוש עונותינו. ובית הלל אומרים: כל שהוא נכבש סופו לצוף², אלא ככשים, שהן מכבסין עונותיהם של ישראל ועושין אותם כתינוק בן שנתו, שהוא נקי מכל חטיות³.

לסוף צריך להזכיר את הראיה מישיעיהו מ"ה י"ה, ששמו בפי בית שמאי במחלקת אחת להוכיח מצות פריה ורבייה, שנאמר: לא תהו בראה לשבת יצרה⁴. וכן המחלקת בענין פילוסופי שנמשכה שתי שנים ומחצה בין ב"ש ובין ב"ה: הללו אומרים: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא. והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נמנו וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, עכשיו שנברא יפשיש (נ"א: ימשמש) במעשיו⁵.

שם נשתרבבו סלות אחדות מסאמרו של ר' יוחנן, שבא קודם לזה עיד שלשה ספרים שנפתחים.

¹ ב"ר י"ד, ויקיר י"ד.

² פיעל נעיו. צוף: שפי' עדיה למעלה (כמ"ש: יוצף הברזל, מלכים ו' ו') הוא הפעל. צפוף, שלפי הרניל מפרשים זה כמו המצפפים ישע"י ח' ט"ז. ואולם בשני המקומות הללו האחד עיד אש של גיהנם (ריה ט"ז): יורדין לגיהנם ומצפפין ועולין (בהוצאת צוקרמנדל ומצטפפין). ובטאמר. כשעה שנפשך מצפצפת לצאת מתוך נופה, אני משיבה לך, ששם יותר יפה לבאר מלשון צף ועולה (ויקיר ל"ד).

³ ספקתא, מהדרות בוכר 61 ע"ב. את השם קבשים לפי שתי הדרשות הוא קורא בקשים—בינוני רבים. עיי' אגדת אמוראי א"י II 83, 1. ⁴ עדיות פ"א מ"ג.

⁵ עירובין י"ג: עיי' סאמרוס יוניים הטקבילים לזה אצל דוקס IV, 404.

עוד מחלקת אחת שבין ב"ש ובין ב"ה ראויה להזכר פה, שאעפ"י שהיא בענין הלכותי, אך מתוכה נראה ברור שב"ש וב"ה נחלקו גם בבאורי מקראות שאין בהם ענין של הלכה. ר' שמעון בן יוחאי (1) מעיד שעל מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה נחשבה גם המחלקת ע"ד ספר קהלת, שלדברי ב"ש קהלת אינו מטמא את הידים, ובית הלל אומרים: מטמא את הידים. מזה רואים, שגם בזה ב"ש נאמנים לשטתם הקפדנית, שבשביב שמצאו בקהלת איזה דברים שסותרים דברי תורה לא רצו להכניסו אל תוך כתבי הקדש ולהגן עליו על ידי החק של טומאת ידים, שלא יהשב כספר של חול (2). אבל ב"ה הגנו על הספר הזה, ולפי הנראה מצאו איך לישב את הסתירות על יסוד הדרש (3). והם היו אותם החכמים, שבשמש אמר רב יהודה בריה רב שמואר בר שילת משמיה דרב (שהיה תמיד מוסר מאמרים הסטוריים),—בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת, מפני שדבריו סותרין זה את זה, ומפני מה לא גנזוהו? מפני שתחלתו דברי תורה וסופו דברי תורה (4). שם אנו מוצאים עוד דבריו של רב שאף ספר משלי בקשו לגנוז שהיו דבריו סותרין זה את זה, אלא שמצאו איך

(1) עדיות פ"ה ע"ג. הנירסא ר' שמעון. במקום ר' ישמעאל. היא העקרת (וכן הוא גם בנוסח הירושלמי של המשנה מהרות Löwe). זה נראה גם כמשנה ידים פיג מ"ה ששם ר' שמעון מעיד על דבר קהלת שהיא מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה. ולפני זה באים מאמרים של חבריו ר' יהודה (בר אלעאי) ור' יוסי (בן הלפתא). כמו שמובא גם בעדיות פ"ה מ"א ומ"ב, שלפני מאמרנו באו שם מאמריהם של ר' יהודה ור' יוסי. הטעות. ישמעאל במקום. שמעון רנילה. ככה בילקוט שמות כיג י"ט ר' ישמעאל במקום ר' שמעון שכתוב במכילתא לאתו פסוק: בילקוט בראשית § 47 קרוב לסוף מובא שם האמורא הספורס ר' שמעון בן לקיש—ר' ישמעאל בן לקיש. השה נ"ב ויקר' ר' יוח קרוב לסוף (לישעי י"ז ד). במקום ר' שמואל בר נחמן היה כתוב בטעות ר' ישמאל כינ. בויקר' ר' א'. כתוב ר' ישמאל בר אמי במקום ר' שמואל בר אמי, ובביר צ"ב קרוב לסוף האמורא היה ר' שמעון בר אמי. (ע' אני אמוראי איי III. 745) הוספן מראה, בהוספה אל מכילתא דברים, מציאות של תנא אחד, ר' ישמעאל בן אלעור, מירוי ברכות 14 ע"ב. אבל נעלם ממנו, כי במקור המקביל לזה, ירוי תענית 64 ע"ב ועבודה זרה 43 ע"א כתוב כהוגן ר' שמעון בן אלעור. ובביר צ"ב קרוב לסוף כתוב במקום זה ר' אלעור ב"ר שמעון. ב N 219 של תשובות הגאונים הוצי' הרבני נכתב האמורא הכבלי שמואל ירחינאי—ר' ישמעאל ירחינאי. ע' חקירתו של פטיבוסקי Der Tanna r. Ismaels. ע' 108 (2) השה את המענה שענה הגדול שבבית הלל על הטענה ששען צדיקי אחד באותה ישיבה, ידים פ"ב מ"ו. (3) שבת ל"ז: (4) בתלמוד מתורצות שתי סתירות בקהלת (בדרך אנדה) ובמשלי אחת.

לישב את הסתירות¹. קרוב לשער, כי גם בזה היתה יד בית הלל להגן על ספר משלי, מפני שבית הלל היו מומחים ביחוד במקצוע הדרשה. וכן במה שנוגע לספר שלישי, הוא ספר הנביא יחזקאל, מספר רב יהודה בשם רב², ברם זכור אותו האיש לטוב והנניה בן חזקיה (בן גרון) שמו, שאלמלא הוא, נגנז ספר יחזקאל, שהיו דבריו סותרין דברי תורה. מה עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן וישב בעליה ודרשן³. לפי הנראה רב חשב לו לחנניה את הדבר הזה לצדקה ביחוד, מפני שהוא היה ראש בית שמאי ובביתו נתקבלו י"ח גורות. שבית שמאי הקפדנים נצחו את בית הלל הנוחים, להרחיק את ישראל מהעמים. ואם בית שמאי חוו את דעתם לגנוז את ספר יחזקאל, ראוי הוא חנניה להכרת טובה מיוחדת, שעמד בפרץ נגד בני כתתו להציל את הספר מגניזה⁴.

יש ראייה במקצת, כי בתקופה שבה היו בית שמאי ובית הלל באי כח של תורת היהדות, היתה דרשת הכתובים לענין חביב ומקבל בעם. בתקופה ההיא קמה הנצרות, ישמחולכה ותלמידיו השליחים, לפי הנראה, היו יודעים ומכירים את הספרות הקדושה של בני ישראל. זו היתה התקופה, שבה נעשה יוסיפוס פלויוס לסופר הסטורי של עמו, ומתוך כתביו נכר שהיה בקי היטב בספרות ישראל. מהארכיולוגיה שלו אפשר לעשות ציור שלם על דבר מצב מדרש הכתובים של התקופה ההיא, וכמה מנאורי המקראות שאנו מוצאים במדרש, נראה מתוך כתבי יוסיפוס, שהם עיד נשנו בימי הבית השני⁴. בתקופה ההיא תרגמו לראשונה ספרי הנביאים לארמית שהיתה שפה מדברת.

¹ בשבת י"ג: ושם נסמן. לפי הברייתא חנינה י"ג. חשבו את כל הנאמר כפרשה ראשונה בקהלת לסבה לגנוז את הספר. וגם שם בא חנניה בן חזקיה להגן עליו.

² שייכותו של חנניה בן חזקיה, המצדיק את יחזקאל, לספלת בית שמאי הוא מתברר ביחוד, אם נסכים לדברי גרץ (G. d. Juhen III Note 26) שבמקום חנניה צ"ל בנו אלעזר (עי' בכ"ז ו"ס ח"א 187), כי מאלעזר בן חנניה בן חזקיה בן גרון נמצאה דרשה לשמות כ"י חי (במכילתא לאותו פסוק) שמתאימה לדעתו של בית שמאי, שצריך להבין מיום הראשון בשבת לשבת. (לאליעזר זה היה ספר תורה שמחירו היה עשרה דינרים ע"י שמחות סוף פרק ו'). הדרשה השניה שנשארה בשם אליעזר היא יכולה לשרת בתור דוגמא איך שהוא או אביו היה מישב את הסתירות שבין תורת משה ובין דברי יחזקאל (ספרי דברים 294 N.: דברים כ"ה י"ד נגד הכתובים ביחזקאל ט"ז ז'). וכן במכילתא לדברים מהדרות הוסמן ע' 32.

³ הרבה דוגמאות לזה הביא ה. בליך בספרו עיד המקורות של יוסיפוס. ע' 20—51

⁴ מנילה נ"י.

התרגום מיוחס לה' יונתן בן עזיאל, שהיה תלמידו הגדול של הלל⁸⁰, ואם אמנם הספור ע"ד חבור התרגום נק'טט בציורים אנדיים, אבל מתוכו נראה בחור שיונתן בן עזיאל, היה המתרגם. אולם אין להשוב שתרגום יונתן הוא ממש אותו התרגום שיש עכשיו לפנינו, אלא שרק בזמן מאחר בבל קבל את הצורה שיש לו עכשיו, אבל מקורו הוא בודאי התרגום העתיק¹. באגדה מספר תרגום של נביאים יונתן בן עזיאל אמרו מפי הגי זכריה ומלאכי, ונדעועה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה; יצתה בת קול ואמרה: מי הוא זה שגילה סתרי לבני אדם? עמד יונתן בן עזיאל על רגליו ואמר: אני הוא שגליתי סתריך לבני אדם. גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא, אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלקת בישראל². — נראה שזוהי רק הלבשה של ציורים חביבים וגזמאות לרשם שעשה התרגום ולהתנגדות שנתעוררה לרגלי מעשהו של יונתן בן עזיאל. ומה שהוא אמר: גלוי וידוע לפניך וכו' אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלקת בישראל, נראה, שכונתו היתה בתרגום, להרחיק את המחלקות, שישררו בזמן ההוא בבתי המדרש, לכל הפחות במה שנוגע לדרשת הכתובים. ואנו מוצאים, כי דברים כאלה נאמרו על המחלקת שבין ב"ש ובין ב"ה³. עוד מספר שם באגדה: בקש לגלות תרגום של כתובים, יצתה בת קול ואמרה לו: דייך. ואולם יש לנו מהזמן ההוא ידיעה נכונה, שהיה כבר תרגום לאחד מספרי הכתובים: מעשה באבא חלפתא שהלך אצל ר' גמליאל בריבי לטבריה ומצאו שהיה יושב עד שלחנו של יוחנן הנוזף (או: ר' יוחנן בן ניוזף), וכידו ספר איוב תרגום, והוא קורא בו. אמר לו: זכור אני ברבן גמליאל אבי אביך, שהיה עומד על גבי מעלה בהר הבית, והביאו לפניו ספר איוב תרגום, ואמר לבנאי: שקעו תחת הנדבך⁴. לא רחוק הוא מלשער, כי תרגום זה של איוב הוא התרגום שהתחיל בו

¹ E. E. Schwartz, Kritischen Untersuchungen zum Propheten Targum in Zeitschrift der Deutschen Morg. Ges. Bd. VXXIII. S. 56.

² המספר הזה נאמר מלה במלה עי' ר' גמליאל דיבנה (ב"מ נ"ט) ברצותו להסיר מעליו את האשמה שלכבודו נתבון. המלות ולא לכבוד בית אבא שישות הן רק בפי זרע הלל, נשתרבבו כנראה משם לתוך דבריו של יונתן בן עזיאל. עי' הבטוי שלא ירבו מחלקת בישראל עי' ירושלמי סנהדרין 26 ע"ב. בבלי סנהדרין פ"ח. פ"ח. כ"ה. בספרי לדברים כ"א י"ח (218): מפני שהוא מעמיד מחלקת בישראל.

³ סנהדרין פ"ח: פוסה מין. תוספתא חגיגה פ"ב ה"ט: משרבו תלמידי שמאי והלל, שלא שמשו כל גזרמן, רבו מחלקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות.

⁴ שבת קט"ו. ושם נסמן.

יונתן בן עזיאל, הכת-קול רמו לסקודתו של האוטוריטט היותר גדול — הוא הנשיא רבן גמליאל, שצוה לגנוזו.

בתור דרשנים מובהקים במקרא של הזמן ההוא ראוי לציין שני גינים חשובים: הגזבר של מלכת כוש קנְדָקָה, שעלה לירושלים להתפלל שם, ובשבתו בעגלה בדרכו לביתו קרא בספר ישעיהו¹). ומלך אדיבנה מונבו, שבזבו את אוצרות אבותיו לפרנסת עניים, ובעד זה קבל נזיפה מאת בני משפחתו, והוא הוכיח להם ממה שנאמר בספר דברים ובתהלים, בישעיה ושאר נביאים ע"ד החשיבות הגדולה של מעשה הצדקה²).

פרק שלישי.

רבי יוחנן בן זכאי³

בשעה שזרע הלל הגיע למעלה היותר גשאה בישיבת הסנהדרין, בשעה שתלמידיו שנקראו על שמו — בית הלל — פתחו והרחיבו את המדות ואת החריפות שהתורה נדרשת בהן ברוחו של הלל ובהתנגדות לדעות בית שמאי, עלה הצעיר שבתלמידיו ויורשו הרוחני האמתי — ר' יוחנן בן זכאי — למדרנה רמה. מספר, שהלל בעצמו הכיר מראש את ערכו ופרסם אותו ברבים. בעת פטירתו שבח הלל את ריבזי בשם, אב לחכמה, אב לדורות⁴, ושבח זה היה מעין נבואה⁵), כי אמנם ריבזי קנה את התאר הזה ע"י פעולותיו בימי השנוי העצום שנעשה בישראל, שהיה לעם בלי ממלכה, והיהדות — לדת בלי מקדש וקרבנות, ותורת היהדות — בלי לשכת הגזית. בשעה שממשלת העריצים הפרוקורטורים הרומאים וריבות המפלגות החישו את החרבן, שב לו ר' יוחנן, התלמיד החשוב של הלל והרביץ תורה בצל חומת המקדש⁶) והכשיר את הקרקע, שעליו תוכל היהדות לצמוח ולהתחזק גם אחרי אבדן חסנה המדיני, וע"י הנהגת חייו המופתית ורוב תורתו תנך סביבה של תלמידים, שהוציאו

(1) מפעלות השליחים ח' כ"ח.

(2) תוספתא פאה פ' ד"י ירו' פאה 15 ע"ב. ביב י"א. בקצרה בפסיקתא ר' פכיה.

(3) ירו' גדרים פ"ה ה"ז (39 ע"ב). דומה לזה נקרא משה רבנו בויקרא א' קרוב לסוף (מתנא רבי אליהו). אבי החכמה, אבי הנביאים. השוה את התואר שנתן לר' הנשעיה אבי המשנה. (א"י אמוראי אי"ו 1. 89). — ביוגרפיה של ריבזי מאת ה' לנדוי. ע' במאנאטס-שריפט של פרנקל ח"א, 163 ולהלן. יוסף שפיץ — ריבזי, ברלין 1883; לסאמרו של שלאטר Jochanan ben Zakkai der Zeitgenosse der apostel. J. Bláu Monatschr. 43 Bd. 1899. S. 548 H. (4) ע"חיים כ"ו.

(5) במשנה סנהדרין פ"ה פ"ה הוא נקרא רק בשם בן זכאי, בלי שמו העצמי. ועי' שם בפירושים.

לפעולה מקצת בחייו ומקצת במותו מה שהכשיר ריב'ז בעבודתו הצנועה, שהלאמיות הישראלית והדת תמצאנה תנאים הדישים לקיומן בעתיד ולהתפתחותן גם אחדי העדרם של אותם הערכים-המגנים שנתקדשו ע"י הסטוריה ארכה. עוד זמן רב לפני החרבן הרגיש ריב'ז שסופו לבוא, וכשראה ששערי ההיכל נפתחים מאליהם, גער בהם ויקרא: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני כך שסופך ליחרב, וכבר נבא עליך זכריה בר עדוא (זכרי' י"א א'): פתח לבנין דלתיך ותאכל אש בארזיך¹). ובשעה שצרו האויבים על ירושלים, בקש ריב'ז להשלים עמהם, כמו שמרפנים בקש ירמיהו הנביא להשלים עם הנשדים, וכאשר נלאה משאת את ריבות המפרגות, נמלט אל הרומאים, ועל פי בקשתו נתנה לו העיר הקטנה יבנה (Jamnia) ליסד שם את ישיבתו שהביאה רוח חיים חדשה בחרבות השוממות, והחיים הדתיים של ישראל נתחזקו ונתבססו על יסודות חדשים. כל זה ידוע ע"י המסרת המקשמה בספורי אגדה וע"י החקירות ההסטוריות החדשות. ואולם כאן אנו רוצים לשום לבנו לריב'ז, דורש הכתובים ובעל האגדה. על דבר ריב'ז מספרת המסרת ביהודי, שהיה מקיף בשכלו את הכל וברוחו הכביר חדר לכל חדרי התורה. מסרת אחת מספרת עליו²): אמרו עליו על ריב'ז, שלא הניח פרשה אחת מן התורה שלא למדה, ולמד במקרא ותרגום, מדרש, הלכות ואגדות³); וכן אמרו בשמו עליו: אם יהיו כל השמים יריעות וכל

(1) יומא ל"ט: נוסח אחר על סמך הכתוב שבוכריה, ששם לא נזכר שם ריב'ז, אלא שם ר' חנינא סנן הנהגום, תמצא באבות דר'נן נוסח ב' פ' ז' (עמוד 21 מהדורת שכטר). שם נמצאה גם האגדה, שאברהם יצחק ויעקב ישבו יחד עם ריב'ז ותלמידיו ובכו על החרבן ביהמ"ק, וע"ז באה ראי' מוכריה י"א ב'. הרמז שבא בכסת מקומות באגדה (ע' ספרי לבמדבר סוף § 134 לדרבים § 6 וגם 28) שהשם, לבנון שבאזיה פסוקים בכתיב פסוק לבית המקדש. נראה שיצאה ראשונה מפי ריב'ז. גם משיחתו עם שר הצבא אספסינוס (אדרינ' פ' ד', איכה רבה א' ה', ג' ט"ז נ"ו): בשך לו על סמך הכתוב ישע"י י' ל"ד, והלכנון באדיר יפול, שסופו של אספסינוס לעלות למדרגת סלך, לפי אבות דר'נן קרא ריב'ז את הפסוק וזכריה י"א א' בשמעו כי נשרף ביהמ"ק, שהלכנון רמו לביהמ"ק. נבואה דומה לזה נמסרה בירושלמי שבת ט"ז ע"ד ע"י עולא*).

(2) מסי' סופרים ט"ז ח'. נוסחא ב' של אדרינן פכיה (58). ע' עוד סכה כ"ח.

ביב קליד. אדרינן ריש פ' י"ד. השוה: Die älteste Terminologie S. 35.

(3) מלבר זאת נמנו עוד איזה מקצעות בתלמוד בבלי שלא נמנו בסקירות אחרים. ע' ניב למעלה ע' 8 הע' 6. ע"ד בנו של ריב'ז אומר ר"א בן ערך בדבריו תנחומיותו

(* בירוי שבת פרק ט"ז סוף היה אמר ר' עולא: שמונה עשר שנין עבד הוי יהיב בהרא ערב ולא אתא קופי אלא אילין תרין עובדיא. אמר: גליל, גליל שנת התורה, סופך לעשות במסיק. וע"ס הענין נראה כי ריב'ז ישב יחד שנה בערב - באזיה סקום בגליל - ולא שאלו כפני כלום רק שתי-שניות, ונבא על הגליל ששנא את התורה שסופו לסרעטת. אילי ציל: עבד הוי בהדיא ערבי, בלזכר: עשה

האילנות קולמוסין וכל הימים דיו אין כדי לכתוב את הכמתי שלמדתי מרבי ולא מציתי מחכמת חכמים אלא כשם שהזכוב הזו הטובלת בים הגדול ומשהו (מחסרין). עוד יש מומנטים המעידים שגדולתו של ריב"ז היתה ביהוד במדת ידיעותיו הגדושה וברבוי צדיהון, שבוה עלה על כל בני דורו, ומזה מוכה שהמסרת המספרת בשבחו מבססת על עובדות. ראשית כל הפתגם שלו: אם למדת תורה הרבה אל תחוק טובה לעצמך כי לכך נוצרת². אריכות ימים כזו (אדרי: סוף פ' י"ד): היה לך בן קרא תורה ומקרא. שנה הלכות ואגרות (ע"פ תקוני J. Q. R. IV. 425).

(1) הפתגם הזה הוא המקור היותר עתיק להנמטה הידועה שהשתמשו בה בזמן מאוחר לעתים קרובות. שבה רצו להביע את גדולת חכמתו שאין לה חקר. אולם כמו שבמס' סופרים מהלל בזה את הלל (הבבלי מהלל בלשון זו את תלמידו ר"י בן זבאי, ע' לציל ע' 8), ככה מיחסים בתלמוד בבלי ובמקורות אחרים את השבחים הללו לר"א בן הורקנוס. בבבלי סנהדרין ס"ח. אמר ר"א בן הורקנוס לחכמים, כשהוכיחם על שלא באו אליו עד עכשוו ללמד מסיו תורה: הרבה למדתי מרבתי ולא חסרתי מהם אלא אפילו ככלב המלקק מן הים; הרבה לימדתי ולא חסרו ממני כמכחול בים³. לפני המלים הללו (בוהר כמדרש הנעלם ריש וירא בא בשנוי ובסופו. כמחולא בעינאי) במקור המקביל באדרי: כיה (שם יש עוד איזה שנויים) באה הנמטה שלנו. רק חסר שם וכל השמים ידיעותי; ובמקום זה נאמר. וכל בני אדם לבלרין. ועיד המיעוט שחסרו מרבתי הוא אומר במקום, ככלב המלקק מן הים. — כאדם שטובל אצבעו בים. נוסח אחר טובא בשחשיד א' ג' בראש. שם שנים אומרים מאמר זה: ר' אליעזר והבירו ר' יהושע (בן חנניה) ושם נאמר: וכל בני אדם לבלרין ושמים וארץ מנלותי. ואולם בסוף אינו מדבר עיד רבוי רבותיו אלא רק עיד תלמידיו שהוא לימד, ולהראות את המיעוט שחסרו ממנו הוא משתמש במליצה וזה: כאדם שטטביל וזרותו כמכחול בים (*). עוד נוסח אחד של גומא זו נוכר למעלה ע' 12 הע' 3 עיד גן העדן שאדרי וכן בבלי סנהדרין משתמש בו ובעל המאמר הוא ר' יוחנן (בן זבאי) כשאנו שמים על לב. כי השבחה הזה נאמר על אדות ריב"ז וכן עיד תלמידו ר"א בן הורקנוס (סכה כיו: כיה) אין לנו להתפלא. כי המאמר מיוחס פעם לזה ופעם לזה. עיד ההיפרכל הזה ע' Benfeys Orient u. Occident II 546—599 den Aufsatz von Reinhold Köhler, Nachträge in den Ethnologischen Mitteilungen ועוד ע' aus Ungarn 1, 312—324 במליצה, ככלב המלקק מן הים⁴ משתמש דוד אל-מקמין (ע' יהודה בן ברזילי כמאורו לסי יצירה ע' 65).

(2) אבות ס"ב מ"ח. נגר אלו שחושבין שלמוד התורה הוא העיקר. אומר ריב"ז. חכם ירא חטאי צריך שיהיו שתי המעלות ביהד. רק מי שיש בידו חכמה ויראה דומה לזה שהוא אומן וכלי אימנותו בידו. אבות דרינ כיב. בנוסח ב' פ' ל"א (ע' 67). (שהה) בערב, או שציל: הוי יתיב בהרא ערב וישב בערב) ואת הטלה, עבדי צריך לחקוק. ססיקין—גולטים (קרבן העדה). — המתרנס.

(* ואולי ציל: כאדם שטטביל את זכותו וכלומר: מכחול בים. והטלה כלומר: שנתקצרה עיד כי עם קי סלמעה נחברה אחיב בשעות עם מלת מכחול ויצא כמכחול, שאין לו סוכן, ועי כסי כל

שהיתה אצל ר' יוחנן¹), שהמטרה העקרית שלו בחיים היתה העסק בתורה, ורמה בהכרח שפע של ידיעות. ומהשקפה יסודית זו שהביע אותה בפתגמו הרגיל בפיו, ושהיתה מאז לאמת מוחלטת לעם ישראל ביחסו אל למוד התורה, מוכרחת היתה להגיד שקידה שאין להגמחה ללמוד וללמד, שבזה מקלסים במסרת אחרת²) את ר' יוחנן בן זכאי: ...., ולא הלך ד' אמות בלי תורה... ולא קידמו אדם בבית המדרש... ולא הניח אדם בבית המדרש ויצא, ולא מצאו אדם יושב ודומם, אלא יושב ושונה... להשקפה יסודית זו מתאים גם מה שמספר, שריבז נתן עצה למשפחה אחת של כהנים מבני עלי, שהיו מתים בעודם צעירים, מפני שחלה עליהם קללת הנביא (יש' ב' ל"ג): וכל מרבית ביתך ימותו אנשים, שיעסקו בתורה, והיא תגן עליהם ממות³).

עמלו ושקידתו של ריבז היה ביחוד בידיעת כהיק ובמקצוע הדרש, כמו שמוכח מן המסורות שהבאנו למעלה. אבל גם הדגמאות שנשארו הימנו מהדרשות ומהאסמכתות מעידות ששקד לחדור אל תוך רוח כתבי הקדש ושסגלות האגדה המובהרות אצורות בתוך באורי המקראות (שד"ל).

ראשית כל יעוררו תשומת לב אותם המאמרים, שבהם בקש ריבז לכאר את פעמי המצות בדרך הרמז או כאור המלות, ובהם עלה למדרגה היותר גבוהה של אמנות הדרשה. מדוע צותה התורה לירצע את און העבד העברי, שאינו רוצה לצאת חפשי (שמות כ"א ו')? מפני מה אין משתמשין בכרזל לבנין המזבח (שמות כ' כ"ה; דברים כ"ז ה')? מדוע החמירה תורה בנגב יותר מבגולן? מדוע משלם הגנב שטבח או מכר בעד הבקר המשה ובעד השה רק ארבעה (שמות כ"א ל"ז)? התשובות שלו על השאלות הללו מעידות על דקות השגה ומחשבה רמה. וכי מה נשתנה און יתר לרצוע מכל איבריו? לפי ששמעה מהר סיני (ויקרא כ"ה נ"ה): כי לי בני ישראל עבדים, [והיא] פרקה ממנה עול שמים

(1) ע' ספרי דברים בסוף הספר (*). (2) סכה כיה.

(3) ריה יתה. כאן צריך לציין כי במשנה סוף סוטה. בדברה על אדות מעלות החכמים. נאסר: משמת ריבז בטל ויו החכמה. השובה מ. ואכס בכרם חסד VII, 269.

(4) בירוש' סגולה 73 עיר דורש ריבז את הכתוב, בית גדולי. (ס"ב כיה ט') והו בית מדרשו של ריבז. ששם היו מתנין גדולותיו של הקב"ה. כשאנו שמים לב למה שאמר ריבז על הכתוב תהי כיה הי כי לא יבינו פעלות ה'—אלו ההגדות (שי"ט לאותו פסוק, אגדת אמוראי איי היא 125) אפשר לנו להחליט, שבשביל זאת הוא מכנה את בית מדרשו של ריבז בשם. בית גדולי יען כי שם היה עוסקים בדרושת האגדה.

ס"ז. אמר טר: ככלב הטלקן מן היב. מדטי נסיה לכלב? על תלמדיו קאמר. כיס על תלמדיו? כמי שלא באו בשעת חליה. ועי' להלן בפרק ו' הערה ס"ד.

(* בבביתא ריה ליה. הוא חי קיב שנה וכן ריע.

המליכה עליה עול בשר ודם, לפיכך אמר הכתוב: תבוא און ותצצע שלא שמרה מה ששמעה⁽¹⁾.

וכי מה ראה הכתיב ליפסול את הברזל יתר מכל מיני מתכות מפני שהחרב נעשה ממנו, והחרב סימן פורעניות, והמזכח סימן כפרה, מעבירים דבר שסימן פורענות מדבר שסימן כפרה⁽²⁾.

מהמלה שלמות (דברים כ"ז ה'), שמוכנה היא שלום וגם שלום, הוא דורש: אבנים שמטילות שלום; והרי דברים קל וחמר: ומה אם אבני מזבח שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות, על שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, אמר הקביה: לא הניף עליהם ברזל, המטיל שלום בין איש לאשתו, בין עיר לעיר, בין אומה לאומה. בין ממשלה לממשלה, בין משפחה למשפחה — על אחת כמה וכמה שלא תבוא עליו פורענית⁽³⁾. האם איננו שומעים ברור מתוך הדברים הללו את קול התלמיד האמתי של הלל, שאמר: הוה מתלמידיו של אהרן: אוהב שלום ורודף שלום⁽⁴⁾, את קול האיש שגם בשעת חירום, שהשלום היה אז שנוי ונרדף, לא פחד מלתת עצתו להמפלגות (השוה בתור ראה להשערה זו דברי ר' שמואל בר נחמן לתהי ק"ו ב', ירו' ברכות 12 ע"ד; ע' א"י אמראי אי' ח"א 480).

⁽¹⁾ כך הוא נוסח התשובה בתוספתא ב"ק פ"ז היה וקצת מקצר בקדושין כ"ב: הבטוי און ששמעה בהר סיני שנאה רק לעשרת הדברות אינו מתאים לכתוב. כי לי בני ישראל עבדים, שאינו עשרת הדברות (בבלי קדושין כ"ב. און ששמעה את קולי כהר סיני) ולפיכך נשתנה בירו' קידושין פ"א (59 ע"ד) און ששמעה מהר סיני (שמות כ"ג) לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. ופירקה מעליה עול מלכות שמים וקיבלה עליה עול בשר ודם. ועל הכתוב. כ"ל לי בני ישראל עבדים הוא אומר: און ששמעה לפני הר סיני. במכילתא לאותו פסוק (77 ע"א מהדורות איש שלום) לא נזכר כלל הפסוק כי לי בני ישראל עבדים, ובמקום זה הובא הרב הרב ה' שמיני. און ששמעה. לא תננוב: והלך וננב (ואח"כ נמכר בננכתו בביד) היא תרצעי. מענין הוא הסגנון שבו מתחילה השאלה בתוספתא ובמכילתא: מה ראתה און לירצעי ובירושלמי: מה ראה העבד הזה לירצע באזני ובתלמוד בבלי: מה נשתנה און מכל איברים. כנראה הבטוי המיוחד של לשון המשנה. מה ראה: נתפרש אח"כ בצורתו במובנו הפשוט. כאלו האון רואה, ולפיכך הרחיקו את הבטוי הזה למטרי. שסתירתו מוכחת מתוכו. כן נמצא בשאלה אחרת של ריב"ז, שבמקום הלשון המובא בתוספתא ובמכילתא. מה ראתה תורה להחמיר. נאמר בתלמוד בבלי (ביק ע"ש) מפני מה ההמירה התורה. ר' יוחנן שואל ניב. מה ראה הברזל ליפסול? (תוספ' שם פ"ז ה"ו). עוד ע"ד הבטוי. מה ראה ע' Die älteste Terminologie S. 178. Ferner Stades Z. f. die a. t. W. XVIII, 345—349.

⁽²⁾ תוספתא שם ה"ו. במכילתא לאיתו פסוק חסר דבר זה.

⁽³⁾ מכילתא לאותו פסוק (74 ע"א) מזה בשנויים בתנחומא סוף יתרו. כתוספתא מקשר עם מאמר זה גם הררשה על המלה שלמות בטובן דומה לזה, אך בסגנון אחר ובשני הדברים נאמר. בני תורה: ⁽⁴⁾ אבות פ"א מ"ב, אדר"נ י"ב.

היותר קנאיות שבעמו להשלים בנייהן וגם לעשות שלום עם הרומאים; את קיל האישי, יראה בעיניו אתה ממלחמות הדמים הנוראות שבתולדות העמים וחיוב את הרב המלחמה לפורענות מושמים?

— שאלו תלמידיו את ריבזי: מפני מה החמירה תורה בגנב (לשלם תשלומי כפל, ארבעה וחמשה — רש"י) יותר מבגולן? אמר להן: זה הושה כבוד עבד לכבוד קונו (לא ירא מבני אדם, כדרך שלא ירא מהקביה — רש"י), וזה לא הושה כבוד עבד לכבוד קונו (אלא כבוד את העבד יותר מקונו, שהוא ירא מבני אדם ומעין של מעלה לא נזהר -- רש"י). כביכול עשה עין של מטה כאלו אינה רואה ואין של מטה כאלו אינה שומעת, שנא' (ישעי' כ"ט ט"ו): הוי המעמיקים מה' לסתר עצה והיה כמחשך מעשיהם וכו', וכתוב (תה' צ"ד ו'): ויאמרו לא יראה יה וכו'.

— למה משלם הגנב חמשה תחת השור וארבע תחת הושה? עיז אמר ריבזי: בוא וראה כמה גדול כבוד הבריות! שור שהך בגלוי — חמשה, שה שהרכיבו על כתפו (שהגנב זולל את עצמו בו, לפיכך הקל הקביה עליו בתשלומין — רש"י) ארבעה³.

דרשות סמבוליות כאלה, התודות אל עמק כונת הכתוב, שבהן עסק ביהוד ריבזי, נקראות בשם, הומרי שבפירושו כבר נתחבטו המפרשים הקדמונים⁴. אולם, לפי הנראה, הכונה בזה היא למצוא בכתוב איזה רמז עמוק ולדרשו בדרך אליגוריה או סימבול. או שהבטוי, כמין המרי בא לציין שלדרשה זו

(1) מלה זו שכינתה היא מעין בקשת סלוחה על שטדברים בהקביה, כמו שטדברים בן אדם, היא לפי הנראה, שיכת אל הטריטוריה היותר עתיקה של הארצה.
(2) תוספתא שם פ"ז ה"ב. במבילתא לשמות כיב ו' (91 ע"ב) ובבבלי ב"ק ע"ט: במקום, עין של מעלה בנה מפני הכבוד וכתב, של מטה.

(3) מבילתא לאותו פסוק (פ"ח ע"ב), תוספתא שם פ"ז ה"ב. ב"ק שם.

(4) ערך ערך המר II (קאהוש ה"ג 318) מביא בשם ר' סעדיה, שלדעתם שרש המלה הוא המרי, שפירושה היא דבר ברור, עובדא, כמו שמוצאים במנן הלשון הארמית. רש"י סבאר זה על יסוד הלשון הארמית. חוסראי או חוסרתאי שהוא סחרות של פנינים, או צרור של בשמים שתדני על הצואר (קדושין כ"ב): ולפיכך ר' הלל תוספתא סוטה ט"ו. הוא פנינה או בשמים בעצמם. לפיכך אחר ברש"י (סוטה ט"ו): הוא כפתור זהב שבו רוכסים את פי הצואר של הכתנת, מה שנקרא בעצמותיו bouton. פקלס רוצה לומר שמקור שם זה הוא פרי Etymolog. Studien 106, אבל אין זה מתאים למלות חרסי, המורות, רשומות. גם הפירוש האחר של פולס (Revue des etudes juives III 109) אינו מניח את הדעת. השיה שם ע' 276 ילהן וכמו בן בישרן של קובק IV, 112.

יש ערך מיוחד. ממאמריו של ריבז נביא ראשונה מאמרו ע"ד רציעת האזן של העבר, שמתחיל: ריבז היה דורש את המקרא הזה כמין חמרי). אך במקור עתיק אחד יש קבוצה של דרשות שבראשה נאמר חמשה דברים היה ריבז אומרן כמין חומרי²). שם במקור הזה נמצא, מלבד שני המאמרים שנוכרו ע"ד רציעת האזן וע"ד הרחקת הכרזל מאבני המזבח, עוד שלשה דברים הללו. (א) מפני מה גלו ישראל לבבל יותר מכל הארצות כלן? מפני שבית אברהם אביהם היה משם. משלו משל: למה הדבר דומה? לאשה שקלקלה על בעלה, להיכן משלחה? לבית אביה³). (ב) בליחות הראשונות הוא אומר: והלוות מעשה אלהים המה (שמות ל"ב ט"ז) ובשניות שעשה משה, (שם ל"ד א) פסל לך שני לוחות? משלו משל: למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שקידש את האשה הוא מביא את הלבבר ואת הקולמוס ואת הדיו ואת השטר ואת העדים; קלקלה — היא מביאה הכל⁴). (ג) — (ויקרא ד' כ"ב) אשר נשיא יהטא (אשרי במקום, אס') — אשרי הדור שהנשיא מביא חטאת על שגנתו⁵).

מלבד כל אלה אנו מוצאים את הבטוי "כמין חמה" בדרשתו הסימבולית של ר' גמליאל השני, שאותו צריך לציין בתור תלמידו של ריבז: אמר להן רבן גמליאל לחכמים: הניחו לי ואדרשנה כמין חומר (בערוך — חומר): כשם שמעשיה (של הסוטה) מעשה בהמה, כך קרבנה מאכל בהמה (שעורים⁶). מכבד זאת נמצא כי בעלי האגדה העתיקים, ששמותיהם לא נודעו, נקראים

(1) ב. קדושין כ"ב: במכילתא היה ר"י אומר כמין חומר. אך בירושלמי קדושין 59 ע"ד חסרות הטלות, כמין חומרי והשאלה נשאלה ע"י תלמידיו של ריבז.

(2) תוספתא ב"ק פ"ז ה"ב. וסוה בילקוט שמות כ"א (§ 318) שם מצוין המקור ממדרש (3) בבבלי פסחים פ"ז: מיוחס המאמר הזה להאמורא ר' יוחנן בניגוד לדעתו של ר' חנינא. (4) בדברים ר' ג' בא המאמר יותר בהרחבה. השוה ילקוט לשמות ל"ד רמז שצ"ז: שאלו את ריבז. (5) יותר בשלימות בא הדבר כספרא לאותו ספיק (19 מהדורת וייס) ובבבלי הוריות י' ע"ב.

(6) סוטה ט"ז. כך היא הנירסא בערוך ערך המר II וכן גם בפסרי לאותו ספיק (§ 8) רק שם במקום ר"ג בא בנו ר' שמעון בן גמליאל. בבמרכב ר' ש' הנוסח הוא שוה לנמרי לזה בשם ר' גמליאל, ושם רק נשתרבבו עוד שלש מלים, אבל נראה הוא לפני מלת, כשמי. ההוספה שבאה שם בתלמוד הירושלמי, רשמעיה לר' מאיר דקאמרי צריך למחוק. אם רק בעל המאמר הוא ר' גמליאל, מה שמוכח גם כן ממשנה סוטה פ"ב מ"א. ואמנם ר' מאיר הוא שאמר בשם ר' גמליאל משל למאמרו של ריבז. מפני מה החמירה תורה בנגב יותר מבגולן, ע"י לעיל ע' 22 הע' 2 במקורות שנפסגו שם.

כשם, דורשי חמורות¹), הדומה לשם שהוא יותר מצוי, דורשי רשומות²). לשם דורשי רשומות אנו מוצאים מאמרים, שדומים בתכונתם לדרשותיו של ריבזי³). ביחוד בהרמת ערך האגדה: דורשי רשומות אמרו: רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם, למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקביה ומדבק בדרכיו⁴). מלבד כל אלה המאמרים של ריבזי, נמסרו בשמן עוד איזה דברים, שדומים להם על פי הרב בתכונתם, וזוהו סימן שריבזי הוא יוצרם: — דברים כ' ג'... ואמר אליהם שמע ישראל... מי הוא האיש הירא ורך הלבב... ויספו השוטרים... למה נאמרו כל הדברים הללו? שלא יהיו ערי ישראל נשמות, כדברי ר' יוחנן בן זכאי⁵). בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הכריות! מפני הירא ורך הלבב כשהוא חוזר, יאמרו שמא בנה בית, שמא ארש אשה. שמות

(1) מהם יש בפסחים נ"ד ע"א הערה ע"ד ענה שמצא את הימים (בר' ל"ו, כ"ד) ויש שם שתי גירסאות: ד' חמורות וד' רשומות. בברכות כ"ד ע"א דרשה לסלת תלואים (דברים כ"ח ס"ו). ברשי' שם טובא דורשי רשומות וכן בערוך ערך רשבי'. בשמחות פ"ח קרוב לסוף. דרשה לדברים י"ב י"ג (למה צריך לאבר את הדוממים שהם מעיז) ושם כתוב. חמורות במקום. חמורות. — ע"י Brill Jahrbücher I, 181 und Perles a. a. O. p. 110.

(2) רשי' ברכות כ"ד ע"א לפי הגרסה נותן גם לבטוי זה באור של קשור וחבור באמרו: קשרים ופתמים הכלולים בתורה. נגד זה בסנהדרין ק"ד ע"ב הוא מכאר רשומות = פסוקים. בפסחו על הכתוב דניאל י' פ"א. וכן מכאר גם הערוך סלה זו — פסוקים הרשומים. בהמלה רשומי' במובן. מהם' משתמש ר' יהושע בן חנניה [ור' אלעזר בן חסמא] במכילתא לשמות י"ז ויאין הדבר ברור לנו. ע"י עוד Die älteste Terminologie S. 183. S. noch Fridmann zu Sifré Num. § 136 Aum. 14. Dynes in Ben-Chanania I, 363. 453.

(3) ד' יהודה (בן אלעאי) בפסחי לדברים י"ח ג' § 165 ששלש מחנות כהונה מרשות לשלשה דברים הנאמרים במעשה פנחס (במדבר כ"ה ז'). בחולין קל"ד: אומרים זאת דורשי חמורות (ע"י לזה שרנקל מאנאטשטריטש 1854 ע' 382), במכילתא הובא מהם שתי דרשות, כי מ"ש בשמות ט"ו כ"ב. מ"ס' וכן מ"ש שם ט"ו כ"ה. ע"י = טרמו על התורה. מלבד זאת הובאו מהם במכילתא שתי הערות ע"ד המן, לשמות ט"ו ט"ז וט"ז כ"א. בפסחי במדבר ל"ה כ"ד יש מהם דרשה למ"ש שלש פעמים. עדה' (§ 160). בתלמוד בבלי סנהדרין (ק"ד): יש דרשה לתהלים ס' ע"י ע"ד אלה שאין להם חלק לעוה"ב. בקהיר י' א' אומר ר"ע: דורשי רשומות אומרים: האדם נדון אחר רובו, ולעולם יסוד אדם עצמו חציו זכאי וחציו חייב, עשה מצוה אחת אשריו שהכריע את עצמו לכף זכות. עבר עברה אחת — אוי לו שהכריע את עצמו לכף חובה.

(4) ספרי דברים י"א כ"ב. § 49. השוה לעיל ע' 20 הע' 4. ע"י עוד ע"ד ד' חמורות וד' רשומות. Duches in Ben Chan. IV, 293. und Simon Bacher ib. 305.

(5) ספרי לאותו פסוק (§ 192). כנראה גם ההערה הבאה מיד אח"כ: בוא וראה כמה חס המקום וכו'. הוא ניב של ריבזי כי גם בענין תשלומי ארבעה: חמשה (לעיל 22)

ל' ייג עשרים גרה השקל מחצית השקל תרומה לה'. לפי שעברו על עשרת הדברות, לפיכך יהא כל אהר ואחד נותן עשרה גרה¹. — — —

— בראשית ג' ד'. אנכי ממטיר ארבעים יום. הם קלקלו את הצורה שנתנה לארבעים יום (צורת הילד), לפיכך (בא עליהם המבול) ארבעים יום וארבעים לילה²). — בר' ג' ג'. ותפקחנה עיני שניהם: משל לעירוני שהיה עובר לפני חנותו של זנג, והיה לפניו קופה מלאה כוסות ודייטרוטין וכלי זכוכית יקרים — הערוך) ותפשם במקלו ושיברן, עמד ותפשו. איל: ידע אני דלית אנא מהני ממך כלום (שאינ בידך כלום לשלם נזקי, אלא בוא ואראך כמה טובות איבדת, כך הראה להם כמה דורות איבדו³). — בראשית ט"ו י"ח. ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר — העולם הזה גלה לו, אבל העוה"ב לא גלה לו⁴). — בעון קומי ריבזי: כתיב (ברי' א' ג'ד): תוצא הארץ נפש חיה למינה, ומה ת"ל (שם ב' י"ט) וייצר ה' אלהים מן האדמה כל הית השדה? אמר להן: להלן לבריאה, וכאן לכבוש⁵). היך מה דאת אמר (דברים כ' י"ט): כי תצור אל עיר⁶.

ענין מיוחד יש לדברי האגדה, שבאו בתור שיחה בין ריבז' ובין תלמידיו.

הוא ניב אומר בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות וכו'. (עי' נוסח התוספתא ביק פ"ו ה"ו) בפסילתא: הקביה חס על כ' הבי; בכבלי ביק ע"ט: בוא וראה כמה גדול כ' הבי. (1) ירו' שקלים 46 ע"ר. פסיקתא 19 ע"ב. ר' יהושע ב"ר נחמיה בשמו (ע' אני אמוראי איז ח"ג 303). גם הערתו של ריבזי כי יום פירושו יום ולילה נמסרה כנראה גם כן ע"י אותו האמורא. שמיר אחר המאמר הזה באה הערה בשם האמורא הנ"ל עצמו בפסיק' 64 ע"א. (2) ב"ר ל"ב. (3) ב"ר י"ט. בעלי האגדה של הסאה הרביעית ר' יודן ור' ברכיה מוסרים דרשה זו, אחר בשם ריבז' והשני בשם ריע.

(4) ב"ר מ"ד קרוב לסוף. כאן ר' יודן בלבדו מוסר, טלכד דעתו של ריבז', גם דעתו המתנגדת של ריע, ור' ברכיה מוסר כנגד זה דבריהם של האמוראים ר' אלעזר ור' יוסי ב"ר חנינא (ע' אני אמוראי איז ח"ב 67 ע"ב). במקום ר' יודן וריבז' וריע צ"ל ר' יודן אמר ריבז' וריע, על יסוד זה נאמר בודאי בפדריא ריש פ' ט"ח. ריבז' פתח. (לבר' ט"ו י"ח).

(5) כך הוא גם בילקוט. בשו"ט במקום. לכיבושי נכתב. לכינוסי, אך הראיה שמדברים כ' י"ט מוכיחה כי הנירסא הראשונה היא הנכונה.

(6) ב"ר י"ו. בשו"ט ח' מיוחס המאמר לר' אחא. שבוש זה בא מפני שאחר המאמר הוה בא מאמרו של ר' אחא. בילקוט לפרשה כ' י"ט (§ 23) בא המאמר סתם עוד צריך להזכיר כאן מה שאמר ר' יהושע בן חנינה בשם ריבז' ע"ד חסידותו של איוב משנה מוטה פיה, ע' לקטן פרק ד' סעיף ו'.

כמו שהיה נוהג בעניני הלכה, לזרז את התלמידים¹ ולחדד את שכלם, כך היא מציע לפניהם שאלות אנדיות שיהיה כל אחד את דעתו. מפורסמת היא ביותר שאלתו: איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם?² שהסכים לדברי ר' אלעזר בן ערך שאמר, לב טוב...³, שבכלל דבריו דבריכים⁴. עוד נמצאה שיחה מעין זו (על הכתוב משלי י"ד ל"ד) שיש לה שייכות למאורעות הזמן, צדקה תרומם גוי וחסד לאמים חטאת, שבזה השתתפו תלמידי ריב"ז; כל אחד חוה את דעתו, ור' אלעזר בן ערך אמר: צדקה תרומם גוי וחסד—אלו ישראל, אבל חסיות לאומות העולם *). אריב"ז: רואה אני את דברי ר' אלעזר בן ערך מדבריכם, שהוא נותן צדקה וחסד לישראל וחסיות לאוה"ע⁵). עפ"י מקור אחר בעל התשובה הזאת הוא ר' נחוניא בן הקנה⁴). אך כנראה ריב"ז שבח רק האמנות של הדורש, שחבר את המלה "וחסד" עם הנאמר לפני זה לאמר, שצדקה וחסד תרומם את ישראל ולאוה"ע נשארה רק חטאת. כי באמת ריב"ז בעצמו נתן לפסוק זה ביאור אחר יותר מתאים למהלך מחשבותיו ומצא גם בזה את דרך השלום עם האומות: כשם שהחטאת מכפרת על ישראל,

¹ כך הגירסא בתוספתא אהלות פט"ז ה"ח. ובספרי בסדר ר"ט ב' (123 §) כדי לחדד את התלמידים. הוזה אני אמרתי בכל ע' 107 הע' 1. ל. הופמאן. Die erste Mischna S. 23.

² אבות פ"ב ס"ט. ארזיני י"ד. ע"ד הבמוי. רבק בדרך' ע' 27 הע' 1.

³ ע' לצדום Die Ethik des Judenthums I. 157.380

⁴ מקור אחד היא פסיקתא 12 ע"ב והשני בכלי ביב י": בין שני המקורות יש עוד שניים חשובים. בפסיקתא מחיים דעה ר"א. ר"י ור' אלעזר בן ערך — שלשה התלמידים היותר גדולים מחמשת התלמידים של ריב"ז. לפני דברי האחרון נשתרבה גם חות דעת של ר' נמליאל ואחרי הכרעתו של ריב"ז באה חות דעתו של ר' אבין בר יהודה אמורא שלא נזכר בסי'א, ושל ר' נחוניא בן הקנה. כבריייתא שבתלמוד משתתפים בזכות ר' אלעזר (=פסיקתא) ר' יהושע (=ר' נמליאל בפסיקתא) ר' נמליאל (כמעט כדעתו של ר' אליעזר, אך נשתרבו שם דברים סמאסרו של ר' הושעיה, ע"ז י"ח: ר' אליעזר המודעי (= ר' אבין בר יהודה בפסיקתא). נחוניא בן הקנה (= ר' אלעזר בן ערך בפסיקתא). הופעתם של ר' נמליאל ור' אליעזר המודעי בין תלמידיו של ריב"ז תמוהה. ביחוד קשה שבכרייתא האוסר הראשון דורש את חות דעת השני בתור דעת סכרעת, אעפ"י שריב"ז חושב שדעת ר' נחוניא בן הקנה היא הנכונה. לפי הנראה יש כאן ערבוב של שני ספורים ע"ד שתי שיחות נפרדות. בשיחה אחת סדר ר' יוחנן עם תלמידיו, ובשיחה זו משתתף גם ר' נחוניא בן הקנה וריב"ז משבח את דעתו של ריב"ז. בשיחה שניה ישב בראש ר' נמליאל ואחרי ששמע דעתו של ר' אלעזר ור' יהושע שאל את דעתו של ר' אליעזר המודעי, כמו שהיה גם בשיחה ע"ד שר המשקים (ברי' ס').

* ששהרין ופדלדיק את עם ישראל עד שהם צריכים לצדקה ולחסד, והצדקה והחסד שישאג עושין וליג, המצא דן לעינים.

כך צדקה מכפרת על הגוים⁽¹⁾—פעם אחת היה ריב'ז יוצא מירושלים והיה ר' יהושע הולך אחריו וראה ביהמ"ק הרב, א"ר יהושע: אוי לנו על זה שהוא הרב, מקום שמכפרים בו עונותיהם של ישראל. א"ל: בני אל ירע לך, יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה, ואיזה זה גמ"ה, שנא' (הושע ו' ג'): כי הסר הפצתי ולא זבח⁽²⁾.

— את החובה העמוסה על עם ישראל מתאר ריב'ז בתור באור אליגורי לכתוב (קהלת ט' ח'): בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. אם בגדים לבנים הכתוב מדבר, כמה בגדים לבנים יש להם לאומות העולם? הא אינו מדבר אלא במצות ובמעשים טובים ובתורה⁽³⁾.

עוד נמצאו מדרשי הכתובים של ריב'ז, שהשיבו על שאלות נכרים מלמדים. ביחוד נקרא בשם הגמון (ἡγεμών)⁽⁴⁾, שנכנס עמו כוכח. אנטונינוס הגמון שאל את ריב'ז: בכלל חסרין ובפרט יתרון (כלו'): סתירה בין הכתוב. במדבר ג' כ"ב—כ"ה, ל"ד ובין פסוק כ"ט? אמר לו: אלו שלש מאות יתרון

חולין צ"ב: — מה שנוגע לר' נחוניא בן הקנה הננו מוצאים אותו חולק על ר' אליעזר ור' יהושע. עדיות פיו מיני חולין קביט: (ע' ויום ח"ב 41 הע' 3). לפי הנראה, משום זה נאמר בפסיקתא, כי ריב'ז שבח את דברי ר' אליעזר בן ערך, יען כי תמיד אנו מוצאים שריב'ז משבח את דברי ר' אליעזר בן ערך כמו בשאלה איזוהי דרך ישרה שידריך בה האדם, כמו בן בנאים התנחומים, שמכל חמשת הנאמים שנשאו תלמידיו על בנו הנפטר מצא חן בעיניו נאמו של ר'א בן ערך, אבות דריג פייד בסוף. — לסוף צריך להעיר כי בתנחומא פ' תשא קרוב לראש הפרשה מובאום רק דברי ר' יהושע ור' נחוניא בן הקנה למשלי י"ד כ"ג, ע"פ הפסיקתא. השוה עוד מדרש משלי לאיתו פסוק.

(1) כ"ב י"י. (2) אר"י ד"י. יותר קצר בנוסח ב' פ' ח' (ע' כ"ב מהדורת שכטר) השוה: הרובין, Bibl. Hagg. 36. i. ע' א"י אמוראי א"י ח"א 225.

(3) קהלת ר' לאותו פסוק, בבבלי. שבת קנ"ג. (השוה נוסח ב' שבאר"י סוף פרק כ"ט ע' 62) מביא ר' אליעזר בן הורקנוס, תלמידו של ריב'ז, לבאר פתגמו. שוב יום אחד לפני מיתתך — ואף שלמה אמר בחכמתו: בכל עת יהיו בגדיך לבנים, אך בלי הבאור שנאמר ע"ז בקהלת ר' ותחת זאת מביא משל מריב'ז לסלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להן זמן. פקחין שבהן קישטו עצמן אמרו: כלום חסר לבית המלך? שפשיין שבהן הלכו לטלאתן, אמרו: כלום יש סעודה בלא טרה. פתאם ביקש המלך את עבדיו. פקחין שבהן נכנסו לפניו כשהן מקישיטין, והטיפשים נכנסו לפניו כשהן מלובלבין. שמח המלך לקראת פקחין, וכעס לקראת טיפשים. אמר: הללו שקישטו עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וישתו, הללו שלא קישטו את עצמן הסעודה יעמדו ויראו. המשל הזה קצת בשנוי בא בקה"ר בשם ר' יהודה הנשיא. אך לפי הנראה יותר נכון שהוא של ריב'ז, כי בשני המקורות באו ע"ז דברי ר' מאיר שמג"ה את המשל באיו פרטים.

(4) שמו בירו' סנהדרין 19 סוף ע"ג — אנטונינוס, 19 ע"ד למעלה — אנטוניוס.

בכורי לוייה היו, ואין קדש מוציא קדש). — שאל אנטיגנס (?) הגמון את ריב"ז: משה רבכם גנב היה או לא בקי בחשבון, דכתיב בקע לגלגלת (ויוצא ס"ה 31,775 שקלים) אין תעביר קינטרא מאה ליטרא. (כלו': כבר מן מאה מנה—מנה הוא כ"ה שקלים) חר מן אישתא (כלו': החלק הששי) גנב (כי היה צריך להיות ק"ב ככר, והוא נתן רק מאה, שמות כ"ג כ"ז) ואם תעבדינה שתין לימירין—פלגא גנב. א"ל: משה רבן גזבר נאמן היה ובקי בחשבון היה... בכרו של הקב"ה כפול היה?).

— עוד שאלו (ההגמון) את ריב"ז: כתוב אחד אומר (בר' א' כ'): שרצו המים וכו' ועוף יעופף, אלמא ממיא איברו (שהעוף נברא מן המים) וכתוב, (שם ב' י"ט): וייצר ה"א מן האדמה... ואת עוף השמים, אלמא מארעא איברו? אמר לו: מן הרקק נבראו. ראה תלמידיו מסתכלים זה בזה. אמר להם: קשה בעיניכם שדחית את אויבי בקש... מן המים נבראו, ולמה הביאן אל האדם? לקרות להן שם (כלו') כי מה שכתוב ואת כל עוף השמים, אינו מוסב על

במדבר פ' ד'—הונטוס, ובבבלי בכורות ה' ע"א—קונטריוס. שאלה אחת שאל אנטיגוס הנטון את ר' גמליאל בספרי דברים § 351. גרף במנאטשטרויט 1885 זייטע 17 ff) חושב שזהו Atticus (במטשלת טריאונס); יאסטרוב (13 Wörterbuch) חושב שזהו Quitus (קוטיס) וכן קרוים 10 Lehnwörter.

(1) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 ע"ג). בבלי בכורות ה': ספרי ווטא במדבר ג' ל"ו (סהדרות קאניסכערנער פ. 36) ובמדבר ר' ד' [שאל הונטוס הנטון לריב"ז א"ל: משה רבכם או גנב היה או לא היה יודע לחשב. א"ל: למה? א"ל הונטוס ספני שהיו כיב אלף בכורות ועוד רעינ, וצוה המקום שיפדו הלויים בכורותיהן: כיב אלף של לויים כנגד כיב אלף בכורות, ועוד נמצאו בלויים יתרים על כיב אלף ג' מאות כמו שהוא מחשב במנין ראשון בפרטן, ספני מה אותן שלש מאות לויים היתרים לא פדו אותן רעינ בכורות העודסין על כיב אלף בכורות, שאינו מוצאין שאותן רעינ נותנין ה' ה' שלעים? ועוד ספני מה בשכלל מנין הלויים בסוף, פחת סהן ג' מאות מן מנין הראשון? הוא לא גנב אותם מן החשבון אלא כדי שיתנו רעינ בכורות ה' ה' שלעים לאהרן אחיו, או שמא לא היה יודע לחשוב? א"ל ריב"ז: לא גנב היה ויודע היה לחשוב, ודבר אחד לחש לי לומר לך. א"ל: אמרו. א"ל ריב"ז: יודע אתה לקרות, אבל אין אתה יודע לדרוש. אמרו: אותן כיב אלף של לויים פודין לכיב אלף של בכורות, נשתתירו בלויים עוד ג' מאות, ובכורות עוד רעינ, והיו אותן ג' מאות שבלויים בכורות, ואין בכור פודה בכור לפיכך משמנה אותן נגבן (חסרון) ספני שהיו בכורות. מיד נסתלק ממני]. לפי הנראה ההרצאה של הוכוח הזה מושפעה מהרצאת הוכוח שכתוב בפנים.

(2) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 ע"ד), בכורות ה': (השוה צוקרמן Ueber Talm. Münzen u. Gewichte p. 10) לדברי החירוף שאמר ההגמון על משה רבינו נוסף בתלמוד הבבלי את הסלה, שאין לה שייכות כאן, קוביוסטוס (goukler) שלקוח מהמקור שהובא כאן בתוספות, ששם בא השם קוביוסטוס אצל גנב.

היצירה, אלא רק על ההבאה אל האדם לקריאת שם¹). — אנגוסטוס (?) הגמון שאל לריב²): השור יסקל וגם בעליו יומת? א"ל: שותף ליסטים כליסטים³. וכשיצא אמרו לו תלמידיו: רבי, לזה דחית בקנה, לנו מה את משיב? אמר להן... כמיתת הבעלים כן מיתת השור. מה מיתת הבעלים בדרישה וחקירה בעשרים ושלשה, אף מיתת השור בדרישה וחקירה בעשרים ושלשה⁴). — כנראה אותו ההגמון הוא ששאל את ריב⁵): אילין מלייא דאתון עבדין (מה שאתם עושים בפרה אדומה) נראין כמין כשפים: מביאין פרה ושוחטים אותה, ושורפין אותה, וכותשין אותה, ונושלין את אפרה, וכי הוה אחר מכס מטמא למת מזין עליו שתיים ושלש פעמים וא"ל טהרת. א"ל לא נכנסה רוח תזוית באותו האישי מימיו? א"ל: לאו. א"ל: ולא ראית אדם שנכנסה בו רוח תזוית⁶? א"ל: הן... א"ל: ולא ישמעו אונך מה שפיך מדבר, כך הרוח הזו רוח טומאה היא, דכתיב: ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ (זכריה י"ג ב'), מזין עליו מי נדה, והוא בורח. לאחר שיצא משם, א"ל תלמידיו: רבי, לזה דחית בקש⁷), לנו מה אתה משיב? אמר להם: הייכם לא המת מטמא ולא המים מטהרים, אלא גזרת מלך מלכי המלכים הוא. אמר הקב"ה: חקה חקתי גזרה גזרתי, אין אדם רשאי לעבור על גזרתי⁸). אנחנו יודעים ממקורות אחרים, כי מצות פרה אדומה וכן עוד איזה חוקים היו עוד בימים קדמונים לדברים שהנכרים משיבין עליהם. מסרת של התנאים⁹) מלמדתנו: (ויקרא י"ח ד'): את משפטי תעשו דברים שאלמלא לא נכתבו, דין הוא שיכתבו, אלו הן: ע"ז וגלוי עריות, ושפיכות דמים, גול וברכת השם¹⁰). (שם) ואת חקתי תשמרו — דברים

1) חולין כ"ז: ע' תוספות שם ד"ה ועוד. תשובתו של ריבזי שמוסב רק על ההבאה ולא על היצירה סתאיטה לתשובה שהובאה לעיל ע' 25 הע' 4. לשאלה שכנו לאותו פסוק. 2) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 בראש ע"ב).

3) בירוי כתובות 26 ע"ד נאמר אשת ליסטים כליסטים: האומר הוא ר' יוחנן ואולי זהו ריבזי. 4) במכילתא לאותו פסוק (87 ע"א) דרש זה ר' עקיבא, במשנה סנהדרין פ"א מ"ד טובא זה סתם וכן בתוספתא סנהדרין פ"ג מ"ב.

5) פסיקתא 40 ע"א ושם נסמן אצל בובר.

6) הסלה, תזוית' היא שמית, לא יוגית. ע' Löw, ובספרו של קרויס Lehnwört. II. 586. בביטוי זה משתמש רב (ירוי יומא 45 ע"ב למעלה), לבאר את שנוען הכלב, ותלמידו ר' אלעזר (מדרש שמואל פ' ט') שעי' רוח תזוית האדם עושה שלא ברצונו תנועות שונות וזוה הוא לפעמים סבעית ומבריה את הנחש שלא ישכנו.

7) השוה אני אמוראי איי ח"א, 556, הע' 1.

8) ע' לצרום די עשהיק דעם יודענשהוסם I 189, 246.

9) ספרא לאותו פסוק (86 ע"א): כבלי יומא ס"ז ע"ב וטזה בילקוט לאותו פסוק.

10) במקום, קללת השם' משתמשים בכנוי, ברכת השם', השוה לעיל ע' 22 הע' 2.

שהשטן ואמות העולם משיבין עליהן) ואלו הן: אכילת חזיר ולבישת שעטנן והליצת יכמה וטהרת מצורע, ושעיר המשתלח ופרה אדומה,² וישמא תאמר מעשה תהו הן? תלמוד לומר (שם) אני ה'—אני ה' הקקתיים, אין לך רשות להרהר בהם. ברור הדבר, כי הנכרי לא היה יכל להבין תשובה שכזו, ולפיכך היה ריב"ז אנוס לתת לו נימוק יותר רציונלי, וכמו כן, אחרי שקשה היה לו לנכרי להבין את הדרש שמות ב"א כ"ט, נתן לו ג"כ נימוק יותר פשוט לפי שכלו³).

חכמת הנסתר, מעשי מרכבה ומעשי בראשית, שריב"ז היה מקלל בדיעתה, הוא חלק ממדרש הכתובים האגדי על פרשת מעשי בראשית ופרשה ראשונה שביחזקאל. ע"ד התכן של המקצוע הזה יש לנו רק רשמים מועטים, שעל פיהם אי אפשר לדעת מהי חכמה זו ובמה היתה עסוקה. שריב"ז ירד לעומקה של חכמה זו נראה מתוך איזה מסורות⁴. תנא אהר מהמחצית השניה של המאה השנית, מוסר שלשלת של חכמי הנסתר והראשון הוא ריב"ז: "ר' יוסי בר' יהודה אומר: ר' יהושע הרצה (חכמת הנסתר) לפני ריב"ז,

(1) בספרא — שיצר הרע משיב עליהן ואמות העולם משיבין עליהן. כברייתא במקום יצר הרע'—שטן (לפי דברי ריש לקיש ביב ט"ו). במפרים הנדפסים נשמט ואמות העולם' (עי' דקדוקי סופרים). בילקוט (ספרא) מזכיר שלא לצורך גם ששין לפני יצר הרע'.² ופרה אדומה: מובא רק בילקוט. אך יש הוכחה גם מדברי האמורא ר' לוי שנסדרו על הבריייתא, והוא חושב ארבעה דברי חקדי, שיצר הרע משיב עליהן, פסקתא 38 ע"ב, ואלו הם: לבישת שעטנן, השעיר המשתלח לעזאזל, פרה אדומה ויבום (עי' אני אמרתי אי' ח"ב 317) ע' ג"כ אצל בריל יאהרביכער, VIII, 129 את המאמר שמביא ר' בחיי בן אשר מתנחומא.

(3) דרנבורג מזכיר (ע' 316) עוד שאלה אחת ששאל נכרי אחד את ריב"ז ע"פ דברים פ' ביח י"ב איזה יום הוא חג ליהודים וגם לנכרים; ואולם בביר י"ג הנשאל הוא ר' יהושע בן קרח ובשוש קי"ז — ר' יהושע בן חנניה ע' ח"ב, ע' 320 ולהלן.
(4) תוס' חגיגה פ"ב ח"ב, בבלי חגיגה י"ד*): בירי חגיגה 77 ע"ב פקשט הספור הרבה בפרחי האגדה**).

* כך מסופר בבבלי חגיגה י"ד: א"ל: רבי תרשני לומר לפניך דברי אהר שלפדתני. א"ל: אכור. מיד ירד ריב"ז מעל החמור ונתעטף וישב על האבן תחת הוית. א"ל: רבי, כסני מה ירדת מעל החמור? אמר: אפשר, אתה הורש בטעשה מרכבה, ושכניה עטו וטלאני השרת סליון אותנו, ואני איכב על החמור? מיד פתח ר"א בן ערך והרש, וירדה אש מן השמים וסיבכה את כל האלטה שבשרה, פתחו כל ואמרו שירה, מה שירה אמרו? הללו את ה' מן הארץ תנינים וכל תהמות (תהי קמיה). יצגה פלאך מן האש ואמר: הן, הן מעשה המרכבה. עמד ריב"ז ונסקו על ראשו ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל וכו' וכמו שכתוב בסניס.
** המחבר בספור הגרשני ב"א ע' 70 בהערה 5 מביא שבפרקי ד"א פ' ב' אמר: ה' על ר"א בן הורקנוס. שריב"ז נסקו על ראשו ואמר לו מה שנאמר כאן על ר"א בן ערך.

ר' עקיבא הרצה לפני ר' יהושע, חנניה בן חכינאי הרצה לפני ר' עקיבא, אך ביחוד למד ר' אלעזר בן ערך, תלמידו החביב, מפי ריב"ז חכמת הנסתר: על אדות הדבר הזה מספרת האגדה²: מעשה בריב"ז, שהיה רוכב על החמור, והיה ר' אלעזר בן ערך מחמר אחריו. אמד לו: רבי, שנה פרק אחד במעשה מרכבה. א"ל: לא בן אמרתי לך מתחלה, שאין שנוין במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. א"ל: מעתה ארצה לפניך. א"ל: אמור. פתח ר"א בן ערך ודרש במעשה מרכבה, ירד ריב"ז מן החמור ונתעטף בטליתו וישבו שניהם ע"ג אבן תחת הזית והרצה לפניו. עמד ונשקו ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל, אשר נתן בן לאברהם אבינו, שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים. יש נאה דורש ואין נאה מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש, אלעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים. אשריך אברהם אבינו, שאלעזר בן ערך יצא מחלצ'ך. הדבר הזה העיר את לבות עוד ישי תלמידים משיבתו לעסוק בחכמת הנסתר³ וריב"ז, כשראה שהם מצליחים בלמודם קרא עליהם: אשריכם ואשרי יולדתכם⁴! אשרי עיני שכך ראו. ואף אני ואתם בחלומי⁵ מסובין היינו על הר סיני, ונתנה עלינו בת קול מן השמים: עלו לכאן, עלו לכאן! סרקלן

(1) הכטוי. הרצה לפני כנראה נהוג בשביל רשות בחכמת הנסתר. שהתלמיד היה מרצה לפני רבו, ושונה לפניו פרקו שלמד. בתוספתא, ששם אנו מוצאים האגדה עיד ר' אלעזר בן ערך נאמר: הרצה לפניו... וארצה לפניך, פעל שאין אחריו משלים. בתלמוד בבלי מוסף, דברימי בירושלמי, תורתו. השוה הכטוי. הרצה מעותי*.)

(2) תוספתא חגיגה פ"ב ט"א, ירו' חגיגה 77 ע"א. פי' חגיגה י"ד: עי' להלן פרק IV סעיף 9. (3) בירוי' ובבבלי חגיגה ב"רף הנוכר לעיל. שני התלמידים היו ר' יוסי הכהן ור' שמעון בן נתנאל ובבבלי במקום ר' שמעון בן נתנאל בא ר' יהושע בן חנניה*). כראי לשים לב שבפדריא פ"א ר' יהושע בן חנניה ור' יוסי הכהן הרנישו ראשונים ברחקו של ר' אליעזר בן הורקנוס, בבואו בצעירותו ללמד תורה מפי ריב"ז.

(4) כאבות פ"ב מ"ח אומר ריב"ז בשבח ר' יהושע בן חנניה ג"כ: אשרי יולדתי.

(5) הלומי של ריב"ז מסופר ג"כ בכ"ב י' בארמית*). עוד חלום מיסטי של ריב"ז מובא במסכת גן עדן (יילינק בהמיד III, 137).

* המחבר במקור הגרמני אגרות התני ח"א 70 בהערה³ מכאן איזה דברים, שאנו — אחרי שהבאנו כאן כפינו את המקור שהתוספתא חגיגה בשלמה — חושבים שראוי להביא את ההערה הזו כאן. וזוהי: בתוספתא — ולדרוש ולהבין, בבבלי (חגיגה י"ג) — להבין לחקור ולדרוש; בירושלמי רק — לדרוש. כנראה הפעל, הבין. (השוה נחמיה ח' ח') מוסב ביחוד להסברה בחכמת הנסתר. השוה משנה חגיגה ב' א'. ועוד באיזה מקומות, חכם ומבין מדעתו, גם בבבלי חגיגה י"ג. — והיה מבין בחשפלי. הסליצה שאמר ריב"ז, יש נאה דורש ואין נאה מקיים. אמרה אהיכ ר"א בן עזריה ביחס לבן עזריה, שדרש נאה ע"ד נשואין ובעצמו: שאר רוק כל ימיו.

** שם נאמר: פתח ר' יהושע ודרש, ואותו היום תקופת תמוז היה, נתקשרו שמים עבים תראה כמין קשת בענן, והיו סלאכי השרת מתקבצין ובאין לשמט, כנני אדם שמתקבצין ובאין לראות כמטמטיחין וכלה.

גדולים ומצעות נאות מצעות לכן. אתם ותלמידים ותלמידי תלמידים מוזמנים לכת שלישי(1). על מאמרי ריב'ז ששייכים למקצוע זה יש לחשב את המאמר, שהמסרת שלו מוטלת בספק: שתי חמרות יש בני בן הנם ועולה עשן מביניהם... וזהו פתחה של גיהנם(2) ועוד מאמר אחד על דבר גדלו של עולם(3); מה תשובה השיבהו בת קול לאותו רשע (לנכונדנצר בשעה שאמר (ישעי' י"ד י"ג): אעלה על במת עם אדמה לעליון)? יצתה בת קול ואמרה: רשע בן רשע, בן בנו של נמרוד הרשע, שהמריד את העולם כלו עכיו במלכותו! כמה שנותיו של אדם? — שבעים שנה... והלא מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה(4) וכן בין כל רקיע ורקיע. למעלה מהן חיות הקדש. רגלי החיות כנגד כלן, קרסולי החיות כנגד כלן, שוקי החיות כנגד כלן, רכובי (עצם הדרך הסמוך לשוק—השיי) החיות כנגד כלן, ירכי החיות כנגד כלן, ראשי החיות כנגד כלן, קרני החיות כנגד כלן, למעלה מהן כסא כבוד. רגלי כסא הכבוד כנגד כלן, כסא הכבוד כנגד כלן, מלך אל חי וקים רם ונשא יסוכן עליהם, ואתה אמרת: אעלה על במתי עב אדמה לעליון, אך אל שאול תורד, אל ירכתי בור. צריך להזכיר שני מקרים בחיי ריב'ז, שהם העירוהו לדרוש איזה פסוקים. בזמנו היה בירושלים שמעון—סיכנא(5), איש עיצה, חופר בורות שיחין ומערות בירושלים. אמר לריב'ז: אני גדול כמוך. אמר לו: לכה? אמר לו: שאני עוסק בצרכי רבים כמוך. אמר לו: אם אדם בא לדין או רשאלה, אתה אומר לו: שתה מן הבור הזה שמימיו זכין וצונין? או אם שאלה לך אשה על נידותה, יאתה אומר לה: טבלי בבור הזה שמימיו מטהרין? וקרא עליו פסוק זה (קהלת ד' י"ז): וקרוב לשמוע מתת הכסילים זבח, כי אינם יודעים לעשות רע. כלו': הבנת התורה של החכמים חשובה יותר מהמעשים החיצוניים שהכסילים עושים(6). המקרה השני היה לאחר חרבן ביהמ"ק בעיר אחת בנגב יהודה, במעון(7). ראה ריבה אחת מלקטת ישעורים מתחת גללי הסוס. אמר להם ריב'ז: ראיתם ריבה זו מה היא? אמר לו: עברית. סוס

(1) ע' לעיל ע' 12 הע' 3.

(2) סוכה ל"ב; ערובין י"ט. רבה בר מרי בשמו (ע' על אדותיו באני אמוראי בבב. 124 ולהלן) לסיד אחרים מיוחס המאמר הזה לרי' יהושע בן לוי ונמסר ע"י ר' מריון. הגי' שבערובין, בדבני ריב'ז שהיא יותר מתאימה מהגי' שבסוכה. משום ריב'ז, מראה שהיה קובץ מאמרים מבית מדרשו של ריב'ז. ע' רש"י שם וע' בריל ע' 59.

(3) הנייה י"ג. יותר בקצור פסחים צ"ד: ששם חסר החיות. (4) ע' ע"ז ביחוד בריר' ברכות דף ב' סוף ע"ג. (5) אולי מן סיכנן שבנליל, ע' קאהוט, VI, 53 ע"ב.

(6) קהלת ר' לאתו פסוק. (7) ע' יהושע ט"ו, נ"ה; שיא כ"ה ב'. Neubauer

זה של מי הוא? אמרו לו: פריש ערבי אחד. אמר להם ריב"ז לתלמידיו: כר ימי הייתי מצטער על פסוק זה והייתי קורא אותו ולא הייתי יודע מה הוא (שה'ש א' ה'): אם לא תדעי לך היפה בנישים. לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משועבדים לפני אויבים, לא רציתם לשקול לשמים בקע לגלגלת, הרי אתם שוקלים חמשה עשר שקלים למלכות אויבים. לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי רגלים, הרי אתם מתקנין את הבורנסין (כלו'): סכות שעל הדרך) ואת הבורגנין לעולים לכרמי מלכים, וכן הוא אומר (דברים כ"ה, מ"ו): תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה... ועבדת את אויביך ברעב ובצמא ובעירום ובחסר כל. כאשר הזו, שהיתה שקועה בעוני ובחסר כג, ראה ריב"ז סמל אמתו (הירודה¹) וכדבריו אנו שומעים היללה הראשונה של הגלות הארכה, שהתחילה עם הרבן בית המקדש²).

פרק רביעי.

בני דורו של ר' יוחנן בן זכאי.

בין עדי ראייה של חרבן הבית השני נקראו בשם שורה של אנשים, שרב חייהם ופעלתם היו, כמו ריב"ז, עוד קודם שבא האסון הזה; וכמו ריב"ז השתדלו גם כן לכונן על הרבות בנין הממלכה את היהדות, שתהיה פונה כלפי עצמה ותתרחק מהתרגשות החיים המדיניים. ואם אמנם רק מעט פתגמים ומאמרים נשארים מהאנשים הללו, אבל דוקא מפני זה הם יקרים יותר בעינינו, כי המה עדות להשקפות האנשים ההם, שהיו בתקופה רבת העליליה שבתולדות ישראל. דבריהם שנאמרו באגדה יבואו כלם בפרק אחד, ואפס בפרקים הבאים נדבר

¹ זה מזכירנו המטבעות שיצקו הרומאים לרגלי נצחונם על יהודה, ששם צירו את יהודה בתור אשה מצרה שכורעת תחת התסר לרגלי רומאי זקוף (נרץ חיג 450).
² סכילתא שמות י"ט א' (61 ע"א וע"ב). הנירסא הזו כנראה היא המקור הראשון, הגי' שבספרי דברים § 305 וגם זו שבברייתא כתובות ס"ז: (השוה לזה החלוקן חיב 14) וכמוכ המסופר באר"ג ס"ז סקשר לזה פנישתו של ריא ביר צדוק עם אשה אחרת, שהותה מלפנים עשירה טאר, בתו של נקדיטון בן נוריון. שניכ קרא עליה את הכתוב בשה'ש א' ה': אם לא תדעי לך היפה בנישים וכו'. תוס' כתובות סוף פרק ה', ירו' כתובות סוף פ"ה וכן בכבלי כתובות ס"ז:

בכר. כרך א'—3.

בפרטיות על שאר תלמידי ריב"ז, שאותם צריך לחשוב בתור נושאי הזמן
החדש ושעל אדות פעלתם ידוע לנו יותר.

א. ר' צדוק.

כשעזב ר' יוחנן בן זכאי את ירושלים, שהיתה אז במצור, היתה אחת
מהבקשות שבקש מאספסניוס¹) לתת לו רופא לרפאות את ר' צדוק שנחלש
מדיב הצומות²). ר' צדוק היה אז כבר זקן מפלג, ור' יוחנן חלק לו כבוד
רב³). מפורסם היה נאומו, שבו עורר פעם לבני את הקהל בירושלים. מעשה
בשני כהנים שהיו שוים ורצים ועולים בכבש וקרם אחד לחברו ארבע אמות,
נטל סבין ותקע לו בלבו⁴). בא ר' צדוק ועמד על מעלות האולם⁵) ואמר:
שמעוני, אחים בית ישראל! הרי הוא אומר (דברים כ"א א'): כי ימצא חלל וכו'...
באו ונמדוד על מי ראוי להביא את העגלה—על העיר או על העזרות? געו כל
ישראל בבניה⁶). ר' צדוק שהיה מתחילה מתלמידי בית שמאי, למעשה הלך

¹) נטיין ניו: (*). לפי איכה ר', א' ה', היתה הבקשה של ריב"ז אחר החרבן.

²) באיכה ר' א' ה': מן דאתא (כשבא ר' צדוק) קם מן קמיו ר' יוחנן. איל
אספסניוס מן קרם הרין סבא צורתא את קאים? איל: חייך, אי הוה חד דכוותיה, והוה
עסך אוכלסין בכוסלא (כפלים) לא הוה יכיל ליה איל: מה חייליה? (במה כחו גדול?)
איל דאכיל חד נמוזו(?) ופשיט עלוהי סאה פרקין. איל: ולמה חשיך בן? איל: מן
חיליהון דצוסייא ותענייתא. לפי הכתוב בניטין הוא צם ארבעים שנה. אנדה זו מתאיסה
כמו שהעיר היוחסין למה שנאמר (לעיל ע' 18) שריב"ז נבא על החרבן ארבעים שנה
קודם שנחרב. ³) איכה ר' שם.

⁴) ספרי במדבר ל"ה ל"ד (§161). תוספתא יומא פ"א ה"ב, ושבועות פ"א ה"ה,
ירוש' יומא 39 ע"ד; בבלי יומא כ"ג ע"א. לפי גירסת התוספתא נאמר, שני אחים כהנים,
שאלו נשתרבו כאן בשננה מתקופת הפרסים, שאו יוחנן בן של הכהן הגדול יהודע
הרג את אחיו הצעיר יהושע. אהובו של הנציב הפרסי בנוס (בנואס), מפני שהיה ירא
שם יירש את הכהונה הגדולה (קדמוניות XI, 7, 2).

⁵) ר' צדוק היה גם כהן (**). עי' ביכלר: Die Priester und der Cultus
S. 126 An. 1.

⁶) כך היא הגי' בספרי ובתוס' יומא. בתוס' שבועות: אנו להיבן נמדוד—להיכל
או לעזרה? ירו' יומא: אנו מהיבן לנו למוד מן ההיכל או מן העזרות? בבבלי: אנו על
מי להביא עגלה, על העיר או על העזרות? לפי הסקור שהובא באחרונה, העערי היא

(* בניטין ניו ע"ב ספרי: ר' צדוק יתיב ארבעין שנין בתעניתא, ולא ליחרב ירושלים. כי הוה
אכיל סדי (כשהיה אכל דבר) הוה מתחיו מאכראי (היה נראה מבחוק) וכי הוה בריא (כלוי) אוכל. סתיו
(כביאים) ליה נהגרת, סייץ מיהו ושדי להו (מוצץ את העיסים ומשליך).

(**) ולפיו עולה יפה מה שאמר ר' אלעזר בו: מדלגן היינו עיג ארזות של סתים, להלן ע' 36.

אחר בית הלל, גם את הפתגם שהיה רגיל בפיו חזק בדברי הלל¹). פתגמו היה: אל תִּשְׁקֶה (את התורה) עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בה²). השקפתו החמורה הזאת הראה גם בהיותו במשתה שעשה ר' גמליאל השני לחכמים, והוא, ר"ג, עומד ומשקה עליהם, נתן הכוס לר' אליעזר ולא נטלו, נתנו לר' יהושע וקבלו, אמר לו ר' אליעזר: מה זה, יהושע, אנו יושבין, וה' גמליאל עומד ומשקה עלינו? א"ל: מצינו גדול ממנו: אברהם גדול הדור היה, כתיב בו (בר' י"ח): והוא עומד עליהם. ושמא תאמרו למלאכי השרת נדמו לו? לא נדמו לו אלא לערביים, ואנו לא יהא רבן גמליאל ברבי, עומד ומשקה עלינו!*) אמר להם ר' צדוק: עד מתי אתם מניחים כבודו של מקום ואתם עוסקים בכבוד הבריות? הקב"ה משיב רוחות, ומעלה נשיאים, ומוריד מטר, ומצמיח אדמה, ועורך שלחן לפני כאו"א**). ואנו לא יהא ר"ג ברבי משקה עלינו?³ השוכתו זו, המעידה על חפש רוחו, מראה כי ר' צדוק היה מכאי ביתו של ר"ג וחבר חשוב בבית דינו⁴). במקור יותר מאַחר⁵ נאמר: פעם אחת נכנס ר' צדוק לבית המקדש וראה אותו חרוג, אמר לפני הקב"ה: רבש"ע, אבי שבשמים! החרבת את עירך ושרפת את היכלך—וישבת ושלות ושקטת? מיד נתנמנם ר' צדוק וראה את הקב"ה כשהוא עומד בהספד, ומלאכי השרת מספידין אחריו. ובמדרש אחר מאַחר—פדר"א—מיחס אליו מאמרי

העם והעזרותי הבהנים, שרק הם נכנסים שמה. והכונה של השאלה היא: מי אָשֵׁם יותר ברצח הזה—השחתת המדות של העם או של הבהנים?

(1) ע' לעיל ע' 4. (2) אבות פ"ד מ"ה (**). (3) תוכן הפתגם נרש שהובא אחריו הפתגמים

של התנאים המאוחרים. ע' לקמן ע' 37 הע' 7.

(3) מכילתא שמות ריש פ' יתרו, ספרי דברים י"א י' (שקא ל"ח), קדושין ל"ב:

הני ר' יצחקי בספרי באה כנראה עי"ז שר' יצחק שהיה תנא מהתקופה שאחרי אריונוס.

דרש זאת, כמו שמובא במכילתא י"ח י"ב (59 ע"א)—דרש ר' יצחק. ואפשר כי המעתיק

שנה ועשה טר' צדוק ר' יצחק (השוה לעיל 14 הע' 1). תמורה שכוזו אנו מוצאים בזמן

הנאוים—ע"ז העירני ה' שז"ח הלב"שטם - דפורט במבואות לתשובות הנאוים (ברלין

1848) 9 ע"א. כרי לשום לב שהנירסא במכילתא שונה הרבה מהנירסא בשאר המקורות.

בנירסא מאוחרת במדרש משלי ט' ב' במקום ר' צדוק השיב ר' גמליאל בעצמו.

(4) פירנקל 71, דרנבורג 342. (5) תנרבי"א ח"א פ' ל' קרוב לראש.

(*) במכילתא ריש יתרו, ר"ג שיטטש חכמים ליפ"ד תורה יאב"כ.

(**) במכילתא שם: שכניה, שבכל שעה מספיק מוון לכל באי העולם כרי צרן ומשביע לכל חי

רצון, ולא לבני הארס הכשרים הצדיקים בלבד, אלא אף לרשעים וע"ז, ר"ג יאב"כ שיטטש חכמים

ובני תורה.

(***) הוא ניכ אמר (שם) אל תפיש מן הצנור ואל תעש נעצר כשריני הריונין, ע"ש.

אגדה ישנים¹ שאלום, כמו שאר מאמרי הגדולים המובאים בספר הזה, על האפוקריפים יחשבו.

ב. ר' אלעזר (או אליעזר) בר' צדוק.

ר"א בנו של ר' צדוק היה כבר נכבד בעשרת השנים האחרונה שלפני הרבן הבית, הוא עסק בפרקמטיא² יחד עם אבא שאול בן בטניה, שמסר רשימות מאפין של איזה משפחות כהנים³, לקח (כלו' קנה) בית הכנסת של אלכסנדריה שהיתה בירושלים והיה עושה בה כל הפצו'⁴. הוא היה מספר אח"כ: מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל⁵. מלכי ישראל אלו הב אגריפוס הראשון (מת 44) והורדוס השני (מת 49). הרבה דברים ממנהגי הדת ומענינים חברותיים של הירושלמים, וכן הרבה באורים להלכות ישנות נשארו לנו ממנו⁶. כשנרפא ר' צדוק אביו ע"י רופא שרפאהו ע"פ בקשתו של ריב"ז, אמר לו ר' אלעזר בנו⁷: הב להו אגרייהו בעלמא הדין,

(1) פדריא סי' כ"י: כל מי שאינו סבדיל על היין וכו' אינו רואה סימן ברכה, וכל מי ששומע מן הסבדילין או סבדיל על היין הקביה קונה אותו סגולה שנאי (ויקרא כ"י): ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי (ברפוסים בא בשעות והייתם לי סגלה משמות יש' ה'). בפי' כיב ר' צדוק אומר: מהם (מבני האלהים, ברי' וי' די') נולדו הענקים המהלכים בנובה קוסה ומשלחים ידם בכל נול וחמס ושיר. בפי' כיא: נכנסה קנאה ושנאה גדולה בלבו של קין על שנרצית מנחתו של הבל ולא עוד אלא שהיתה אשתו תאימתו יפה בנושים. אמר: אני אהרנ את הבל אחי ואקח את אשתו. בפי' כינ עיד המכול, ועונ סלך הבשן שנשאר חי מהמכול, ועד תאלתו של נח בתבה.

(2) פסחים נ"ז ע"א. ע' דרנבורג ע' 233. נינה, אורשרישט 110: בתוספתא מנחות סוף פ"ג נססר זה ע"י אבא שאול לא בשם אבא יוסף בן חנין, אלא בשם אבא יוסי בן יוחנן איש ירושלים (השוה ניב יבמות נ"ג ע"ב). שלפי הנראה נתחלק לו עם יוסי בן יוחנן איש ירושלים שבמשנה אבות פ"א מ"ד. בתוספתא ערובין בסוף נאמר: אבא יוסי בן חנין אומר: אלו שמונה מקצועי תורה נופי הלכות. — כספרי במדבר ה' ט"ו (88) ובבבלי סוטה כ"י: אנו קורין שלש דעות: הראשונה של אבא יוסי בן חנין, השנייה — ר' אליעזר ביר יצחק מהדרום, השלישית — של ר' ישמעאל. מזה נראה כי שני הראשונים הם הנאים מהרור היותר קרוב. ואעפ"כ אנו מוצאים ביבמות שם שרי' אבא יוסי בן חנין אומר בשם ר' מאיר, ואולי צריך לתקן בפסחים נ"ז א' ובתוספתא מנחות י"ג אבא יוסי בן חנין אומר בשם אבא שאול בן בטניה. בדרך ארץ זוטא פ' ט' אומר אבא יוסי בן חנין בשם שמואל הקטן, ע' Büchler. Die Priester und der Cultus, 30

(3) ע' לקמן ע' 38 הע' 5.

(4) תוספתא מגילה פ' ב' ה"י. ירו' מגילה ע"ג ע"ד. ר' יהודה בר אלעאי מסר זאת.

(5) ברכות י"ט ע"ב. (6) ע' פרנקל 98 ולהלן. וי"ט ח"ב 121. (7) איכה ר"א ה'.

דלא תהוי להו זכותא עמך בעלמא דאתי. ויהב להו הדין חושבנא דאצבעי (כלו': בעד הרפואה למד אותם חשבון באצבעות) והדין קרצטיונא (חשבון המשקל). בעכו ראה ר"א בר' צדוק בת העשיר נקדימון בן גוריון מלקטת שעורים מתחת טלפי הסוסים בעכו וקרא עליה את המקרא הזה, אם לא תדעי לך היפה בנשים וכו' (2). כמו שקרא ריב"ז במקרה דומה לזה (3). את בתו של אחד מנשואי הפנים, מרים בת שמעון בן גוריון (4), ראה ג"כ בעכו קשורה בשערותיה בונב הסוס של ערבי. וקרא עליה (דברים כ"ח נ"ו): הרכה בך והענוגה וכו' (5).

הפתגם הרגיל של ר' צדוק היה ברוח אביו: עשה דברים לשם פעולתם, דבר בהם לשמם (6). ומה כלשצאר שנישמש בכלי בית המקדש, וכלי חול היו (יחזקאל ז' כ"ב), נקרו חיו מן העולם הזה ומן העולם הבא, המשתמש בכלי שבו נברא העולם הזה והעוה"ב, עאכו"כ שיעקרו חיו מן העוה"ז והעוה"ב (7).

(1) השהי לאון בקופטאס: גערענקבך ז. 81. אני אמראי איי 1.310. 248. III.
 (2) תוספתא כתובות סוף פ' ד' ב. כתובות 67. איכה ר' א' ט"ז. בירו' כתובות סוף פ"ה (30 ע"ב וע"ג) אמר זאת ביחס למרתא בת ביתוס ומביא את המקרא שה"ש א' ח' ונס את המקרא דברים כ"ח נ"ו. שניאה זו יצאה מערבוב המעשה הוה עם מעשה אחר. ששם קרא ריב"ז את הכתוב דברים כ"ח נ"ו על מרתא בת ביתוס, נשין נ"ו. לסי הפסיקתא פ' כ"ט קרוב לסוף (140 ע"א) [מעשה במרים בתו של נקדימון שהיתה שומרת יבם ובאתה אצל ר' צדוק; פסק לה מביה ליטרות של כסף לקופות בשמים למונותיה וסאתים יין לתשולה בכל שבת ושבת. אמרה לו: כך תפסקו לבנותיכם. וכשהגיע הרעב נשר שערך מן הרעב, וראה אותה ר' צדוק שהיתה מסבכת עם איכה בשוק. אמר: היא אותה מרים שפסקת לה כך וכך בשבת וקיללה אתכם. אמר ר' צדוק: יבוא עלי אם לא ראיתיה מלקטת סובין של שעורים מתוך גללי בהמה וקראתי עליה הסוק הזה: אם לא תדעי וכו'] — ע' שטיינשניידר אפאלאנעטישע אונר פאלעטישע ליטעראטור ז. 264 הע' 54. 55. (3) ע' לעיל ע' 33.

(4) שמעון בן גוריון אילי זהו מצביא הקנאים שמעון בר גורא, שנשבה אצל הרומאים כשנצח טיטוס (ע' מלחמת היהודים י"ט פ"ג 7. 2. אם בתו היתה עמו, או אפשר מאד שריא בן צדוק ראה אותה בעכו.

(5) ירו' כתובות סוף פ' ה' איכה ר' א' ט"ז מספר זה במרים בת ביתוס וזה השם נתחלף על ידו המעשה במרתא בת ביתוס (ע' לעיל הע' 2) ועוד ישנם שם שניים: אראה בנחמה, אם לא ראיתי שקשרו שערותיה בונבי סוסיהם של ערביים והיו מרצים לה מירושלים ללוד וקראתי עליה הסוק הזה: הרכה והענוגה וכו'.

(6) ספרי לדברים י"א ב' 18. באר"י: נופחא ב' פ' ל"ד (74) מוחם לריא בריצ מה שבמשנה אבות פ"ג פ"ג (ע' ח"ב 88 ולהלן) מוחם לרשב"י.

(7) שם. בבבלי נדרים פ"ב. שני המאמרים מקושרים יחד: עשה דברים לשם פעלם ודבר בהם לשמם, אל תעשה עטרה להתנרל בהם ואל תעשה קורדום להיות עדר

ע"ד היהם שבין בעוה"ז ובין העולם הבא הוא אימתי למה צדיקים נמשלים בעוה"ז? לאילן שכלו עומד במקום טהרה, ונופו נוטה למקום טומאה, וקצין נופו, כלו עומד במקום טהרה; כך הקב"ה מביא יסורים על הצדיקים בעוה"ז, כדי שירשו עולם הבא, שנא' (איוב ח' ז'): והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד; למה רשעים דומים בעוה"ז? לאילן שכלו עומד במקום טומאה ונופו נוטה למקום טהרה, קוצץ נופו, כלו עומד במקום טומאה; כך הקב"ה משפיע להן טובה בעוה"ז, כדי לטורחן ולהודישן למחרגה התחתונה, שנא' (משלי י"ד י"ב): יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות¹.

כדאי להזכיר כאן עוד הערה של ר"א בר"צ ע"ד המקומות בה"ל, שישם נגלתה הישיבה; הרי הוא אומר (יחזקאל ג'): קום צא אל הבקעה, מגיד שהבקעה כשרה²; שלוש תשובות שהשיב לתלמידיו על איזה שאלות בדרך ארץ³ אך ספק הוא אם זהו שלו או של נכדו, שג"כ נקרא בשם זה, כי ברור הוא שהיה ר' אליעזר בר"צ שני בזמן שאהרי ארדינוס⁴, ובתור אמצעי בין ישניהם היה עוד ר' צדוק אהר. וכך יעלה יפה הסדר הכרונולוגי, אם נחליט שר' צדוק זה היה בן ר' אליעזר בר"צ ושם בנו של ר' צדוק השני היה ג"כ ר' אליעזר⁵.

בו, וקל וחמר: ומה כלשצר שרא נשתמש אלא בכלי קדש שנעשו בלי חול נעקר סן העולם, המשתמש בכתרה של תורה על אחת כמה וכמה. ובאופן שכזה הרחיב ר"א בר"צ את פתחו על יסוד פתנם אביו, הנורא, רשם פעלם מביארת עיי הספרשים שהכונה היא להשוות, ואולם יותר נראה כי פירושו הוא כמו שבא בספרו בשם נקבה, לשם פעולתם, וצריך איפוא לנקר פְּעֻלָּתָם. רבנו בחיי בהקדמתו לחובת הלכות נורם, עשה הברום לפעלם. בדרך ארץ ווטא פ"ב שישם טובא הסאמר סתם וקצת שינה מנוסח הבבלי הנורא הוא ג"כ, לשם פעולתם, הסלות, אל תעשמי, שבתן סתחיל ר' צדוק את פתנמי באבות פיד מיה (עו לעיל...) סוזרות כזה שבא שם משלים בזמן שחסר שם נושא הסאמר, אולם במאמרו של ר"א בר"צ שישם נתחברו שני הפתנמים יחד, הנושא הוא, דברוכי ועל זה בא יפה, אל תעשמי. מזה אפשר לבוא לידו החלטה, שהפתנם ביסודו בא כמו שאנו מוצאים אותו בכללי וכדאי ווטא, ושבעליו הוא ר"א בר"צ בשם אביו ורק חלק מהפתנם הזה בא באבות, ולפי זה צריך לחזק בספרו את הסלות, אל תעשה עטרה וכו'.¹ קדושין ט"ז בקצור בארזי פליט, כלומר שם נשטמי הסוסקים.

² מכללת בראש, ³ הוריות י"ג סוף ע"א, עיי ח"ב 1.277. ⁴ פינקל ע' 178.98. ⁵ מה שנאמר בביצה פיג י"ח ע"ד שאלו בן בטנית (בן של גורה טעם הבטני Botanäer לדעת הרמב"ם: 223), שהיה סמלא את סדותיו טערב יום טובי (שלא יצטרך לסוד כיום טוב), צריך להוסיף עפ"י התוספתא, יום טובי פיג ה"ה וע"ס הברייתא ברוי

* ביבמות ט"ז ע"ב: אבר ר' אליעזר כיר צדוק: כשהייתי לוכד תורה אצל ר' יסן ההורני, ראיתי שהיה אוכל סת הרובה בכלל בשני בצורה, מאתי ודעהתי את אבא. אבר לוי: הולך לו יחיים,

ג. ר' חנינא סגן הכהנים.

ר' חנינא (1) היה, כנראה משם התאר ילדו, סגן הכהן הגדול (2) ושמו מפורסם ביחוד ע"י העדיות שמסר ממנהגי הכהנים בבית המקדש (3). הוא היה ביצה טיב עיב, שהיה עושה זאת יחד עם ר' צדוק (ברילל גורם לא נכון, החכמים גדולים במקום, חנונין). וכשאנו פוגשים במקום אחר (שבת פכ"ד ט"ה), שאבא שאול בן בטנית יחד עם אביו של ר' צדוק הראו הלכה למעשה באויה מלאכות בשבת, לא קשה להבין כי האב של ר' צדוק זה אינו אותו של ר' צדוק המפורסם, אלא שהוא ר' אליעזר ב"ר צדוק, שהיה לו בן, שנקרא בשם זקנו ר' צדוק, ואותו, את ר' אליעזר זה, קוראים לעמים בשם אביו ר' צדוק. להשערה זו יש עוד הוכחה סמוך כ"י. (השוה נזיר מ"ד). שלפי האמור שם, מת אביו ר' צדוק בנינוק (gazaka) שבמדי, ולבנו ר' צדוק נודע על רבר מותו רק אחרי שעברו שלש שנים, והוא שאל את אלישע בן אבויה ואת החכמים אם צריך הוא לנהג אבות. ר' צדוק זה אי אפשר שיהיה ר' צדוק הזקן כדורו של ר' יוחנן בן זכאי, אלא נכדו, ואביו נקרא גם שם, כמו במזיק, בשם אביו ר' צדוק. על ר' צדוק זה השני מוכח הפסוק ע"ד כבישת היצר שהראה כשנשכה בין הרומאים (קדושין מ"י. באר"י פ' ט"ז בנוסח אחר). בנו של ר' צדוק השני היה, כפי ששער גם היוחסין (ע' 26, הוצ' פיליפובסקי), ר' אליעזר ב"ר צדוק השני, שאמר משום ר' אמיר (משני) כלאים פ"ז ט"ב) ושהיה לו משא ומתן עם ר' יהודה הנשיא (תוספ' סוכה פ"ב ה"ב; ירו' סנה"ד 24 ע"ב) והיה גם אצל איבא, אביו של רב (ב. סוכה מ"ד); ובסו' שריא בריצ' הראשון ירד בבבלה ומת שם, כמו שנא' במזיק שם, כך היה גם נכדו (לפי הנאמר בסוכה שם) הרבה זמן בבבל, ואין לחשוב כי זהו ר'א בריצ' הראשון. לפי הנאמר בחולין נ"ו: היה עוד ר' צדוק שלישי, שהיה לו משא ומתן עם ר' סימאי משרתו של רבי ונחשב לתנא-אמורא. אולי היה ר' צדוק זה בנו של ר'א בריצ' השני, ומשפחת ר' צדוק נתקיימה אפוא עד תחלת המאה השלישית, וכמשפחה זו נשתמר השם, צדוקי, בכל הדורות. (ע' הערת ר' יעקב עמרין למזיק הפוס וילנא.) לפי הצעת סדר היהם הו' של שני ר'א בריצ' אין צורך להבטיח לדעת פרנקל שהראשון נקרא ר' אליעזר והשני ר' אלעזר. שבשביל זאת צריך ייתן לעשות שבועים בספרים. ומצינו גם כן אצל אחרים ששם, אליעזרי מתחלף לאלעזרי לעמים. — באפן אחר לנמרי ועל יסוד הנהגות חסרי במים קבע נרץ (מאנאטסטר-שט 1881 ע' 486) את ימי חייו ר'א בריצ' הראשון*.)

(1) לעמים ר' חניניה, ע' רבינוביץ דקדוקי סופרים לתענית ע' 68. באר"י נוסחא ב' ריש פ"ב (ע' 68) נחוניא. (2) הוא בעצמו מעיד על עבודתו בתור סגן, יומא ל"ט. (3) פרנקל 59, ויס ח"א 192. — ע' עוד ביכלר, דיא פריסטער ז' 116.

הולכתי לו, ראה ר' יוחנן אוחן שהן לחין, אמר לי: אין אני אוכל היתם נכלוי; אחרי שהן לחין הוכשר לקבל טומאה ויש בהם משום חשש טומאה. באחי והודעתי את אבא. א"ל: לך ואמור לו: הבית נקובה היתה אלא שסתמוהו שמים ונבית הלל אוטרים שהורה היא, ואף ע"ם שתלמיד ספאי היה, כל מעשי לא עשה אלא כרברי בית הלל.

בספחים קפ"ז ע"א מוסר ר'א ב"ר צדוק: כך היו אוטרים תגרי חרץ (חנניות קטנות, שיש להן חרץ—חרץ קטן—לשוק) באו ושללו לכם תבלין למצות (לחרסת, שלדעתו היא מצוה).

* באר"י: ע"א ב' פ"ד מובא בשם ר' אבירצ' כה שבמסנה אבות מ"ג מ"ג נאמר בשם ר' ישי.

לא לכד מזרע אהרן, אלא גם מִתְלַמְדֵי דְּשַׁלְּמֵי אַהֲרֹן, כַּפְתַּגְמוֹ שֶׁל הַלֵּל, וְהוּא הָרִים אֶת מַעֲלַת הַשְּׁלוֹם בַּפְתַּגְמוֹ(1); גְּדוֹל הַשְּׁלוֹם שֶׁהוּא שְׁקוֹל כְּנַגַּד בְּרִיאַת הָעוֹלָם, שֶׁנֶּאֱמַר (ישע' מ"ה ז') יוֹצֵר אֹר וְבוֹרֵא חוֹשֶׁךְ עֹשֶׂה שְׁלוֹם וְכוּ'. אֲנִי ה' עוֹשֶׂה כָּל אֱלֹהִים(2).—אֶת הַבְּרִכָּה הָאֲחֵרוֹנָה שֶׁבְּבִרְכַת כְּהֻנִים וַיִּשֶׁם לָךְ שְׁלוֹם, הוּא דוֹרֵשׁ: וַיִּשֶׁם לָךְ שְׁלוֹם בְּבִיתְךָ(3). גַּם בַּהֲשַׁקְפוֹתָיו הַמְדִינִיּוֹת הָיָה שׂוֹיֵךְ לַמְּסַלְּגַת דוֹרֵשׁי הַשְּׁלוֹם וְכַפִּי הַנְּרָאָה, מִפְּנֵי הַפְּרָאוֹת שֶׁהִיָּתָה בְּזַמְנֵנו, הָיָה אוֹמֵר: הוּא מִתְּפַלֵּל בְּשְׁלוֹמָה שֶׁר מַלְכוּת(4) שֶׁאֵלֶּמְלֵא מוֹרָאָה אִישׁ אֶת רַעְהוּ חַיִּים בְּלַעֲוֵי(5). אֶת לְמוֹד הַתּוֹרָה חָשַׁב לְהַגְנָה נֶגַד כָּל הַפּוֹרְעַנִּיּוֹת וּפְגַעֵי הַזְּמַן, כָּל הַנּוֹתֵן דְּבָרֵי תּוֹרָה עַל לְבוֹ, מִכַּטְלִין מִמֶּנּוּ הַרְהוּרִים הִרְבָּה: הַרְהוּרֵי רַעֲב, הַרְהוּרֵי שְׁטוּת, הַרְהוּרֵי זְנוּת, הַרְהוּרֵי יִצְהָר, וְהַרְהוּרֵי אִשָּׁה רַעָה, הַרְהוּרֵי דְבָרִים בְּטָלִים, הַרְהוּרֵי עוֹל בֶּשֶׂר וְדָם, שֶׁכֵּן כְּתוּב בְּסֵפֶר תְּהִלִּים ע"י דוֹד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל (תְּהִלִּים י"ט ב'): פְּקוּדֵי ה' יִשְׂרָאֵל מִשְׁמַחֵי לֵב וְכוּ'. וְכָל שְׂאִינֵי נּוֹתֵן דְּבָרֵי תּוֹרָה עַל לְבוֹ, נּוֹתֵנִים לוֹ הַרְהוּרִים הִרְבָּה; הַרְהוּרֵי רַעֲב, הַרְהוּרֵי שְׁטוּת, הַרְהוּרֵי זְנוּת, הַרְהוּרֵי יִצְהָר, הַרְהוּרֵי אִשָּׁה רַעָה, הַרְהוּרֵי דְבָרִים בְּטָלִים, הַרְהוּרֵי עוֹל בֶּשֶׂר וְדָם, שֶׁכֵּךְ כְּתוּב בְּמִשְׁנֵה תּוֹרָה ע"י מֹשֶׁה רַבֵּנוּ (דְּבָרִים כ"ח מ"ז): תַּחַת אֲשֶׁר לֹא עִבַּדְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּשִׂמְחָה וְכוּ'(6). בַּהֲבֵאת רֵאִיָּה מִהַכְּתוּב הַזֶּה דוֹמָה הוּא לְמָה שֶׁאִמַּר רִיב"ז(7). וְכֵן דוֹמָה לְרִיב"ז גַּם בְּדִרְשָׁתוֹ: (שֶׁה' ש' א' ו') אֵל תְּרַאֲנֵי שְׂאֵנֵי שַׁחֲרַרְתָּ שִׁשְׁזַפְתָּנִי הַיִּשְׁמִשׁ(8). אֵלֹו בּוֹלְאֵיִת שְׁבִיהוּדָה(9) שֶׁפָּרְקוּ עוֹלוֹ שֶׁל

(1) ספרי במדבר 42, ילקוט לאותו פסוק ששם בסוקים. יוצר הרים ובורא רוח, עמוד ד' י"ג. טובא, יוצר אור ובורא חשך, וכך הוא הנירסא הנכונה.

(2) לפי הנראה שלענינו של ר"ח היתה צורת הפסוק כמו שהוא בא בכרכה ראשונה של ק"ש. עושה שלום ובורא את הכל, ולפי זה בריאת הכל שקולה כנגד השלום. השנוי בין רע"י ובין הכלי הובא בתלמוד (ב. ברכות י"א): בצורת שנוי הנהוגה במסרת: כתיב, רע"י וקרינן הכלי.

(3) ספרי לאותו פסוק 42 § בכמבר ר' י"א חסר השמשט הזה.

(4) בנוסח השני שבאדרי: (ע' 68) נוסף כאן שהיא שולטת בנו כל היום. אולי צ"ל שתהא. והסמך הוא תוכן של תפלה, — (5) אבות פיג סיב דהבשו. חיים בלע"י השהו משלי א' י"ב. ע' פונקל מאני 1852 ז' 419.

(6) אדרי פיג (ע' 70). (7) ע' לעיל ע' 33. (8) אדרי: שב.

(9) השם שבא כאן במספר רבים הוא מהיונית βουλή, אבל כאן אין הוראתו, מועצה, אלא כל חבר וחבר של המועצה היועצים שבמא נקראים בשם בוליוטים βουλευτής. ראייה לזה, שפה הסבבן הוא לכל חבר וחבר, לא לאכפת המועצה, הוא ממה שהוא נסמך על הכתוב. בני אמ"י שדחו לפי דברי המדרש, בני אַסְתִּי, המוכהרים שבאמ"י. דומה לזה ממש דרש במאה השלישית ר' שאיל בר נחמן את הכתוב (ירמ')

הקב"ה מעליהם והמליכו עליהם מלך בשר ודם¹). אחרי החרבן צוה לרחות חק אחד מדיני טומאה וטהרה והראה בזה את עמק הרגשתו בצער חרבן בית המקדש: קדי הוא—קרא ר' חנינא—בית אלהינו לאבד עליו טבילה אחת בשנה²).

ד. ר' נחונייה בן הקנה³.

אותה ההשקפה, שהיתה לר' חנינא סגן הכהנים, להבדיל בין עול מלכות שמים ובין עול מלכות בשר ודם, היתה גם לר' נחונייה הקנה, בן דורו, שבטא אותה בפתגמו כמעט במלים שוות: כל המקבל עליו עול תורה, מעבדין ממנו עול דרך ארץ, וכל הפורק ממנו עול תורה נותנין עליו עול דרך ארץ⁴). במקום אחר במשנה⁵ מספר ע"ד ר' נחונייה שבכניסתו לבית המדרש וביציאתו היה מתפלל תפלה קצרה. אמרו לו מה טיבה של תפלה זו? אמר להן: בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי, וביציאתי אני נותן הודיה על חלקי.

ב' ל'): לשוא הכיתי את בניכם. רמז לכיד בוליות היו בדרום וכלן חרבו משום שבועת שואי. ירוי נדרים ליה א'. ירוי שבועות ליד עיד, גם כאן השם. בני אמי' סכוון לנדולי האיסה. לבולאות שביהודה סדמו גם הכתוב (ויקרא כיו י"ט): 'אשבור את נאון עובסי, ב'. ניטין ליו. ששם רשוי מבאר. עשירים' וזהו הנכון, לא כלוי במלונו חיא 199 ע"ב. זאת אנו רואים מפרש בספרא לאותו פסוק (111 ע"ד), שהכונה היא לעשירים ונכבדים, שהב נאון ישראל, כמו פסוס ויוליאנוס (ע' נרץ ח"ד II. 445, דרנבורג 407). שבולאות או בולוטיין אינן רק שרי המועצה סוכה גם טוה, ששלשה העשירים הגדולים שהיו בירושלים בימים האחרונים שלפני החרבן נקראו במקורות הירושלמים בשם. בולאותי, ובתלמוד בבלי בשם. עתירין' (ניטין ניו).

1) בשתנם הוה איני יכול למצוא כלל את הכונה ששם בה וייס (חיא 191), שר' חנינא סותר כאן את השקפותיו שהביע סלפנים, ובוה הראה את נטיתו לשיטת הקנאים (צעלאטען).

2) תענית י"ג. בירו' ביצה ס"א ע"ב: שיאברו עליו הכהנים טבילה אחת, כאלו הדבור כאן הוא רק עיד הכהנים. ואולם אפשר שמשם התאר סגן הכהנים נשתרבה הגה מלת, הכהנים' בשעות. בנוסח ב' שאבדרינ' סכיו (ע' 53) מיוחס דבר לר' חנינא מה שבמקום אחר הוא מיוחס לר' שמעון בן אלעזר (חיב 428). ע' גיב לעיל ע' 18 הע' 2. 3) השם נחונייה הוא שם מלא מן חוניה. ניגר מפרש, בן הקנה' בן הקנא (מספלתת הקנאים Zeloten) יודישע צייטשרייטס II. 38. נאכ. שריפטען IV. 334; השוה דרנבורג 386. במכילתא דברים כיו ט' (מהדורת הוסמן ע' 29) מספר איזה דבר עיד נחונייה בן הקנה איש אמהום (sic) (סאטאום) וקבל את סני ר' יהושע בן חנניה.

4) אבות פיג מ"ה. בנוסח ב' שבאדרינ' כתוב עול מלכות ועול דרך ארץ (ע' 68) השוה מאטרו של ריח סגן הכהנים (דעיל 40) והבטויים אשר שם: 'שפרקו עולו של הקב"ה מעליהם. עול בשר ודם. סבטלין סמנו—נותנין לוי. 5) ברכות פ"ד ס"ב.

התפלה בעצמה, שהובאה בשתי נוסחאות קצת שונות זו מזו¹, היא אפית כמו לתנא זה שהתפלל אותה וכן לדורו. בכניסתו מהו אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא אקפיד כנגד חברי ולא חבירי יקפידו כנגדי², שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא, שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האיסור, ונסצאתי מתבייש בעולם הזה ובעולם הבא; ויביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי מיושבי בתי תרשות ובתי קרקסיות³, שאני עמל והן עמלים, אני שוקד והן שוקדים—אני עמל לירש גן עדן⁴ והן עמלים לבאר שחת, שנא' (תה' ט"ז י'): כי לא תעזב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת⁵. בהוקירו מאד את מעלת התורה, הוקיר גם את מעלת העוסקים בה. וכששאלוהו תלמידיו: במה הארכת ימים? השיב: מימי לא נתכבדתי בקלון חברי ולא עלתה על מטתי קללת חברי (כלו': הייתי מוחל לפני השכיבה על מטתי לכל מי שהקניט אותי). ותתן בממוני היית⁶—הגדול בתלמידיו היה ר' ישמעאל בן אלישע, שעליו אומר ר' יוחנן: ר' ישמעאל ששימש את ר' נחמיה בן הקנה, שהיה דורש את כל התורה כלה בכלל ופרט, איהו נמי (גם הוא) דורש בכלל ופרט⁷, — אחת משבע מדות שיסד הלל. אולם מלבד במקום אחד⁸ לא נמצא בשום מקום דרשה בהלכה מר' נחמיה בן הקנה. דרשתו למשלי י"ד ל"ד נזכרה כבר לעיל⁹.

ע"י יחסו של ר' ישמעאל לר' נחמיה בן הקנה מתבארת ההעריצה שהעריצו בדורות מאוחרים חכמי הנסתר את ר' נחמיה. אחרי שר' ישמעאל נחשב אצל חכמי הנסתר הראשונים שאחרי זמן התלמוד בתור אחד מעמודי התווך של החכמה הזאת, חשבו שר' נחמיה בן הקנה היה רבו גם בחכמה זו ע"ז הגדילו לפאר את מעלת חכמת הנסתר, אם בה עסקו גם התנאים שהיו עוד

¹ ירוי ברכות פ"ד ה"ב. (7 ע"ד). ב. ברכות כ"ח: (השוה יג"ד J. Z. VIII. 293)

בפנים הוא עפ"י הנוסח הירושלמי. ע' אנרת אמוראי איי ח"ב 12.

² על שמאי נאמר שהיה קשדן ועל הלל—ענותן (שבת ל"ז): השוה פתנמי של הלל (אבות פ"ב מ"ה): ולא הקשדן מלמד.

³ תאטריאות וקרקסאות נזכרו גם בדברי הלל האגדיים (ע"י לעיל 6). בספרי על הכתוב (ויקרא י"ח ב') ובחקותיהם לא תלכו, אנו מוצאים דרשה פתמית, לפי הנראה עתיקה, שזה נאמר על ניסופות הניזים: תאטריות וקרקסאות ואיצטדין (Stadion).

⁴ השוה אמרו של ראב"צ ע"ד הצדיקים והרשעים לעיל 38.

⁵ וי"ס ח"ב 73 חושב בלי כל יסוד. שר' נחמיה בתפלתו זאת, המקוננת למטה ששופה. בקש להראות התנרות לר' נמליאל שקבע שלש תפלות בכל יום.

⁶ מנילה כ"ח. ⁷ שביעות כ"ו. ⁸ מנילה ש"ב. וע' לקטן 44. ⁹ ע"י לעיל 26, 4.

בזמן הבית השני. במדרש היכלות רבתי¹. המיוחס לר' ישמעאל בן אלישע, מוסר ר' ישמעאל לפרקים קרובים מאמרי ר' נחוניא². לר' נחוניא בעצמו מיוחס ספר הבהיר וכן התפלה, "אנא בכה" שנכנסה לתוך סדר התפלות³.

ה. נחום איש גם זו⁴.

כמו שלמד ר' ישמעאל מר' נחוניא לדרוש את התורה בכלל ופרט, כך למד בן-מחלקתו ר' עקיבא מנחום איש גם זו את המדה "רבוי ומיעוט"⁵. והיה נוהג לדייק ולדרוש את מלות היחס גם במקום שלפי הפשט הפשוט כך הוא סגנון הלישון. פעם אמר ר' ישמעאל לר' עקיבא⁶: בשביל ששמישת את נחום איש גם זו עשרים-ושתיים שנה, אינן ורקין מיעוטיך, אתין וגמין רבויין⁷.

(¹) 'הוצי' יילונק בביהמ"ד ת"ג 83—108. ע' שם במבוא XX ולהלן.
(²) ע' ד' ה' ה' ב' י"ג א' י"ג ג' (אמר לי נחוניא בן הקנה); ט"ה א' י"ח, ו'; י"ש ב' (כך אמר ר"ג בן הקנה); ק"א א' (א"ר ישמעאל הלכתי וכעסתי כנגד ר' נחוניא בן רבינו, כאן כנראה צריך להשלים, בן הקנה. במקום שהובא באחרונה אנו רואים את ר' נחוניא בתור מורה לכל, נבדורי התורה, שנתאספו אליו ואת דרשותיו מהרו הסופרים להעלות על הכתב. במקום אחר כתוב, כי אחדים סתנאים שרבם מתו על קדושת השם, וששמותיהם נמנו באופן אַנְקְרוֹנִי יִשְׁבוּ לִפְנֵי ר' נחוניא ור' נחוניא בן הקנה יושב ומסדר לפניהם את כל דבריו המרכבה. במדרש אחר פסידופינרפי, פרקי דר"א, פ' ט"ג, מובא מאמרו של ר"ג בן הקנה, תדע לך כח התשובה, כוא וראה מפרעה מלך מצרים, שטרד בצור עליון הרבה מאד שנא' מי ה' אשר אשמע בקולו ובאותו לשון שחטא, בו בלשון עשה תשובה שנא' מי כמוכה באלים ה', והצילו הקב"ה... ומלך בנינוה... וכששלח הקב"ה ליונה להנבא עליה להחריבה, שמע פרעה ועמד מכסאו וקרע את בגדיו וילבש שק ואפר והכריז בכל עמו שיצומו כל עמו שלשת ימים... ויחם ה' על הרעה...)

(³) ע' שטיינשניידר Catal. Bode. col. 2055 ff. Ltbltt. d. Or. VI, 182. ע' עוד מאמרו של בן יעקב ע"ד אגרות הסודות המיוחסות לר"ג בן הקנה.

(⁴) נמזו עיר שנוכרה בדבריו הימים ב' כ"ח י"ח. בדרום מזרח יהודה. במקום נמזו רגילים לכתוב גם זה, יען כי בן היה הרבו של נחום לומר על כל דבר, גם זו לטובה. ע' בבלי תענית כ"א. ירו' פאה בסוף.

(⁵) ר' יוחנן בשמה שבועות כ"ז. השהה תוספתא שבועות א', ז. היה דורש ריבויין ומיעוטיין, שכך למד מנחום איש גם זו. גם במסרת של הלכה אחת נזכר ר' עקיבא בתור תלמידו של נחום, ברבות כ"ב. (נחום איש גם זו לחשה לר' עקיבא) ועוד באגדה שבירוי שקלים פ' ה' קרוב לסוף שר' עקיבא נקרא שם במקום תלמיד שבבבלי תענית כ"א.
(⁶) ברי א' תנחומא ב' בראשית 8. בבלי חגיגה י"ב.

(⁷) בבבלי רק, שהיה דורש כל אתין שבתורה, כמו שהובא לקמן 44 הע' 5— המספר עשרים ושתיים הוא מספר עגול, על שם מספר האותיות שבאלפא ביתא (השהה

הדין דכתיב הכא (את השמים ואת הארץ) מהו? א"ל: אלו נאמר בראשית ברא אלהים שמים וארץ, היינו אומרים: שמים וארץ אלהות הן¹. בסגנון שכזה ישאל ר' ישמעאל את ר' עקיבא גם על הפסוק (בר' ד' א' 2). קניתי איש את ה' ועל הפסוק (בר' כ"א כ'): זיהו אלהים את הנער³. כמו כן מספר שר' עקיבא שאל את נחום איש גם זו: מה הוא הדין דכתיב (דברים י' כ') את ה' אלהיך תירא? ועל זה השיב: אותו ואת תורתו⁴. יש נוסח אחר למאמר זה⁵: כיון שהגיע (נחום איש גם זו) לאת ה' אלהיך תירא, סירש, א"ל תלמידיו: רבי! כל אתין שדרשת מה תהא עליהן? אמר להם: כשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך אני מקבל שכר על הפרישה. עד שבא ר' עקיבא ודרש: את ה' אלהיך תירא—לרבות הלמידי חכמים—עוד מספר, שר' עקיבא שאל את ר' נחמיה⁶: מה תלמוד לומר אחד (ועשרון סלת אחד, ויקרא י"ד כ"א)?

סנהדרין ל"א. ע' אני אמרתי איי ח"ב 297, 1. מספר אותיות האלפא ביתא השפיע גם על מספר כתבי הקרש כמו שמספר השירים שבאיפוס של הומיר דומה למספר האותיות שבאלפא ביתא היוונית.

¹ תשובה זו מקוננת נגד אלו המאמינים ברשויות רבות ושכקשו למצוא סמכים לדעותיהם מן הכתוב. ע' Joel. Blicke in die Religionsgeschichte 169.
² ביר כיב קרוב לראש. ע' ג"כ אנרת אמיראי איי ח"א 1.556.
³ ביר ג"כ קרוב לסוף. על שתי השאלות הללו ענה ר' עקיבא שאלוהא כתב אתי. היה הדבר קשה. (כלוי: לא מזבן).

⁴ ירו' ברכות 14 ע"ב, ירו' פסח 10 ע"ג ויל': נחמיה עימסוני שמש את ר' עקיבא כיב שנה ולמדו אתים ונמים רבוייב, אכיס ורקיס מיעוטיב. א"ל: מה הוא הדין וכו'. השם עימסוני מתבאר בנקל ע"י הליפות האותיות מן גימטרי, שפירושו איש נסו כמו מן שילה שילוני, וכן נחמיה הוא רק צורה קרובה מהשם נחום (השנה חנניה יוחנן). וכך אפשר לומר נחמיה העימסוני הוא הוא נחום איש נמו (ע' דרנבורג 314; גרץ מאנאטסשריפט 1970, זייטע 527; שטרשון בהערות לנתיבות עולם של קצינלבוונען ע' 115; המניד ש' 1858 ע' 115. ואחרי שמה שמספר על אדותם הוא דומה, וכל החילוק שביניהם הוא רק בזה שבירושלמי (אך לא בבבלי, כמו שמוכא לעיל) עקיבא היה לא תלמידו אלא רבו של נחמיה העימסוני, בודאי שמותר הוא להעמיד את הוחם האמתי על ידו שנוי קטן, כי ר' עקיבא שימש את נחמיה העימסוני.

⁵ בארבעה מקומות בבבלי: פסחים כ"ב: קידושין נ"ז. ביק מיא: בכורות ו': גם שם, במקום נחום איש נמו, בא נחמיה העימסוני, אך לא הוא היה השואל, אלא הנשאל ור' עקיבא לא היה תלמידו, אך לפי שנראה משם היה צעיר ממנו שבא אחריו, את שתי הנוסחאות צריך להניח ולהשלים, אך לא כמו שרוצה גרץ לדחות את הבבלי לנמרי (גרץ IV ח"ב 428).

⁶ ספרא לאותו מסוק. גם כאן נחמיה הוא נחום. השערה זו היא בודאי יותר

וגם שאל ר' עקיבא את ר' נחוניא הגדול¹) במה הארכת ימים? א"ל: מימי לא קבלתי מתנות ולא עמדתי על מדותי (לשלם גמול רע למי שציערני. — רש"י, וותרן בממוני הייתי.

ו. בן פטורי (פטורא).

הפלפול שמוצא כר נחב בהלכה, עד שלפעמים הוא יוצא מנבול המציאות הממשית ונכנס למרחבי האפשריות, אותו הפלפול, שנתפתח בשלמות בזמן מאוחר, הנה ראשיתו נעוצה כבר בתורת התנאים הראשונים, ובו נשתמשו לענינים מוסריים. למשל: אם יש לפניך שתי דרישות מוסריות הסותרות זו את זו, איזו צריך לקיים ואיזה צריך לבטל? שאלה זו נפתרה על ידי דרשת הכתוב²): שנים שהיו מהלכין במדבר, וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותין—שניהם מתים, ואם שותה אחד מהן מגיע לשוב—דרש בן פטורא³): מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו (את

נכונה מזו שחושב פרנקל 99 ואיה וייס חיב 42, שצריך לנרום את ר' נחוניא: (על יסוד הנאמר סנילה כ"ח.) בן הקנה. שלא היה רבו.

1) סנילה כ"ח. מפרשים בכלל שר' נחוניא הגדול הוא ר' נחוניא בן הקנה. ואולם בכל מקום הוא נקרא בשם אביו. בן הקנה. ואגם לפני השאלה הזו מקשה כי בשאלה שכזו פנו אל ר' נחוניא בן הקנה וקשה להגיד, כי אותו האיש לפני איזה שורות נקרא בשם נחוניא בן הקנה, ואחרי איזה שורות נחוניא הגדול; גם התשובות שונות הן. וכל אלה התמיהות חולפות אם רק במקום ר' נחוניא נרום ר' נחמיה (סן ס נקל לעשות ונ, קל וחמר אחרי שבא לפני זה השם נחוניא) ונפרש, כי נחום או נחמיה סנסו נקרא בשם הגדול, כדי להבדילו מר' נחמיה שהיה תלמידו של ר' עקיבא. ועיז עולה יפה שגם בכבלי שואל ריע את ר' נחמיה עיר פירוש המלה. אחדי (כמובן לא אותו שמוכא בספרא במדבר כ"ח ד'). ועל יסוד הנהה זו אפשר להסביר מה שנאמר שם. אתי גוואיי, שלפי פי' של לוי (1. 309 ע"ב) הם סריסי החצר, שזהו לא סתאים כלל לחיי תנא שחי חיים פשוטים, ויותר טוב להגיה גמונאי או גמזאי, כלומר אנשי גמו, שכעסו על ריע שהוא שואל במה הארכת ימים? כאלו אינו רוצה באריכות ימי בן עירם התנא, ומגמזאי נשתבש לגוואי.

2) ספרא ויקרא כ"ה ל"ו, בכבלי בים ס"ב. הגוי. בדרך. דומה לזה יש אצל Cicero, de officiis. II. 23. עיר שנים שנשרפה ספינתם.

3) השם פטורי (פטורי וגם פטורא) לא נתבאר. הרמיונות האטימולוגיים שהמציא שור (בהחלוץ X 43) עיר השם הזה כמו עיר שאר השמות של התנאים והאמוראים הם אינם מדעיים כלל ואינם כראים לבקרת, והזכרנו אותו רק מפני שהוא משל מעצוב עד כמה אפשר לאיש חריף ומקמד לטעות, אם אינו שם לכו לסדע הפולולוגי ולבקרת מתונה.

הדבר הזה הוכיח, לפי הספרא, מהכתוב ויקרא כ"ה ל': וחי אחיך עמך, צריך ששניהם יחיו, עד שבא ר' עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך—חייך קודמין להי חבדיך. לפי גירסא אחת¹) אמר זאת ר' עקיבא לבן פאורא בעצמו. בכל אפן נראה על פי קבלה זו, שר' עקיבא עמד ביהם כרונולוגי לבן פאורא, כמו בשאלת הדרשה של „את" לנחום איש גם זו. ולפיכך צריך לחשב שהם היו בני דור אחד. נשארנו לנו מבן פאורא עוד שתי דרשות²): א. (במדבר ל"ה ד') ומדותם מחוץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה, ומקרא אחד (שם פסוק ה') אומר: מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב. אי אפשר לומר אלף אמה, שכבר נאמר אלפים אמה, ואי אפשר לומר אלפיים אמה, שכבר נאמר אלף אמה, ולמה נאמר אלף. ולמה נאמר אלפיים? אלא אלף אמה מגרש ואלפיים אמה תחום שבת. ב. לא עבד איוב את המקום אלא מאהבה, שנא' (איוב כ"ז) חי אל הסיר משפטי וכו', שאין אדם נודר בהייו של מלך אלא אם כן אוהבו³). כשדרש הדבר הזה ר' יהושע בן הורקנוס [תנא שלא נזכר במקום אחר] בו ביום [שהורד ר' גמליאז מנשיאותו], קרא ר' יהושע בן חנניה: מי יגלה עפר מעיניך רבן יוחנן בן זכאי, שהיית דורש כל ימך, שלא עבד איוב את המקום אלא מיראה, שנא' (איוב א' ב'): וירא אלהים; והרי יהושע תלמיד תלמידך לימד שמאהבה עשה⁴).

ז. ר' אלעזר בן יעקב.

תנא אחד, שנחשב על זקני התלמידים של ר' עקיבא, אבל באמת יותר נכון, שהיה חברו ובן דורו. שמעון בן עזאי, מספר, כי מצא בירושלים (בודאי

(1) רק בספרא.

(2) תוספתא סוטה פ"ה ה"ג: איר יהושע כך היה דורש יהודה בן פטורי. בכ"י ערפורט (הוצ' צוקרמנדיל 303) מוסיף עוד משום ר' עקיבא. הוספה זו באה ע"פ המשנה סוטה ה', ג', ששם מובא אחרי זה מאמר שני של בן פטורי, נ"כ בזה הלשון: אמר ר' יהושע משום בן פטורי, בריש פרק ו' לפי כ"י ערפורט ובילקוט איוב §914). במשנה ה' ה' אמר זה ר' יהושע בן הורקנוס, כי איוב עבד מאהבה על סמך הכתוב איוב י"ג ה' וכ"ז ה'. הסתירה שבין המשנה והתוספתא ע"ד שמות בעלי המאמרים האלה אפשר לישוב, כי גם ר' עקיבא וגם ר' יהושע בן הורקנוס אמרו זה בשם בן פטורי, כמו שנאמר בתוספתא שר' יהושע (כלומר: בן הורקנוס) אמר שני הדברים בשם בן פטורי. או שבטעות הובא במשנה השם ר' עקיבא בתור בעל המאמר הראשון, מפני שהוא בעל המאמר הבא אחרי זה.

(3) בכריתא שכירושלמי (סוטה כ" ע"ג) מתחיל תני ר' יהודה. אולי זהו שבוש מתני ר' יהושע. עי' ההערה הקודמת. (4) משנה סוטה פ"ה ט"ה.

בזמן של מרחמת ההפיש של בר כוכבא) מגילת יוחסין, שבין שאר הדברים נמצא שם כתוב, משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי" כלומר: ההלכות שנמסרו ממנו הן מועטות במספר, אבל הן מבוססות היטב ואפשר לסמוך עליהן; העדות הזו וכן עוד ראיות מוכיחות, שמציאות תנא שכזה, לפני תקופת אדרינוס, שנקרא בשם ר' אליעזר בן יעקב, אינה מוטלת בספק², אולם קשה מאד להבדיל בין המאמרים—איזה מהם נאמרו בשם ר' אליעזר בן יעקב זה ואיזה מהם נאמרו בשם ר' אליעזר בן יעקב השני³, שהיה במחצית השנייה של המאה השנייה. ולפיכך כאן סדרו רק אותם המאמרים, שקרוב מאד לשער שהם של ר' אליעזר בן יעקב הראשון או שהם בודאי שלו.

במקצוע ההלכה אלה הקבלות הנוגעות ביחוד לבית המקדש ולסדריו הן של ראב"י הראשון⁴; וגם מסרת היא שמסכת מדות, העוסקת במדת גדלו של בית המקדש וסדריו, נוסדה מתחילה ע"י ראב"י⁵ ולפיכך אותן הדרשות של ר' אליעזר בן יעקב, שנוגעות לעניני המקדש, צריך לחשב שהן של ראב"י הראשון⁶—את המלה, שפך" הדשן (ויקרא ד' י"ב) דורש ראב"י: שיהא מקומו

(1) יבמות מ"ט: במאסרו של איסי בן יהודה הסונה שבחן של התנאים הראשונים והאהרונים (ניסין ס"ז, אדרינ' פ' י"ח) נאמר על ראב"י בעצמו, קב ונקי" (לא עיד משנתו). וראב"י נחשב שם בין תלמידיו ר' עקיבא שאפשר שזהו ראב"י השני, אולם כשאנו שמים לב למה שנאמר ביבמות מ"ט: נראה שאין זה נכון.—נקי" פירושו, סלת נקיה.

(2) פרנקל 73 ולהלן, וים חיב 167, ברילל 71 ולהלן, בדרנבורג 374.—גרץ בדה"י אינו מזכיר כלל את ראב"י הראשון ומיזם את המסרת ע"ד בית המקדש לראב"י השני, 201, חיב G. D. Juden IV

(3) פרנקל רוצה להבדיל בין שני התנאים הללו, כמו שרצה להבדיל בין שני ר' אליעזר ברי"צ שזכרו לעיל. אך גם על זה ישנה אותה תשובה שנאמרה לעיל ע' 38 בסוף הערה 5. קשה לשער כי גם בין ראב"י הראשון ובין השני היה אותו היחס המשפחתי שהיה בין ר"א ב"ר צדוק הראשון ובין השני. (4) ע' פרנקל שם.

(5) מאמר רב הונא יומא ט"ז: מאן תנא מדות? ראב"י.

(6) בתוך מסכת, מדות, בעצמה נזכר שמו על הרבה מאמרים. הוא מספר (שם פ"א מ"ב) שפעם אחת מצאו אחי אמא ישן (על המזוטר במקדש) ושרפו את כותו. הוא אצר (שם פ"ב מ"ה): שכחתי מה היתה (לשכת מערבית שבמקדש) משמשת. בסגנון של עד ראיה הוא אומר ניב (ירו' פסחים סוף פרק ח'): איצטרדיות (חילים רומאים) ושוטרי צורים (שערים?) היו בירושלים שהיו טובלין (בערב פסח לשם התייהרות) ואוכלין פסחיהן לערב. בתוספתא פסחים פ"ז טובא ניב הרבר הזה אמנם בכ"י ערפורט הוצ' צוקרמנדיל סתם בלי שם אוטרו, אבל בכ"י ווין נאמר בפירושו בשם ראב"י. בדפוסים אחרים נאמר: ר' אליעזר ב"ר צדוק וזהו שנואה שבאה ע"ז שהמאמר שלפני זה הוא של ר"א ברי"צ. כמו שבכ"י ערפורט כתוב אצל זה ר' יוסי בן יהודה. שםמנו בא מיד קודם זה מאמר

משפך (כלו: מדרון¹) — מה תלמוד לומר (שמות כ' כ"ה, דברים כ"ז ה' ו') אבנים... אבנים... אבנים... שלש פעמים? אחד של שילה, ואחד של נוב וגבעון (הד חשיב להו דישניהם במה ואינן קדושים—רש"י) ו[אחד של] בית עולמים (בית המקדש שבירושלים)².—תנא. ראב"י אומר שלשה נביאים עלו עמם (כלומר עם עולי בבל) מן הגולה. אחד שהעיד להם על המזבח (שיש לו מקום להוסיף עד ששים אמה—רש"י) ועל מקום המזבח (היכן היה), ואחר שהעיד להם שמקריבין, אעפ"י שאין בית, ואחד שהעיד להם על התורה שתכתב (אשורית)³.—ברא"ט' כ'. ויעל עולות במזבח,—על מזבח הגדול שבירושלים (מדריק ממה שנקוד בַּמִּזְבֵּחַ כמו בה' הידיעה—מ"כ), ששם הקריב אדם הראשון, שנא' (תה' ס"ט ל"ב): ותיטב לה' משור פר מקרין מפרים⁴.—ולמה נקרא שמו שער המים? (ע' נחמיה ג' כ"ו), וכו' המים מפנין מלמד שמספנין⁵) ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הכית (כנבואתו של יחזקאל מ"ז ב').—את

מסני.—צריך להעיר שהמאמר הזה עיד החילים הנכרים בא אחרי מחלקת ב"ש וביה. כמו שראב"י מרצה ע"ד עבודת הקרבנות מחלקת של ב"ש וביה בזבחים ליה: (לפי זה צריך להשלים את הערת ברילל, ע' 75). בחולין צ"ד. מוסר ריא ב"י ע"ד המצב הכלכלי היורד שהיה בירושלים בזמן הבית השני. לפי הנראה המאמר הזה הוא מראב"י הראשון. [מעשה באחד שזמן נ"י אורחוס בשנת בצרת, ולא היה לו להניח לפניהם אלא כשלש ביצים. בא בנו של בעל הבית. נטל אחד מהן חלקו ונתן לו וכן שני וכן שלישי. בא אביו של תינוק מצא שעווק (סחויק) אחד בפיו ושנים בידו. חבטו בקרקע ומת. כיון שראתה אמו, עלתה לנג ונפלה ומתה. אף הוא עלה לנג ונפל ומת. א"ר אליעזר בן יעקב: על דבר זה (שהאורח נתן בלי רשות לבנו של בעל הבית) נהרגו שלש נפשות מישראל].

¹ ספרא לאותו ססוק, (18), זבחים ק"ו.

² זבחים ס"א: בילקוט לשמות כ"ו, § 306 האומר: הוא רבי וצריך להוסיף שם אליעזר בן יעקב.

³ זבחים ס"ב. דש"י מפרש כי שלשה הנביאים הם חגי, זכריה ומלאכי. אם נאמר שהשלישי אמר שצריך לכתוב התורה אשורית, אז יוצא יפה לפאן דאמר מלאכי זה עורא (ר"י בן קרח, מנילה ט"ו). שהנהיג את הכתב האשורי (סנהדרין כ"א): ע' לעיל 9 הערה 3.

⁴ ב"ר ל"ה. הישנה ברייתא דע"ז ח. (מקרין מפרים. שקרנותיו קודמות לפרסותיו). גם מה שמכר ריא ב"י שבכל שבעות ימי החג היו מקיפין את המזבח ואומרים: ליה ולך המזבח, תוספתא סוכה ג' א'; במשנה סוכה ד' ה' נשטט. בן יעקב. הישנה להלן 49 בשמחת בית השיאבה היה הלל אומר פתנם יהוה על ספך הכתוב שמות כ"י כ"ה. שלפי מקור אחר נאמר בשם ראב"י ע' לעיל 4.

⁵ משנה סודות ב"י, ו': תוספתא סוכה ג' ג'. (בתוספתא הגי': המים מצרכין ועולין כמין מי הפך הזה).

הכתוב (דברים י"א י"ג) ולעבדו בכל לבבכם, הוא דורש: הרי זו אזהרה לכהנים שלא יהיה לבם מהרהר בשעת עבודה¹

אבל יש גם דרשות אחרות מסוג אחר, שעפ"י השערה קרובה צריך ליחסן לד' אלעזר בן יעקב הראשון. את הכתוב (דברים כ"ב י"ז): ופרשו השמלה הוא מפרש, דברים ככתבן². וכן הוא מבאר מה שכתוב (דברים כ' ה' ו'): מי האיש אשר בנה בית חדש וכו' ילך וישב לביתו וכו' ומי אשר נטע כרם וכו' ילך וישב לביתו וכו'—בית כמשמעו... כרם כמשמעו³ (וכלומר, דוקא בית או כרם לא דבר אחר). ביהוד נשאר לנו ממנו מאמרים יקרי ערך שבאים להורות דרכי מוסר חמורים במה שנוגע לאישות. עוד התלמוד⁴ אומר בשם ראב"י הראשון את הביאור על הכתוב (ויקרא י"ט כ"ט): ומלאה הארץ זמא: הרי ישבא על נשים הרבה ואינו יודע לאיזו בא, וכן היא שקבלה מאנשים הרבה ואין יודע מאיזה קבלה, נמצא האיש נושא את בתו והאיש נושא את אחותו, והעולם נתמלא ממזרות, וכך נאמר: ומלאה הארץ זמא—זה מה הוא? אינו לא כהן ולא לוי ולא ישראל⁵. יתר על כן אמר ר' אליעזר בן יעקב: לא ישא אדם אישה במדינה זו וילך וישא אישה במדינה אחרת, שמא יזדווגו (הבנים) זה לזה ונמצא איש נושא אחותו⁶.—היחס של האיש

(1) ספרי לאותו פסוק, § 41.

(2) ספרי לאותו פסוק, § 337 אחרי המלות ר"י אליעזרי צריך להוסיף, בן יעקב כדמשמע מכתובות ס"ה. ירושלמי כתובות 28 ע"ג. במכילתא לדברים י"ד ג' (הוצ' הוספן N. Collec. S. 7). איזה מדרש הלכה בשם ראב"י ובספרי דברים פסקא צ"ט רק ר' אליעזר. כיוצא בזה בדרשה לכתוב דברים ט"ז כ"א (Neue Collec. S. 15) השוה ספרי לאותו פסוק פסקא קמ"ה וגם תמיד כ"ח: ר"א בן יעקב. וכן המאמר לתהלים י" ג' ע"פ תוספתא סנהדרין י"ח ב' מיוחס לראב"י (השני, מפני שנמצא אצל שאר תלמידי ר' עקיבא) ובבבלי סנהדרין ו' ע"ב רק ר' אליעזר בלכד, ע' לעיל 48 הע' 4 הדרשה לדברים כ"ב י"ז היא של ראב"י הראשון, כמו שהוכיח יפה פרנקל 74; ניגר בלי יסוד מיוחס אותה לתלמידו של ר' עקיבא.

(3) סוטה מ"ג. (בית כמשמעו). ספרי לאותו פסוק (כרם כמשמעו). ירו' סוטה כ"ב ע"ד. ב"י. סוטה שם. בירו' הוא מוסיף ההערה גם על (נטעי. 4) יבמות ל"ז:

(4) ספרא לאותו פסוק (90 ע"ד) תוספי קדושין א' ד'. הסיום שנא' זמא — זה מה לפיד וי"ם (בפירושו לספרא שם) אינו של ראב"י, מפני שבבבלי נאמר בשם רבא וגם אין זה בתוספתא. ואולם בתוספתא הוצי' צוקרמנדל (ע' 335) גורם בכיום זה. מה הוא אינו לא כהן וכו' (כמו שנאמר בפנים). רבא כנראה המציא את הדרשה הזאת העתיקה משבנו. מלבד זאת אנו מוצאים דרשה זו גם לבר קפרא.

(5) יבמות ל"ז: מקשר ביחד עם המאמר שהובא לפני זה. הסמך מהכתוב צריך להוסיף מיומא י"ח ע"ב.

בכר, כרך א—4

אל אשתו הוא מכניס בכלל אהבת רע, ולפיכך הוא אומר: לא ישא אדם אשה ודעתו לגרשה, שנא' (משלי ג' כ"ט): אל תחרש על רעך רעה, והוא יושב לבטח עמך¹.—ואולם נגד זה הוא אומר, שהמצוה נוקרא י"ט י"ז: לא תשנא את אחיך בלבבך, צריכה הגדרה: כלפי שאמרה תורה לא תשנא אחיך בלבבך, יכול כגון זו (אם אשתו סוטה)? תלמוד לומר (במדבר ה' י"ד): ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו².

בישני מקומות אנו מוצאים דעת ר' אליעזר ב"י סמוכה לדעות ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה, ולפיכך צריך לחשוב, כי גם שם מדובר בר"א ב"י הראשון. המחלקת היא ע"ד באור המלה (בר' מ"ד ד') פהו³ שלדברי ר"א בן יעקב פירושו בדרך נוטריקון: פסעת על דת, חבת בבכורתך, זר נעשית למתנותך⁴.

ח. ר' יוסי הכהן.

ריב"ז קרא לר' יוסי הכהן, בצינו את ערכו בין שאר התלמידים, בשם התאר, חסיד⁴. — אמרו עליו על יוסף הכהן, שלא נמצא כתב ידו ביד גוי מעולם (שמא ישאנו הגוי בשבת ונמצא שהוא גרם לחלול שבת⁵). על השאלה ששאל ריב"ז את תלמידיו: צאו וראו איזו היא דרך טובה שידבק בה האדם? ענה ר' יוסי: שכן טוב, ועל השאלה ששאל ריב"ז: איזו היא דרך רעה שיתרחק ממנה האדם, ענה ר' יוסי: שכן רע⁶—פתגמו המשלש היה: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך, והתקן עצמך ללמד תורה שאינה ירושה לך, וכל מעשיך יהיו לשם שמים⁷. שני מאמרי אגדה נמסרו משמו: כשמת בנו של ריב"ז נכנסו תלמידיו לבקרו... נכנס ר' יוסי וישב לפניו. א"ל: רבי, רצונך אומר דבר אחד לפניך, אמר לו: אמור. א"ל: אהרן היו לו שני בנים גדולים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין, שנא' (ויקרא י' ג'): וידם אהרן, אין

¹ יבמות שם. את הכתוב דורש גם רבא בנשין צי: ניכ באפן שכוח. עי' ניכ מאמרו של ריע ארדינ' כיו ומאמרו של רב קדושין מ"א. אני אמוראי בבל עי' 27. ² סוטה נ"ג.

³ ביר ציח. הירוש הרביעי שם הוא ר' אליעזר המודעי. כבר הובא למעלה שהיא דרש ניכ ומה בדרך נוטריקון. (עי' לעיל 49 העי' 5). אולי גם הדרשה לישעיי' ליג' כ"י. אהל בל יצען—בל יצא ובל ינועי' (שהשיר א' ה') הוא ניכ של ראביי הראשון.

⁴ אבות ב' ח', ארדינ' י"ד: חסיד שבדורי; נוסח ב' פכ"ט: חסיד שבדורו.

⁵ תוספתא שבת פ"ג (י"ד), י"ג; ב. שבת י"ט. ⁶ אבות ב' ט'.

⁷ אבות ב' י"ב. בארדינ' פ"ז (נוסח ב' פ"ל) עם באורים. עי' עוד ניגר 54. Jud. Zeitschrift IX מה שברילל (129 סן) רוצה להגיה כאן ר' יוסי הגלילי אינו מובן כלל, אחרי שלפי קשר המאמרים אין ספק כלל שר' יוסי זה הוא תלמידו של ריב"ז.

שתיקה אלא תנחומין, ואף אתה קבל תנחומין. [א"ל: ר' לי שאני מצטער לעצמי, אלא שהזכרתי צערו של אהרן] 1). פעם אחת מצאנוהו אצל ר' גמליאל. שאלה בלוריה הגיורת² את ר' גמליאל: כתוב בתורתכם (דברים י' י"ז): אשר לא ישא פנים, וכתוב (במדבר ו' כ"ו): ישא ה' פניו אליך. נטפל לה לר' יוסי הכהן, אמר לה: אמשל לך משל. למה הדבר דומה? לאדם שנושה בחברו מנה וקבע לו זמן בפני המלך ונשבע לו בחיי המלך. הגיע זמן ולא פרעו. בא לפיים את המלך. אמר: עלבוני מחול לך, לך ופיים את חברך. הכא נמי: כאן בעברות שבין אדם למקום, כאן בעברות שבין אדם לחברו³.
 כבר (נאמר⁴) כי לר' יוסי הכהן יחסו העסק בחכמת הנסתר.

ט. ר' אלעזר בן ערך.

את ר' אלעזר בן יעקב קרא ריב"ז, מעין המתגבר⁵. בין המשת תלמידיו הוא תמיד נזכר באחרונה ומצין לא כל כך ע"י מאמריו, אלא ביותר מפני שתפס מקום פלא בתולדות הדור ההוא. במקומות שונים הוא מופיע בתור תלמיד הביב של ריב"ז. אבא שאול אמר עליו בשם ריב"ז: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס אף (הוא) עמהם, וארעזר בן ערך בכף שניה—מכריע את כלם⁶. על השאלה שהציע ריב"ז לפני חמשת תלמידיו

1) אדר"נ פ"ד. 2) בלוריא (Valeria?) בתלמוד, רק, מטרוניתא.

3) ר"ה י"ז: בפסיקתא חדתא הוצי' יילינק בית המדרש 61. VI בא זה בקצור, המשל של ר' יוסי הכהן מוכיח את המשל של רבו ריב"ז שאמר לפני מיתתו (ברכות כ"ח: אדר"נ פכ"ה). ששם הוא ממשל ביאתו של בורד לפני מלכו של עולם לביאת של בורד לפני מלך בורד. השוה ביחוד את המליצה, בא לפים את המלך ואצל ריב"ז, לפי: דברבים. הסתירה שבין דברים י' י"ז ובמדבר ו' כ"ו היא אם נחשב כי הפעל נשא פנים מוכנו אחד בין כשאחריו בא הפעול ביחד ישר [נשא פני איש] ובין כשהוא בא ביחס שאליו [נשא פנים אל]. ע' תוספת ר"ה י"ז: ונדה ע"י באנדה שבזמן ההוא וגם אח"כ היו רגילים לפרש כך. חכמי אלכסנדריה פנו גם אל ר' יהושע בן חנניה בשאלה זו (נדה ע"י) והוא משיב להם כמו שהשיב ר' יוסי. בשם ר' אמי או ר' יוסי (סוף המאה השלושית) אומר ר' עזריא: שהמלאכים שאלו זאת את הקביה (ברכות כ"ו ע"ב). בספרי לבמדבר ו' (ריש § 42) מובאה תשובה הרומה לזו שבתלמוד הנ"ל סתם, בלי שם אומרה. ואח"כ גם כן סתם תשובת ר' יהושע (ר' עקיבא). 4) ע' 31 הע' 3.

5) אבות ב' ח'. באדר"נ פ"ד: נחל שוטף ומעין המתגבר, שמיסיו מחנכרין ויוצאין לחוץ, לקיים מה שנא' (משלי ה' ט"ז) יוצאו מעינותיך חוצה וכו'.

6) אבות ב' ה'. השוה ניגר. J. Z. V 134 ולוי Ueber Fragmente aus der

איזו היא דרך ישרה שידבק בה האדם? ולהפך, איזו היא דרך רעה, שיתרחק ממנה האדם? ענה ר'א בן ערך: (לב טוב, לב רע). ועל זה אמר ריב'ז: רואה אני דברי ר'א בן ערך מדבריכם¹, וכן באורו למשלי י'ד ל'ד². כשבאר תלמידי ריב'ז לנחם את רבם, כל אחר אמר איזה דבר לנחם אותו, אבל דבריהם לא נתקבלו על לבו, מלבד דברי ר' אליעזר בן ערך שאמר לו: אמשל לך משל, למה הדבר דומה? לאדם שהפקיד המלך אצלו פקדון. בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר: אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום? אף אתה רבי— היה לך בן, קרא תורה, מקרא, גביאים וכתובים, משנה, הלכות ואגדות³ ונפטר מן העולם בלא חטא, ויש לקבל עליך תנחומין, כשהחזרת פקדונך שלם. א"ל ריב'ז: נחמתני, כדרך שבני אדם מנחמין⁴. גם במה שנוגע לחכמת הנסתר נתן ריב'ז היתרון לר'א בן ערך⁵.

אולם האיש הזה שרבו הרים את מעלתו כל כך, אחר מותו שר ריב'ז גרם לו מזלו הרע, שניתק מחכמי דורו⁶. ממקורות שינוים, שמספרים בנוסחאות שונות ע"ד ברידותו⁷, אפשר להוציא בתור עובדה הסתורית, כי אחרי שמת ריב'ז⁸ על פני תלמידיו, לא הלך ר'א בן ערך לשבת יחד עם חבריו ביבנה

(1) ע' לעיל 26. (2) ע' לעיל 26 הע' 4. (3) אדרני פי"ד.

(4) לפי הספור הירוע ע"ד מות שני בני ר' שאיר (סוף סדרש משלי) אסרה לו

ברוריה אשתו מעין זה.

(5) ע' לעיל 31 שם בפנים הובא כל הספור בשלמות ובהערה 2 ציוני המקורות.

(6) אבות דרינ' י"ד בסוף. שם נוסח ב' פ"כ (ע' 59), קהלת ר' ז' ז' ח. בכלי

שבת קמ"ז: (7) ברכות כ"ח.

(8) מזה שתלמידי ריב'ז אחרי מות רבם הלכו ליבנה (לא כמיש' נרץ IV חי"ב

28 שהם נשארו ביבנה) ורק ר' אליעזר בן ערך הלך לחמת כמו שכתוב בקהיר ובאדרני

מוכח שריב'ז לא מת ביבנה נוסא. ואולם באדרני פי"ד נאמר שלא בריוק שהמעשה

שר' אליעזר בן ערך נברל מחבריו היה אחרי שמת בנו של ריב'ז [כשיצאו מלפניו הוא,

אמר: אלך לדמסית (בניב: למאוס) למקום יפה ומים יפים ונאים, והם אמרו: נלך ליבנה

למקום שתלמידים חכמים מרובים, ואהבים את התורה. הוא שהלך לדמסית נתעטש שם

בתורה, הם שהלכו ליבנה, למקום שתלמידים חכמים מרובים, ואהבים את התורה. נתגדל

שםם בתורה]. באדרני נוסח ב' פכ"ט נאמר שראביע נברל מחבריו כשיצאו מירושלום.

והנה נאמר בפירושו כי ריב'ז ישב בראש הסנהדרין בברור חיל, סנהדרין ליב: השויה

ספרי לדב'ים ט"ז כ"ו, § 144 ששם מדבר ע"ד נסיעתו של ריב'ז למקום ההוא, לבקר

את רבו, תוספתא מעשרות ב' א'. ולפיכך אנו צריכים לחשוב, כי ריב'ז בלה שארית

ימיו בברור חיל ושם מת, ומשם הלכו תלמידיו ליבנה, ורק ר'א בן ערך הלך למקום

אחר. המקום ההוא נקרא רק בקהיר בשם אמאוס, אבל באדרני, דמסית, שמוכנה מעין

חב, ἡμύσια דומה להארמית. חמתא—ומזה יצא, אמאוס (ע' לוי I, 92 ע"ב). אולם

תחת נשיאותו של ר' גמליאל אלא על פי השפעת אשתו הלך לחמת (אָמאוס). שם חי חיי רוחה ושכח באפן תמוה את תלמודו¹. מהמצב הזה ישל ירידה רוחנית יצאה אזהרתו, שנמסרה ע"י ר' נהוראי² הַנְּי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא הבוא אחרך, שחברריך יקימזה בידך, ואל בינתך אל תשען³. יותר מזה בטוח הפתגם שלו מהימן של גדולתו, פתגם הנאה לתלמידו של ריב"ז השוקד על למודו והלוחם נגד שונאי היהדות⁴: הַנְּי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורוס⁵, ודע לפני מי אתה עמל, ונאמן בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך⁶.

בבבלי נקרא שמו, ריומסיתו, שהמים החמים שלהם קפחו את עשרת השבטים, וזהו אסור בארץ הצפון; ואולי הם חמי טבריה, הנקראים אצל יוסיפוס ניכ אמאוס (ע' Wiener Bibl. Real wörterbuch S. V.) רפפורט ערך סדן 112 מרחיק ללכת ואומר שאמאוס היא טבריה.

(1) עפ"י קהיר הוא שכח תורה שבעים ולפי הבבלי* גם תורה שבכתב.

(2) אבות ד' י"ד. השהו משלי נ' ה'.

(3) שבת קמ"ז: לפי הנראה מתחלה השתמשו במלת, נהוראי ספני שיש בהוראתה המיון למולו של ר' אלעזר בן ערך. אחיב באו לומר שנהוראי איננו כלל שם עצם, אלא שהוא הוא ר' אלעזר בן ערך, כמו שנקרא בשם זה גם ר' נחמיה וגם ר' מאיר. ע' ערבין י"ג: 4) אבות ב', י"ד.

(15) באדר"ג י"ז יש כאן הוספה: ,ודבר אחד בתורה אל תשתכח מסך שזהו מרמו על שריא בן ערך שכח תלמודו. בנוסח ב' סוף פ' ל (p 66) המשפט השני הוא: ודע מה שתשיב לאפיקורוס על דברי תורה שלא יסתירו, שכטר מעיר שאינו סבין מה זאת, ואולי צריך לקרוא, שלא יסתרו, כלומר: שלא יקרונו דברי התורה ספני תשובת המינים. הוספן (Die erste Mischna S. 30 Berlin Magasin VIII, 123) לא צדק שמנה באדר"ג ששה פתגמים מריא בן ערך, בחשבו את המאמר דע לפני מי אתה עמל לשלשה פתגמים, וזהו באמת רק פתגם אחד שנתרחב עפ"י פתגמו של ר' טרפון; אבות ב' י"ט.

(6) עיד ר' אלעזר בן ערך עין ביחוד ניגר J. Zeitschrift IX, 45 עיד הפתגמים המיוחסים לו בפרקי דריא ע' צונץ Gott. Vorträge S. 274. ראוי לתשובת לב הספור בשו"ט א' נ' על הכתוב, וכל אשר יעשה יצליח, כנון ריא בן ערך, שהיה יועץ עצות ומתקיימות וסצליחות. א"ל נביא אתה? אמר להן לא נביא אנכי ולא בן נביא, אלא כך אני מקובל מרבתי: כל עצה שהיא לשם שמים סופה להתקום. בקטע ממכילתא, במכילתא הוצי' איש שלום 119 ע"ב ניכ טיחם לריא בן ערך מאמר אחד.

(*) ול הבבלי ריא בן ערך איקלע להם איטשך בתרייהו (נטשך אחריהם) איעקר הלמדיה. מי דרר אחא ים למקרי כפסרא (נשות יב ב'), החרש הזה לכס, בעי רבנן רחמי עליה ודרר תלמודיה. אמר: החרש היה לכס.

פרק חמישי.

ר' גמליאל דיבנה (ר"ג השני).

מה שהתחיל ר' יוחנן בן זכאי, תלמידו של הלל, ליסד ביבנה הואיל ר' גמליאל להמשיך ולתקן. אעפ"י שהמקורות אינם מספיקים לקנות ידיעה שלמה מהתקופה ההיא, אפשר בכל זאת לצייר לנו תמונה בהירה ממצו העצום של ר' גמליאל, מרצונו הטהור מכל שמץ פניה של אהבת כבוד*¹, מפעלותיו ומשאיפותיו הטובות להצלחת עם ישראל ואחדותו. מעטר גדולה ושם טוב, עלה בידו לעשות את יבנה עם ישיבתה והסנהדרין שלה למרכז היהדות, לאחד את המפלגות החולקות, בית שמאי ובית הלל, וליצור בשביל שארית היהודים שנשארו בארץ אוטונומיה חדשה, עד כמה שהרשתה ממשלת רומא. ר' גמליאל היה ליורש הגון של ר' יוחנן בן זכאי. אך איך עלה לגדולה שכזו, ע"ז אין במקורות כל ידיעה. אין לנו גם איזה רמז מהיחס שהיה בין ר' גמליאל ובין ריב"ז¹. החסרון הזה אינו מתמלא ע"י האגדה המאחרת² שריב"ז בקש מאספסינוס שושילתא דרבן גמליאל (כלומר שלשלת היחס של ר"ג שלא יכלה זרעו)³ וההשערות של רושמי הדורות וההסטוריונים אינם יכולים למלא את החסרון ואפילו להחלישו, שלא יהא כל כך מורגש. בתור עובדה צריך לחשוב כי בזמן שמת ריב"ז בכרור חיל⁴, ישב כבר ר' גמליאל בראש הסנהדרין ביבנה, ושבינו ובין הישיש, המיסד את התקופה החדשה, לא היו

(1) יש סוכיחוס שר' גמליאל השני היה תלמידו של ריב"ז (עו ביוגרפיה של ריב"ז השני סאת W. Landau ע'י פרנקל, מאנאטשטשויפט I, 283, ולהלן) מכבא בתרא " : (ע' למשל נרץ 2, IV, 15) ששט בין שורת התלמידים אמר גם הוא באור למשלי יד ליר. אבל כבר אמרנו לעיל 26 הע' 4 שהוכחה זו מספקת. במשנה סוכה ב' ה' בשאלה אחת של הלכה נזכרו גם ר' גמליאל ור' צדוק, אבל אין ראיה משם שזה היה בזמן אחד. ראויה לתשומת לב האניקדוטה שנתפרסמה לא כבר במדרש הגדול, שבה מספר ר' יהושע בן חנניה, כי ר' שמעון בן גמליאל הראשון, אבי ריב"ז השני, יחד עם ריב"ז צוו לכתוב אגרות לנליל ולדרוס. ואולם לפי המקורות שנודעו לנו עד עכשיו (תוספתא סנהדרין ב' ו' ועוד) צוה לכתב כאלה ר' גמליאל הראשון עם הסנהדרין שלו. (2) רק בכבלי נטין נ"ו :

(3) האגדה עיד הצלתו של ריב"ז שבתענית כ"ט. צריך להגיה שם ר' שמעון ביר גמליאל. כמו שהראה נרץ IV, 467. (4) ע' לעיל 52 הע' 8.

(* השנתו האידיאלית כעסקת הצנור אפשר לראות מטה שאמר לריא חסמא ולריי גורגא שבקש להושבם בראש והב טרבו ואמר להם : כדומין אתם ששררה אני נותן לכם, עבדות אני נותן לכם, שניא. (מ"ב יב וי) אם היום תהיי עבד לעם הזה. (הדיות " ריש ע"ב). הסתרגס.

סכסוכים, ולא בשביר איזו תחרות ירד ריב'ז מעל כסא הנשיאות ועלה ר'ג תחתיו. אנו מוצאים להפך שהתלמידים היותר גדולים של ריב'ז עומדים ביחס של קרובה אל ר' גמליאל, שרא פסקה גם אחרי שהורד ר'ג לזמן קצר מנשיאותו בעקב מהלקתו עם ר' יהושע בן חנניה. את ר' יהושע אנו מוצאים ביבנה מעבר את השנה, בשעה ששהה ר'ג בסוריה להשיג אשור מסקידות רומא למשקתו. (הזכות של קביעות עבור השנה היתה רק בידי הנשיא¹). ר' יהושע היה עוד בחיי ר' יוחנן לחבר הסנהדרין, שבראשו ישב אח"כ ר' גמליאל, והשערה קרובה היא, כי נסיעתו של ר'ג לסוריה קשורה עם עליתו על כסא ריב'ז. אחרי מותו של ריב'ז, הלכו כל תלמידיו, מלבד ר'א בן ערך, ליבנה². שנים מהם היו ביחס קרובה משפחתית עם ר' גמליאל: ר' אליעזר בן הורקנוס לקח את אמא שלום אחות ר'ג לאשה³ ור' שמעון בן נתנאל היה בעלה של נכדתו של ר' גמליאל הזקן⁴. גם את ר' יוסי הכהן, אנו מוצאים בקרבתו של הנשיא⁵. ר' צדוק ור' אליעזר בנו היו ממתי סודו של ר'ג, ר' אליעזר מסר בשמו כמה דברים. חבורתו של ריב'ז היתה הבורתו של ר'ג, וצריך להשב אותם, אעפ"י שאין לזה ראיות ברורות, לתלמידי ריב'ז. בשדה העבודה הרוחנית, שלה אנו מקדישים כאן את תשימת לבנו, הלך ר'ג בעקבותיו של ריב'ז, כמו שמוכח עפ"י ראיות נאמנות.

עוד למעלה הראנו⁶, כי דרשות סמליות (סימבאלישע) ואליגוריות נמצאות, מלבד אצל ריב'ז, רק אצל ר'ג, לבמדבר ה' טו⁷. ודרשה אחת מסוג זה, שאמר ריב'ז, שנה ר'ג במשל⁸. את הרעיון, שהתורה החמירה כנגב יותר מבגולן (שהגנג משלם תשלומי כפל ד' וה'), משום שזה השוה כבוד עבד לכבוד קונו וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו, הרהיב ר'ג ע"י משל: לשני בני אדם שהיו בעיר ועשו משתה; אחד זימן את בני העיר ולא זימן

(1) עריות ז' זי.

(2) ע' לעיל 52. (3) ע' בבלי שבת קט"ז. ועוד מקומות.

(4) תוספתא ע"ז נ"ג. השוה סנהקל 90. בכ"י ערפורט כמו ביוחסין נאמר, שהשיא את בתו, שכנראה צ"ל. בת. בתו.

(5) ע' לעיל 50. (6) לעיל 23.

(7) דרשה זו מתחילה בליז: הניחו לי סופרים. (כך בספרי). בבבלי: סופרים הניחו לי. במדבר רבה ט' ובילקוט § 70 (ששם צריך לתקן במקום רב נמלא — ר' גמליאל): הניחו סופרים לי. לא כמו שספרש בעל סתנות בהגנה. הניחו לי סופרים השאירו בשבילי הסופרים, אלא — הניחו לי סופרים!

(8) תוספתא ב"ק ז' ב"י, ב"ק ע"ט: ר' מאיר בשמו.

את בני המלך, ואחד לא זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך; איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שזימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך¹). כמו שבאגדה ריב'ז ראיות ביהוד לתשומת לב השיחות שלו עם הנכרים, כך תופסות באגדות של ר'ג המקום הכי חשוב השיחות הפולמוסיות שמסוג זה. אותו הפקיד הרומאי שהציע איזה שאלות לפני ריב'ז², הציע גם לפני ר'ג: שאל אנניטוס הגמון את ר'ג, אמר לו: כמה תורות ניתנו לישראל? א"ל: שתיים: אחת בכתב ואחת בעל פה³).—שאלה כזו שאל נכרי אחד שבא להתגייר לפני שמאי והלל, וגם כן קבל אותה התשובה⁴ וזוהי אמנם פתיחה טבעית לשיחה ע'ד היהדות לשאל ע'ד מקורותיה ויסודותיה⁵. אפשר כי פקיד הצבא הנזכר לעיל היה אחד משני סרדיטאות (στρατιῶται) ששלחה מלכות (רומא) ואמר להם: לכו ועשו עצמכם גרים וראו תורתן של ישראל מה טובה. הלכו להם אל ר' גמליאל לאוישא וקראו את המקרא ושנו את המישה, מדרשי,

1) להמשיך את הקביה למלך ביד זהו ניב מדרכו של ר' יוחנן ב"ר תלמידיו, ע' לעיל 51 הע' 3 הלשון בבבלי, בני המלך' במקום המלך, באה בהשפעת בני העיר, אבל בשום אופן אין זה מקורי. במדרש הגדול, כמו שהודיעני ביבלי, כתוב: בן המלך.

2) ע' לעיל 28 הע' 1.

3) ספרי דברים ל"ג י"י, § 351 לפני זה באה דרשה על ותורתך [לישראל] כאלו כתוב, ותורתך. ואילו גם דרשה זו היא של ר' גמליאל.

4) שבת ל"א. שלא בריוק אומר וים ח"א עמוד א' בהערה ואחריו Joel, בליקקע 60 ולהלן, כי בבטוי תורה שבעל פה משתמש הלל ראשון, כי באמת התשובה שם נאמרה בראשונה ע"י שמאי, שבדאי שגם הלל אמר כזאת. ובאדר"נ מס'ו (בנוסח ב' פכ"ט) נשלמה. הקושיא שמעורר וים ע"ד הבטוי שבעל פה אינה טובנה לי. מדוע נחשוב שהשין ש' שלפני בעל פה אינו ע"פ חקי הרקדוק יותר מהשין ש' שלפני. בכתבי? גם אין הדרשה של הכתוב שמת ליד ל"ז (ניטין ס': השנה ירו' פאה 17 ע"א ושם נסמן) יס'ר לבטוי בעל פה אלא להפך, יס'ר הדרשה הוא הבטוי בעל פה. אין כל הוכחה, שהבטוי תורה שבעל פה והמושג שהוא מציין לא קדם להלל.

5) בביר סינ: הנסן אחד שאל לחר מן אילין רבית פלוגי, א"ל: מי תוסם המלכות אחריו. הביא נייר חלק ונטל קולמוס וכתב עליו: ואחרי כן יצא אחיו וירו אוחות בעקב עשו (ברי' כ"ה כ"ו); לפי נוסחת הילקוט הנשאל היה ר"ג. לפי רווינטל (סיער אפאקאליפסישע ביכער זייטע 59) זהו הנוסח האמתי. אולם כנראה נשתרבו השם ר' גמליאל בילקוט ע"י השפעת שם השואל. הנסן, וזה טובה ממה שענה הנסן לנשאל: ראו דברים ישנים מס'ו זקן חדשי, שאי אפשר שזה מוסב על ר' גמליאל, אלא על איזה חכם מהם. ששמו לא נספר כלל. יפה מוצא קרויס (Lehnwörter II, 383) חבר אילין רבית פלוגי עם. דבר כילוני, ירו' הוריות 48 ע"א.

הלכות ואגרות¹). בשעת פטירתם אמרו להם: כל תורתכם נאה ומשובחת, חוץ משני דברים (ששור של ישראל שננת שור של נכרי פטור ושגול הנכרי מותר בהנאה. לפי גירסא אחרת, חוץ מדבר אחד: גזל הנכרי) אבל הם לא ימסרו זאת למלכות²). אחד מפקידי הצנא ההם אולי היה אנריסס שר הצנא ששאל את ר'ג: כתיב בתורתכם (דברים ד' כ"ד): כי ה' אלהיך איש אוכלה הוא אל קנא, כלום מתקנא אלא חכם בחכם, גבור בגבור ועשיר בעשיר. אמר לו: אמשל לך משר למה הדבר דומה? לאדם שנשא אשה על אשתו, חשובה ממנה אין מתקנאה בה, פחותה ממנה מתקנאה בה³).—על סמך מקרא זה שאל פילוסופוס אחד את ר'ג: (4) כתיב בתורתכם: כי ה' אלהיך איש אוכלה וכו' מפני מה מתקנאין בעובדיה ואין מתקנא בה? א"ל: אמשל לך משל למד'ה? למלך בוד שהיה לו בן אחד, ואותו הבן היה מגדל לו את הכלב והעלה לו שם על שם אביו, וכשהוא נשבע אומר: בהיי כלב אבא⁴. כשישמע המלך, על מי הוא כועס: על הבן הוא כועס או על הכלב הוא כועס? הוי אומר: על הבן הוא כועס. א"ל: כלב אתה קורא אותה? והרי יש בה ממש. א"ל: ומה ראית? א"ל: פעם אחת נפלה דליקה בעירנו ונשרף העיר כולה ואותו בית של ע"א לא נשרף. אמר לו: אמשל לך משל למה הדבר דומה: למלך שסרחה עליו מדינה, כשהוא עושה מלחמה עם החיים הוא עושה או עם המתים הוא עושה? הוי אומר: עם החיים הוא עושה. א"ל: כלב אתה קורא אותה, מת אתה קורא אותה, אם כן יאבדנה מן העולם? א"ל: אילו לדבר שאין העולם צריך לו היו עובדין, הרי הוא מבטלה; הרי הן עובדין לחמה ללבנה לכוכבים ומזלות, לאפיקים ולגיאיות — יאבד עולמו מפני שוטים? וכן הוא אומר (צפניה א' ג'): אסף אדם ובהמה וכו' והמכשלות את הרשעים, וכי מפני שהרשעים

1) כך הוא בספרי, בירושלמי: ולמדו ממנו מקרא, משנה, תלמוד, הלכות ואגרות; ובבבלי: וקראו ושנו. עפי איוו טעות נתוסף אחרי, ושנוי—ושלשו.

2) והו לשני ספרי דברים ליג נ"י 344 § בירוי ביק 4 ע"ב ובבבלי ביק ל"ח. הסר שם שהחילים באו להתנייר, בבבלי נאמר שרק דבר אחד לא מצא חן בעיניהם ושעפ"כ לא ימסרו למלכות, והוא מה ששור של ישראל שננת שור של נכרי פטור. בירוש' נאמר מלבד שני הדברים שהובאו בספרי ובבבלי גם את הדבר הזה, שאסור לישראלית להניק ולגזר את הנכרית, ושם נאמר ניב כי ריג הבטיח לאסור את גזל הנכרי. השוה על אדות כל המעשה הזה השערותיו החריפות של ריג במאנאטסשריפט 1881 ע' 493 ולהלן.

3) ע"ז נ"ה, השם אנריסס אולי בא בשעות במקום, אנניססי שמוכא בכסה מקומות. השוה דקרוקי סופרים שם. (4) ע"ז נ"ד:

5) אפשר מאד שוהו רמז למה שנהנו היונים להשבע: בהיי הכלב.

נכשלים בהן יאכדם מן העולם? והלא לאדם הן עובדין (שם): והכרתי את האדם מעל פני האדמה(1).

פילוסופוס אחד שאל את ר'ג: כתוב בתוככם (דברים ט"ו י'): נתן חתן לו ולא ירע לבנך בתוך לו. הויש אדם בעולם שיכזבו את רכושו לאחרים, ושבוזמן ההוא לא ירע לבנו מיראה שמא יצטרך הוא בעצמו אחר כך לבריות? וע"ז השיב לו ר'ג: הגע בעצמך, אם פלני מבקש ממך הלואה ומעמיד לך לערב את שר המדינה, בודאי שאתה עושה את בקשתו, ואיך אפשר שלא תמלא את הבקשה, אם בורא העולם בעצמו ערב בעד ההלואה? שנאמר (משלי י"ט י'): מלוה ה' חונן דל(2).

— שאלו את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודה זרה יאבדנה מן העולם? א"ל: אילו לדבר שאין צורך לעולם בו היו עובדין, היה מבטלה הרי הן עובדין לחמה ללבנה לכוכבים ומזלות, יאבד עולמו מפני השוטים? א"ל: אם כן יאבד דבר שאין לעולם צורך בו ויניח דבר ישצורך העולם בו? א"ל: אף אנו מחזיקין ידי עובדיהן של אלו, שאומרים: תדעו שהן אלהות, שהן לא בטלו(3). הזקנים הללו הם ר'ג והבריו: ר"א בן עזריה, ר"י בן הנגיה ור' עקיבא, שנסיעתם לרומא(4) בשנת 95 היא אפיזודה היותר מענינת בהסטוריה של הזמן ההוא(5)—בשהותם ברומא דרשו שם: אין דרכו של הקב"ה כבשר

(1) במכילתא כי ה' (8 6 ע"א) השאלה ששאל הפילוסופוס את ר'ג היא אתה השאלה שבבבלי נשאלה ע"י שר הצבא אנריפס.

(2) מכילתא לאיתו פסוק (מהדרות הופמן ע' 9)**.

(3) משנה ע"ז ד"ז, תוספתא ע"ז ו' (ד') בבבלי ברייתא ע"ז נ"ד:

(4) נסיעתם לרומא נזכרה משנה מעשר שני ה' ט"ז; ערוכין ד' ב"ז; תוספתא סוכה ב"ז י"א; ספרא ויקרא כ"ג ט' (102 ע"ב וע"ז); ב"ב סוכה כ"ג ע"א; סוכה ט"א, יר"ו סוכה 52 ע"ד; יר"ו סנהדרין 25 ע"ד; הוריות 10 ע"א—ע"ד שהייתם ברומא: ספרי דברים 43 §, מכות כ"ד ע"א וע"ב, ב"ב י"ז: שם ב"ז; שמות ר"ל; דברים ר"ב ב"ב איכה ר"י כמעט בסוף; סוכת הדף פ"ק ה"ז ע"ד הסקר שנוכר באחרונה ע" 134

R. d. E. J. XXII

(5) ע' מאמרו של ג'רץ שנקעלס מאנאטשטרייט א. 192 ולהלן, דרנבורג 334.

Renan Le Evan. 307.

(*) בברייתא (ע"ז נ"ד): ססוף: אלא שלם כמנהגו טהג ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הדין, דבר אחר: הרי שגול פאה של חסים והלך הרעה בקרקע, הן הוא שלא תצבה, אלא עולם כמנהגו טהג והולך, ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הדין. דבר אחר: הרי שבא על אשת חברו, הן הוא שלא תצבער, אלא עולם כמנהגו טהג והולך, ושומים שקלקלו עתידין ליתן את הדין.

(**) המכילתא לדברים לא היתה לגד ע"ז ולסיך הוכחתו להגות את הציטט.

ודם, שהוא גוזר גזירה ואומר לאחרים לעשות, והוא אינו עושה כלום, והקב"ה אינו כן. היה שם מין אחר. אהר שיצאו, אמר להם: אין דכריכם אלא כזב. לא אמרתם אלהים אומר ועושה! רמה אינו משמר את הישבת? אמרו לו: רשע שבועלם: אין אדם רשאי לסלמל בתוך חצרו בשבת? אמר להם: הן. א"ל: העליונים והתחתונים חצרו של הקב"ה, שנא' (ישעי' ו' ג'): מלא כל הארץ כבודו⁽¹⁾. לפי הנראה, שבקשר עם זה באה גם שאלה אחרת ששאלו את הזקנים ברומי⁽²⁾: ככמה ימים ברא הקב"ה את עולמו. א"ל: בשישה ימים. א"ל: ומאותה שעה [מה הוא עושה]? א"ל: גיהנם ניסוקת לרשעים, אוי לעולם מדינינו! בתשובה הקשה הזו רצה המשיב להביע את התמרמרותו נגד זרון הלב של השואל. אבל בזה מונח גם הרעיון, כי הצדק הוא יסוד העולם ומעת שנברא העולם אין הצדק חדל מעשות את פעולתו⁽³⁾. השיחה שהזכרנו באחרונה נמסרה גם בצורה אחרת⁽⁴⁾: א"ל כופר לר"ג: ידענא אלהייכו מאי קא עביד? (אני יודע מה ישאלהיכם עושה). איתנגיד ואיתנח (ר"ג נאנח). א"ל: מאי האי? (על מה אתה נאנח?) א"ל: בן אחר יש לי בכרכי היס, ויש לי גענועים עליה, בעינא דמחיות לי ניהליה (רוצה אני שתראני אותה). אמר:

(1) שמות ר' ל' קרוב לראש. השנה: Joel, Blicke II, 172

(2) ברי ר' ו' קרוב לסוף. תלמי המלך שאל את הזקנים ברומי. כנראה בא כאן אנכרוניסמוס—תלמי ברומא—ממני שהמלות. תלמי המלך, שיש להן מקום בענין הסמך לזה, נשתרבו לכאן, ובמקום זה ציל כאן. פילוסופוס אחר, או סין אחר, או אפשר שבמקום שאל, היה מתחלה שאלו גם בביר כי כתיב: כיון שעלו הזקנים לרומי ושם עזר ריביה לריג להשיב על שאלת הפילוסופוס: כמה הוא עבד הנחש?

(3) את הרעיון הזה אנו מוצאים במאמר סתמי לשמות ל"א, י"ז, מכילתא שם (104 ע"ב). וסמך שבת סן העבודה או סן הרין? תיל וינפש—מגיד שאין הרין בטל מלפניו לעולם.

(4) סנהדרין ל"ט. אפשר ע"י שנוי קל שתהיה שיחה זו יותר רומה לשיחה הקודמת. כששאלו את ריג מה הקביה עושה, נאנה ריג והשיב: אם איני יודע מה שנעשה בארץ, איך אפשר לי לדעת מה שנעשה בשמים?*

(* נשמש אצל המחבר: מעשה באדם אחר שאמר לרבן נטילאל: באיזה מקום הוא והקביה נתון? אמר לו: איני יודע. אמר לו: וזו היא תפלתכם ותכפתכם שאתם תפסלין לפניו בכל יום, ואי אתם יודעין איהו מקומו? א"ל: שאלת דבר שהוא רחוק ממני מהלך חמש מאות שנה הרני שואל ממך דא, שהוא נתן אצלך ביום ובלילה ואמר לי באיזה מקום נתון. א"ל: וכי הוא זה? א"ל: הנפש שנתנה אצלך, אמר לי באיזה מקום היא נתנה? א"ל: איני יודע. א"ל: תיסח רוחיה דההוא נכרא! — כה זאת שנתנה אצלך, אין אתה יודע מקומה, ואתה אומר לי דבר שהוא רחוק ממני מהלך חמש מאות שנה? א"ל: אם כן, יפה הם עושין שבשחתוין למעשי ידהן, שהם מבישים בו בכל שעה. א"ל: מעשי ידכם אתם רואים, והם אינם רואים אתכם, והקביה רואה מעשה ידיו, ומעשה ידיו אינם רואים אותו, שנא' (שמות ל"ב כ'): כי לא יראני האדם וחי (ש"ס ק"ג).

מי ידענא היכא ניהו (האם אני יודע היכן הוא)? א"ל: דאיכא בארעא (מה שיש בארץ) לא ידעת, דאיכא בשמיא ידעת?!—יחד עם זה נמסרו עוד שיחות אחרות¹) שבהן השיב ר'ג לכופרים על טענותיהם נגד תורת ה'. א"ל כופר לר'ג: כתיב (תהלים קמ"ז ד'): מונה מספר לכוכבים, מאי רבוניה? אנא מצינא למימני כוכבי (גם אני יכול למנות את הכוכבים). אייתי חבושי שדיגהו בארבילא וקא מהדר להו (הביא חבושים (Quitte) ושם נפסה וסבב אותה), א"ל: מנינהו (ספור אותם). א"ל: אוקמינהו (הדל מלסובבם). א"ל: רקיע נמי הכא הדרא (גם השמים מסתובבים כך). — [איכא דאמרי הכי אמר ליה... ככך ושנך כמה הוה? שדא ידיה לפומיה וקא מני להו (שם ידו בתוך פיו והתחיל למנות). א"ל: דאיכא כסומך לא ידעת, דאיכא ברקיעא ידעת?!]—א"ל כופר לר'ג: מי שברא הרים לא ברא רוח, שנאמר (עמוס ד' י"ג): כי הגה יוצר הרים ובורא רוח (זה נקרא יוצר וזה בורא—רש"י). [א"ל ר'ג]: אלא מעתה גבי אדם, דכתיב: ויברא, וייצר, הכא נמי מי שברא זה לא ברא זה? טפה על טפה יש בו באדם וישני נקבים יש בו, מי שברא זה לא ברא זה? שנאמר (תהלים צ"ד ט"ו) הנוטע און הלא ישמע אם יוצר עין הלא יביט? א"ל: אין (כן, באמת שנים הם), א"ל: ובשעת מיתה כלן נתפייסו? (הנוטע והיוצר מסכימין להמית—רש"י)². —א"ל כופר לר'ג: אמרית כל בי עשרה שכינתא ישראל, כמה שכינתא איכא? (אתם אומרים, כי בכל מקום שיש מנין של עשרה שם השכינה שורה, כמה שכינות יש לכם?) קרא לשמעיה מחא ביה באפתקא (קרא לעבדו של המין וטפח לו בצוארו) א"ל: אמאי על שמישא בכיתה דמרך (למה נכנס השמש לבית ארוגך)? א"ל: שמישא אכולי עלמא נייחא (השמש שורה על כל העולם). [א"ל]: ומה שמישא דהוא חד מן אלף אלפי רבוא שמישי דקמי קוב"ה, נייחא לכולי עלמא (שורה על העולם כלו), שכינתא דקוב"ה על אחת כמה וכמה.— לזה שייד גם כן מה שנוכר במקום אחר³): פלוסופוס אחד שאל את ר'ג א"ל: צייר גדול הוא אלהיכם, אלא שמצא סמנים טובים שסייעו אותו⁴, תהו, ובהו, חשך, ורוח, ומים ותהומות. א"ל: תיפת רוחיה דההוא גברא! כלהן כתיב בהו כריאה. תהו ובהו, שנא' (ישעי' מ"ה ז'): עושה שלום ובורא רע, חשך—יוצר אור ובורא חשך (שם), ומים — הללוהו שמי השמים והמים (תה'

(1) שם. כל השיחות הללו נמצאות בתלמוד הבבלי בסוכן בנוסח מאחר.

(2) בהולין פ"ג. משיב ר' יתירה הנשיא למין שאלה שכנו: שוטה שפול לסופיה

דקרא: ה' צבאות שמו. (3) ביר א'.

(4) סמנים כאן פירושי צבעים ולא כמו שעשה Wunsche בתרגומו לכראשית

רבה (ע' 4) שתרנג Material ע' לוי II 172 b Wörter. Zu Targumim

קמ"ח ד', למה? ישצוה ונבראו, רוח—כי הנה יוצר הרים ובורא רוח (עמוס ד' י"ג), תהומות—באין תהומות הוללתי (משלי ה' כ"ד) 1).—על שתי שאלות של כופרים ענתה בת ר' גמליאל ברוח אביה 2): א"ל כופר לר"ג: אלהיכם גנב הוא, דכתיב (בר' ב' כ"א): ויפל ה'א תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעותיו. אמרה ליה ברתיה: שבקיה דאנא מהדרנא ליה (תן ואני משיבות). אמרה ליה: תנו לי דוכס אחד. א"ל: למה לידך? א"ל: ליסטיין באו עלינו הלילה ונטלו ממנו קיתון של כסף והניחו לנו קיתון של זהב. א"ל: ולואי שיבואו עלינו בכל יום. [א"ל]: ודא יסה היה לאדם הראשון, שנטלו ממנו צלע אחת ונתנו לו שפחה לשמשו. א"ל: הכי קאמינא: אלא לשקליה בהדיא. א"ל: אייתי די אומצא דבשרא. אייתי לה אותבא תותא בהשא, אפיקתה, א"ל: אכול מהאי. א"ל: מאיסא לי. א"ל: ואדה"ר נמי מי הות שקלא בהדיא הוה מאיסא ליה [הוא אמר לה: זאת חפצתי להגיד: מדוע לא לקה בגלוי? א"ל: הביאו לי חתיבת בשר ושמה אותה תחת הרמץ ואח"כ הוציאה ואמרה: אכל זאת, א"ל: מאוס עלי. א"ל: וכך היתה גם חוה מאוסה על אדה"ר, אם היה יוצרה בפניו] 3).— א"ל קיסר לר"ג: אמריתו דשכבי חיי, הא הוי עפרא, ועפרא מי קא חיי? (אתם אומרים שהמתים חיים, הלא הם נעשים עפר, היתכן שעפר יקום לתחייה?) א"ל ברתיה: שבקיה ואנא מהדרנא ליה: שני יוצרים יש בעירנו—אחד יוצר מן המים ואחד יוצר מן הטיט, איזה מהם משבחה? א"ל זה ישוציה מן המים. א"ל מן המים צר, מן הטיט לא כל ישכין 4).—שאלו צדוקים את ר' גמליאל: מנין שהקב"ה מחיה מתים? א"ל: מן התורה, ומן הנביאים ומן הכתובים, ולא קבלו ממנו. מן התורה—דכתיב (דברים ל"א ט"ו): הנך שוכב עם אבותיך וקם. א"ל: דלמא, וקם העם הזה וזנה? מן הנביאים—דכתיב (ישעי' כ"ו י"ט). יהיו מתוך נבלתי יקומו הקיצו ורננו שוכני עפר, ודלמא מתים שהחיה יחזקאל? מן הכתובים

1) המשרשים נדחקו כאן לומר שרעי הוא התהו שהוא ההפך מן השלום, בטובן השלום הכללי שביצירה כלה (השלום הקוסמולוגי). אך יותר טוב לשער, כי לקה לו לראיה מהכתוב (ישעי' ליד י"ב): קו תהו ואבני בהו שבכריתתא חניגה ייב עיא סבאר ניכ באשן קוסמונוני (בוהו—אלו האכנים הספולמות המשוקעות בתהום ומתן יוצאין מיב). (עי' Joel, Blicke I. 142) רב מונה עשרה דברים שנבראו ביום הראשון, מזה חמשה ששנה ר' גמליאל, רק תהומי לא מנה, כודאי מפני שוהו בכלל מיב.—

2) כך אנו מוצאים את ר' יוסי הכהן עונה במקום ר' גמליאל לנוירת בלוריא, עי' לעיל...

3) סנהדרין ל"ט. (בנוסח אחר במקום כופר—קיסר). בכיר סוף סי' י"ז נאמרה תשובה זו בשם ר' יוסי בן הלפתא. בנוסח ב' באדרין סי' ח', עי' 23, ר' יהושע, במקום ר' יוסי, משיב זאת למטרונה. 4) סנהדרין צ' סוף ע"ב.

1) סנהדרין ל"ט. (בנוסח אחר במקום כופר—קיסר). בכיר סוף סי' י"ז נאמרה תשובה זו בשם ר' יוסי בן הלפתא. בנוסח ב' באדרין סי' ח', עי' 23, ר' יהושע, במקום ר' יוסי, משיב זאת למטרונה. 4) סנהדרין צ' סוף ע"ב.

דכתיב (שה"ש ז' ו'): דובב שפתי ישנים; ודלמא רחוש מרחש ישפותיה בעלמא (שפתותיו דובבות בקבר?)... עד שאמר להם מקרא זה (דברים י"א כ"א): אשר גשבע ה' לאבותיכם לתת להם, לכם לא נאמר, אלא להם, מיכן לתחית המתים מן התורה. ויש אומרים מן המקרא הזה אמר להם (דברים ד' ד'): ואתם הדבקים בה' חיים כלכם היום, מה היום כלכם קיימין, אף לעולם הבא כלכם קיימין⁽¹⁾. — זוו הוא ששאל פילוסופוס אחר את ר"ג: אתם אומרים, שאלקיננו נפנה עלינו זמקבצנו מבין הגליות? א"ל: הן. א"ל: נביאים שנתנבאו לכם נביאי אמת היו או נביאי שקר היו. א"ל: נביאי אמת היו. א"ל: כתוב (הושע ה' ו'): ילכו לבקש את ה' ולא ימצאו חלץ מהם, ביון שחלץ לכם אלקיכם, היאך חוזר עליכם? א"ל ר"ג: שוטה, כלך אצל דברי תורה (דברים כ"ה ט'): ונגשה יבמנו... וחלצה נעלה, אילו נאמר: חלצו ממנו, נעשו כיבמה שחלצה ליבמה ונאסרה עליו, עכשו שכתוב, חלץ מהם" נעשה כיבם שחלץ ליבמתו ומותר לחזור עליה. מיד קבל פילוסופוס והודה לר"ג⁽²⁾.

אהדות מהשיחות שזכרו עד הנה היו בין ר"ג ובין בני הכת הנוצרית, שנקראו בשם מינים במושגה המצמצם שר המלה הזאת⁽³⁾. עוד נשאר ספור אחד מענין⁽⁴⁾: אמא שלום, דכיתתו דר' אליעזר, אחתיה רבני גמליאל הוא. הוה ההוא פילוסופא בשכבותיה, דהוה שקיל ישמא דלא מקבל שוחדא. בעו לאוחוכי ביה, אעיילא ליה ישרא דדהבא ואויל לקמיה. א"ל בעינא דנפלגי ליה בנכסי דבי נשא. אמר להו פלוני. א"ל: כתיב לן: במקום ברא ברתא לא תירות. א"ל: מיומא דגליתון כארעכון, איתנשלית אורייתא דמשה ואתייהבת ספרא אחרית וכתוב ביה: ברא וברתא כהדא ירתון. למחר הדר עייל ליה איהו חמרא לובא. אמר להו: שפילית לסיפיה דספרא וכתוב ביה: אנא לא למיפתח מאורייתא דמשה אתיתי ולא לאוספי על אורייתא דמשה אתיתי⁽⁵⁾ וכתוב ביה: במקום ברא ברתא לא תירות. א"ל: נהור נהורוך כשרגא. א"ל ר"ג: אתא חמרא ובטש

(1) שם. תיבך אחו באה שיחה של ריבית עם הרומאים. אולי היתה שיחת ריג ניכ עם הרומאים.

(2) יבמות ק"ב: (מינא) שייט בסוף י' (פילוסופוס) ע' דרנבורג 357. כאן בפנים הוא ע"פ מדרש הגדול לזיקרא כ"ז ט'.

(3) השואל בשמיר ל' נרשם בשם מין (ע' לעיל...) והסובא באחרונה לפי נוסח א'—מין ולפי נוסח אחר פילוסופוס.

(4) שבת קמ"ג. השוה אנ' אמוראי איי 11. 42. 2.*

(5) מתיא ה' י"ו. ע' נירמן בספרו: Religionsgesch. Studien 66

* בספיק קניו ע"א לעין שחר הכתוב: „כפה סיה את המטרה". וע' בספרי סוף בלק.

לשרגא. (היה פלוסופוס אחד בשכנותו, שהיה מתפאר שאינו מקבל שוחד. רצו ללעג לו. הכניסה לו (אמא שלום) מנורת זהב ובאה לפניו וא'ל: רצוני לחלק בנכסי הירושה. אמר להם: חלקו. א'ל (ר'ג): כתוב אצלנו שבמקום שיש בן אין הבת יורשת. א'ל: מיום שנליתם מארצכם, נתבטלה התורה של משה ונתן ספר אחר וכתוב בו: הבן והבת יורשין כאחד. למחר הכניס לו הוא חמור לובי, אמר להם: עיינתי בסוף הספר וכתוב בו: אני לא באתי לגרוע מתורת משה ולא להוסיף עליה, ובו, בספרו של משה, נאמר במקום שיש בן לא תירש הבת. אמרה לו: יאיר אורך כמנורה. אמר ר' גמליאל: בא החמור וכבה את המנורה).—היחס של שגאה שבין כת היהודים הנוצרים ובין היהדות גדל מאד, כי אחרי אבדן הממלכה וחרבן בית המקדש שהיה מאחד את העם, קנאה היהדות מאד לאהדותה הפנימית ור' גמליאל, בא כח היהדות, השתדל להביע, את היחס הזה בכל תקפה. הוא תקן ע"י חבר חישוב של ישיבתו, שמואל הקטן¹) ברכת המינים בתוך י"ח ברכות שסדרו גם כן בהסכמת ר' גמליאל

(1) שמואל הקטן סה"ל בכרייתא [כתור בעל רוח הקודש] (ירוי פוטה 24 ע"ב. ב. סוטה ט"ח: כבלי סנהדרין י"א. שהשיח ח' ט') וכן אמרו של ר' יעקב בר איורי בשם ריב"ל, שוהו לקוח ניכ סהברייתא, אלא בשנויים רבים (ירוי סוף סוטה. ירוי סוף הוריות, ירוי ע"ז 42 ע"ג). בשניהם ספורים אנדריים, שכנראה ביסודם מסרת הסטורית, שנמצאה בירוי סנהדרין 18 ע"ג. ספי שמחות פי ח' וקצת בשנוי כבבלי סנהדרין י"א בראש עמוד א'. [מעשה ברבן גמליאל שאמר: השכימו לי שבעה לעלייה (לעבר את השנה). השכים ומצא שמונה. אמר: מי הוא שעלה שלא ברשות, ירד; קם שמואל הקטן ואמר: אני הוא שעליתי שלא ברשות ולא לעבר השנה עליתי, אלא ללמד הלכה למעשה הוצרכת*]. אמר לו: אלדר וסידר! כל ישראל יודעין, שאלו אמרתי שלא יכנסו אלא שנים, שהיית אחד מהם [אלא אמרו חכמים: אין מעברין את השנה אלא בסומנין לה. ולא שמואל הקטן הוה, אלא איניש אחרינא, ומחמת כיוסא הוא דעבר (לא שמואל הקטן נכנס שלא ברשות אלא איש אחר, וכדי שלא לבייש אותו הוא עשה זאת)... פעם אחת היו מסובין בעליה ביבנה ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכניה, אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו את עיניהם בשמואל הקטן. [וכשמת שמואל הקטן תלו ספתחו ופנקסו בארונו, מפני שלא היה לו פן, והיו ר"ג הוקן ור' אליעזר (בן עזריה) מספידין עליו ואומרים]: הי חסיד, הי ענו, תלמידו של הלל! הוא טווה את שמואל הקטן לאלדר וסידר, שמענתם לא רצו לקבל עליהם תאר זקן, ומשום זה זכו לנבואה (ע"י סנהדרין י"ז). בטמרו של ריב"ל הנוסח: שנים מכס ראיון לרוח הקדש ושמואל הקטן אחד מהם. ונתנו את עיניהם ביר אליעזר בן הורקנוס. על פי זה אפשר לשער שהשמיני שבא שלא ברשות היה ר"א בן הורקנוס, שקיצוניותו הביאה אותו לידי נידוי, אע"פ שהנשיא היה ניסו, והוצא מתוך הועד שלעבור השנים, וכדי שלא לבייש

(* עפי התלמוד כבלי סנהדרין י"א. ע"פ ספי שמחות ט"ח.

ע"י שמעון הפקולי¹. — הברכה הזו היתה, כנראה, לבחון על ידה מי המה שנספחו על כת היהודים-הנוצרים. כי קבעו להלכה שכל מי שאינו מזכיר בתפלתו בעברו לפני התבה את התקוה להקמת מלכות בית דוד או שדולג על ברכת המינים, מעבירים אותו². — החומרה שנהג ר"ג בענין הזה, כמו בכל דבר שנוגע לאחרת ישראל, לא היתה לו למכשול להתנהג בחייו הפרטיים עם הנכרים בסבלנות רבה. הבה יתרה הראה ר"ג לטבי ענדו הנכרי, שבמותו קבל ר"ג עליו תנחומין, כאלו היה אחד מקרוביו³. [למרות שעל פי הדין אין

את ריא בן הורקנוס, קבל שמואל הקטן את האשמה על עצמו, שהוא בא בלי הוסנה. שבו: של שמואל הקטן שנשמעה ספי ר' גמליאל, היה אחיב לענין של אנדה שנתפרסמה בנוסחאות שונות. בבריתא (סנהדרין י"א): תנו רבנן: ששמתו נביאים האחרונים חני, זכריה ומלאכי, נסתלקה רוח הקדש מישראל, ואעפ"י הו' משתמשין בכת קול. פעם אחת היו מסובין בעליית בית נוריה ביריחו, ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבנו, אלא שאין דורו זכאי לכך, נתנו חכמים עיניהם בהלל הוקן. וכשמת אמרו עליו: הי חסיד, הי ענו, תלמידו של עזרא! שוב פעם אחת היו מסובין בעליה ביבנה, ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה, אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו חכמים את עיניהם בשמואל הקטן. וכשמת אמרו עליו: הי חסיד, הי ענו תלמידו של הלל! אף הוא אומר בשעת מיתתו: שמעון (ריש בן גמליאל) וישמעאל (ר' ישמעאל בן אלישע) להרבא (יסתו בחרב) וחבריהו לקטלא (וחבריו להרג). ושאר עמא לביוא, ועקן סניאין עתידין לסיתי על עלמא (והרבה צרות תבאנה לעולם). בירוי סוטה פ"ט הייג הנירסא גם בן כמו בבבלי ורק מוסף: ולמה נקרא שמו שמואל הקטן? לפי שהוא מקטין את עצמו, וי"א: לפי שמעט היה קטן שמואל הרמתי, ואחרי דבריו הנבואה שאמר לפני מיתתו, הירושלמי מוסף: ובלשון ארמית אמרן, ולא ידעו מה אמר. ובירוי ע"ז פ"ג היא וכן בירוי סוף הוריות: אמר ר' יעקב בר אירי בשם ר"י בן לוי: מעשה שנכנסו זקנים לעליית בית גדיא ביריחו ויצתה בת קול ואמרה: יש ביניכם שנים ראויין לרוח הקדש, והלל הוקן אחד מהם, נתנו עיניהן בשמואל הקטן. שוב נכנסו זקנים לעלייה ביבנה ויצתה בת קול ואמרה להן: יש ביניכם שנים ראויין לרוח הקדש, ושמואל הקטן אחד מהם, נתנו עיניהם באליעור בן הורקנוס, והיו שפחים על שהסכימה רעתן לדעת רוהיק. — הערבוב של הלל ושמואל הקטן, כאילו הם בני דור אחד, אין זה אלא אנקדונות. — עיד הבת קול כבר ראינו (לעיל 18) אצל רבן גמליאל הראשון, שדבר האוטוריטט הכי גדול נמסר אחיב באנדה בתור בת קול משמים. גם הבת קול המפורסמת שהכריעה במחלקת ב"ש וביה גם בן בוראי יסודה בהחלטת ר' גמליאל השני, גם עליו אמרו (בתוספתא פסחים א' כ"ז ב. ערובין ס"ד): שכוון ברוהיק. במקום אחר (תוספ' נדה ה' ט"ו) נאמר שהוא נקא על נער אחר, שיהיה מורה הוראה בישראל, וכן היה.

1) ברכות כ"ח: מנילה י"ז: ויס חיב 173. 2) גרץ IV², 105.

3) משנה ברכות פ"ב ס"ז.

מקבלין תנהומין על העבדים]. וכן אנו מוצאים שבנסיעתו מעכו השיב דבר ידירות לנכרי אחד (1). ומעשה בר"ג שהיה יושב על ספסל של גוים בשבת בעכו. אמרו לו: אין נוהגין כן להיות יושבין על ספסל של גוים בשבת. לא רצה לומר להם מותרין אתם, אלא עמד והלך לו (2). — ישאל פרוקלוס בן פילוסופוס (3) את ר"ג בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי [אלילה יונית]. אמר ליה: כתיב בתורתכם (דברים י"ג י"ח): ולא ידבק בידך מאומה מן החרס, מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי? אמר לו: אין משיבין במרחץ. וכשיצא אמר לו: אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי. אין אומרים: נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי, אלא אומר: נעשה אפרודיטי נוי למרחץ. דבר אחר: אם נותנים לך מסון הרבה, אין אתה נכנס לע"ז שלך. ערום ובעל קרי ומשתין בפניה, זו עומדת עיפ הביב, וכל העם משתינין לפניה. לא נאמר אלא, אלהים, את שנוהג בו משום אלוה אסור, את שאינו נוהג בו משום אלוה מותר (4). מנהגו זה של ריג לרחוץ במרחצאות של עע"ז לא היתה נוחה בעיני החכמים, כי מספרים, מעשה בריג ואונקלוס הגר שהיו באין באשקלון, וטבל ריג במרחץ, ואונקלוס הגר בים, אמר ר' יהושע בן קבוסה (5) עמהם הייתי, ולא טבל ריג אלא בים (6). לפי עדותו של ר' הנינא בנו של ר' גמליאל היו משתמשים בבית הנשיא בחותם ישעליו חקוקה צורה, שיש בזה משום איסור צלמים (7).

גם ר"ג היה אומר, כמו ריב"ז, שחרבן הממלכה והמקדש בא בגלל חטאות בני ישראל. על הכתוב (דברים י"ב ד') „לא תעשון כן לה' אלהיכם" אמר ר"ג: וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין למזבחותיהן? חס ושלום! אלא שלא תעשו כמעשיהם (של הגוים) ויגרמו עונותיכם ומעשיכם הרעים למקדש אבותיכם

(1) ערובין סיד. עי' עוד אצל לוי במלוננו ח"ג 9 ע"א ובי. הדרך מעכו לכזיב (Ekdippa) היתה הנבול שבין איי ובין ארץ העמים. תוספ' חלה י"ח י"ד. נישין ז':

(2) תוספתא מ"ק ב' ט"ו; ירו' פסחים 30 בראש עמוד ד'; בבבלי פסחים נ"א ע"ב גורם במקום ר' גמליאל—ר' שמעון בן גמליאל.

(3) כנראה נשמט אחרי המלה „בן" שם האב. השוה הנוסחאות אצל רבינוביץ למס' ע"ז 44 ע"ב. (4) משנה ע"ז ג' ד': (5) ע שבת קמ"ז.

(6) תוספ' מקואות י' ג'. בירו' ברכות 13 סוף ע"ב מספר. שכשראה ריג נזיה אחת נאה בדרך. שככה לו בעולמו; אולי זה הוא ר' גמליאל השני. בירו' ע"ז סוף ע"א למטה מספר אמנם. שהטעשה היה על הר הבית. וזה סתאים לריג הראשון. וכן בבבלי ע"ז כ' (שם במקום ריג—ריש בן גמליאל). אולם אפשר שגשטרבכ להתם ע"ז הספורים שבאו שם קודם ע"ד ר' גמליאל הראשון.

(7) ירו' ע"ז 42 ע"ג. ע' 331. I. Landau in Frankels Monat.

שיחרב¹). הצער על אומתו, שנגולה איין מולדתה ממנה, נגע עד לב הנשיא. מעשה באשה אחת שהיתה בשכנותו של ר' גמליאל, והיה לו בן תשחת ומת, והיתה בוכה עליו בלילה, והיה ר' גמליאל שומע את קולה [והיה נוכח הורבן בית המקדש] והיה בוכה עמה עד שנשרו ריסי עיניו, וכיון שהרגישו בו תלמידיו, עמדו ופנו אותה משכנותו²).—, וכבר היה ר'ג ור"א בן עזריה ור' יהושע ור' עקיבא נכנסין לרומי ושמעו קול המונה של רומי עד מאה ועשרים מיל³) התחילו הם בוכין ור' עקיבא משחק. אמרו: עקיבא, אנו בוכים ואתה משחק? א"ל: ואתם למה בכיתם? א"ל: ולא נבכה, והגויס עובדי ע"ז שלהן יושבים בטח ושאנן ושלוה, ובית הדום רגלי אלהינו היה לשרפת אש ומדור לחית השדה, ולא נבכה? א"ל: לכך אני משחק: אם כן למכעסיהו קל והמר לעושי רצונו. פעם אחרת היו עולין לירושלים, הגיעו לצופים וקרעו בגדיהם, הגיעו להר הבית וראו שועל אחד יוצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הם בוכים, ור' עקיבא משחק. א"ל: אתם למה אתם בוכים? א"ל: ולא נבכה מקום שכתוב בו (במדבר א' נ"א): והור הקרב יומת, והרי שועל יוצא מתוכו, ועליו נתקיים הפסוק (איכה ה' י"ז): על הר ציון ששמש שועלים הלכו בו. אמר להם: אף אני לכך אני משחק: הרי הוא אומר (ישעי' ח' ב'): ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריה בן ירכיהו, וכי מה ענין אוריה, אצל זכריה? אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני? אלא מה אמר אוריה? (ירמיה כ"ז י"ח): ציון שדה תחרש וכו' והר הבית לבמות יער. ומה אמר זכריה? (זכריה ח' ד'): עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים ואיש משענתו בידו מרב ימים, וכתוב בתריה (שם) ורחובות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחובותיה. אמר הקב"ה: הרי לי שני עדים אלו, אם קיימים דברי אוריה, יהיו קיימין דברי זכריה, ואם יבטלו דברי אוריה, יבטלו דברי זכריה. ושמתתי שנתקיימו דברי אוריה, ולבסוף דברי זכריה עתידין להתקיים. ובלשון הזה אמרו לו: עקיבא, נחמתנו! תתנחם ברגלי מבשר⁴).—בתור מנחם הופיע ר' עקיבא גם בספור אחר: כשהיה ר' גמליאל מגיע למקרא הזה (יחזקאל י"ח): אל ההרים לא אכל וכו' צדיק הוא חיה יחיה, היה בוכה ואמר: מאן דעביד לכלהו הוא דחיי, בחדא מינייהו לא. (אם עושה את כל אלה הוא יחיה, ואם דבר אחד לא יחיה).

(1) ספרי לאותו פסוק 61 §.

(2) איכה ר' א' ב'; בסנהדרין ק"ד (וכן במדרש זוטא לאותו פסוק) חסרות המלות שהובאו כאן בסוגריים. ור' גמליאל בכה רק מפני שהשתתף בצערה.

(3) S. Revue des Etudes Juives XXXIII, 195

(4) ספרי דברים 43 §. איכה ר' ה' י"ח. בבלי סוף מכות.

א"ל ר'ע: אלא מעתה (ויקרא י"ח כ"ד): אל תטמאו בכל אלה, הכי נמי בכלהו
 אין, בחדא מנייהו רא? אלא באחת מכל אלה, הכי נמי באחת מכל אלה⁽¹⁾.
 ר"ג השתדל שהזכרון על דבר בית המקדש יהיה ער תמיד גם בלב העם.
 הוא הנהיג שבמקום ההג הלאמי של הקרבת הפסח, שבשבילו היו כל ישראל
 באים אל הר הבית, יזכירו בליל הראשון של פסח עם יציאת מצרים גם את
 קרבן הפסח. ר' גמליאל, שעליו מספר שהיה הוא וחבריו מסבין בבני ברק
 ומספרים ביציאת מצרים כל הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו: רבותינו הגיע
 זמן קריאת שמע של שחרית⁽²⁾, יסר גם את עיקר ההגדה של פסח⁽³⁾. ר"ג
 שם לב ביחוד לנוסח התפלה, וכמו שהזכרנו, תפלת שמונה עשרה נערכה על
 ידו והוקבעה להזכה לקראה בכל יום⁽⁴⁾ ואותן הברכות שבהן מזכירים את בנין
 ירושלים ובית המקדש צריך לחשב שמחברן היה ר"ג⁽⁵⁾.—גם את התקוה על דבר
 תחית האומה הבוזה השתדל ר"ג לקבוע בלב העם. הוא דרש: עתידים אילנות

(1) סנהדרין פ"א. מכות כ"ד. בשו"ט ט"ו ה' בא הספור הזה בשנויים. ר' עקיבא
 ענה לריג: ראה מה כתיב בשרצים: אלה הטמאים לכם בכל השרץ וכ"ו (ויקרא י"א
 ל"א). יכול אם לא נגע בכל אלה (מלומר: בכלן) לא יהיה טמא? והרי אם נגע בכערשה
 מטמא; ואיזה מדה טרובה? הוי אומר: מדה טובה טרובה על מדת פורעניות חמש
 בטלים (כל"ו: כפול חמש). מה אם כ"ו שהיא נגע אפילו באחד מהן, אפילו כערשה—
 מטמא, כאילו נגע בכלן, מדה טובה לא יהיה בדין, שאם עשה אחת כאלו עשה כל
 המצות כלן. הוי אומר: כשם שאלה שכתוב בשרצים כאילו נגע בכלן, כך עושה אלה
 לא ימוט לעולם, אם עשה אחת מהן כאילו קיים את כולן. א"ל ריג: נחמתני עקיבא.
 נחמתני (ע' ריה ב"ה). ששם אמר ר' יהושע לריע, שהרניע את רוחו על עלבון שסבל
 מריג, ניכ כלשון הוי). כנראה אין נוסח זה מקורי אלא הקני להאמור בספור הראשון.
 הבכיה של ריג ע"ד אי האפשיית להניע אל האידואל של החסידות מוכירה את בכית
 דיכ"ו לפני מותו, שבאר ניכ בסבת ההכרה, שלא יזכה כבואו לתת דין וחשבון לפני
 ביד של מעלה, ברכות כ"ה:—מתנמו של ר' בן נתנאל, תלמידו של ריב"ז (ע' לעיל 55):
 אל תהא רשע בפני עצמך" נאסה כנראה, נגר הרגש המעביר את הרוח, שבימים הקשים
 ההם לא נשתחררו ממנו אפילו גדולי האומה. (ניגר נאכנעלאססענע שריפטען IV, 318
 מפרש בפני עצמך, אפילו כשאתה לברך, ואין איש עמך).

(2) תוספתא פסחים י"י, י"ב. בהגדה של פסח: מעשה בריא וכ"ו. שם במקום
 לוד—בני ברק.

(3) משנה פסחים פ"ו מ"ה. ע' ווייס חיב 74. לדעת ווייס, שלשה הדברים
 שאדם חייב לומר בפסח אינם פסח. מצה ומרור, אלא שכל אלה ביחד הם דבר
 אחד, והשני הוא—בכל דור ודור—והשלישי—לפיכך. ע' ניכ נולדסן Rahmers

Judischen literaturblatt 1893 S. 169

(4) משנה ברכות ד' ג' י"ט. ע' ווייס חיב 73 ולהלן.

שמוציאים פירות בכל יום, שנא' (יהוקאל י"ז ח'): ונשא ענף ועשה פרי, מה ענף בכל יום, אף פרי בכל יום. ולגלג עליו אותו תלמיד ואמר: והכתיב (קהלת א' ט'): אין כל חדש תחת השמש? א"ל: בא ואראך הונמתן בעולם הזה. נפק אחוי ליה צלף (הוא יצא והראה לו צלף הטוען ג' מיני פירות זה אחר זה). ותו יתיב ר' נמליאל וקא דריש: עתידה ארץ ישראל, שתוציא גלוסקאית וכלי מילת, שנא' (תהלים ע"ג ט"ז): יהי פסת בר בארץ. ולגלג עליו אותו תלמיד ואמר, והכתיב: אין כל חדש תחת השמש? א"ל: בא ואראך הונמתן בעולם הזה. נפק, אחוי ליה כמהין ופטריות, ואכלי מיכת—גברא בר קודא (קליפה כמין לבוש מצויד)¹.

כמו ריב"ז, אהב גם ר"ג להציע שאלות במדרשי אנדה לפני החכמים שיחוו את דעתם. נמסרו לנו ארבע פלוגתות כאלה בעניני אנדה ושבחן בקש ר"ג את הצעיר שבהם, את ר' אליעזר המודעי—שגם כהיותו צעיר נתפרסם בתור בעל אנדה משבח, שיחווה את דעתו². א. על הפסוק משלי י"ד ל"ד, צדקה תרוםס גוי וחסד לאמים הטאת, שע"ז כבר ישאל ריב"ז את תלמידיו³. ב. ע"ד הלום של שר המשקים, בר' מ' י"ג ר"ג בעצמו אינו נותן כל באור. אלא אחרי שישמע את באוריהם של ר"א ור' יהושע, בקש את ר"א המודעי שיחווה דעתו⁴. ג. את המלה, פחז" (בר' מ"ט ד') לבאר, בדרך נוטריון, ור"ג פותר כמו שלפי מקור אחר פותר ר"א בן יעקב⁵. ד. מה ראתה אסתר, שזמנה את המן? אחרי תשובתם של ר"א ור"י אומר ר"ג את דעתו: [אחשורש] מלך הפספסן היה (אינו עומד בדבורו. אמרה: שמא אוכל לפתותו ולהרגו, ואם לא יהא מזומן, תעבור השעה ויחזור בו—דש"י⁶). השלמה רצויה לענין זה של אחשורש באה ע"י אבא גוריון איש צידון, שאמר משום ר"ג⁷), כי הצרות

1) שבת ל"ז יתיב ר' נמליאל וקא דריש. J. S. Bloch. במאסרו לענין הזה Studien zur geschichte der Sammling der biblischen Literatur S 154 X. חושב בטעות שכאן מדבר ע"ד ר' נמליאל הראשון.

2) אמר רבן נמליאל עדין צריכין אנו לסודעי.

3) ביב י"ז ע"י לעיל 26 הע" 4. 4) חולין צ"ב.

5) שבת נ"ה: ע"י לעיל 50 הע" 3 בביר צ"ח אין שמו של ר"ג נזכר, ובמקומו אומר בעל המאמר: עד עכשיו אנו צריכין לסודעי.

6) מגילה י"ב: בין מאסרו של ר"ג ובין מאסרו של ר' יהושע מביאה הברייתא דעות של חכמים מאחרים. רבם תלמידו ריע.

7) בראש מדרש אבא גוריון (מהדורת בובר) ובקצור באסתר ר' בראש. אבא גוריון אמר בשם אבא שאלו בקרושין פ"ב. ירו' קרושין בסוף.

כאו לישראל בתור גמול למעשיהם הרעים¹, מדסגיאוי דיני שיקרא, סגיאוי סהדי שיקרא², מדסגיאוי דלטוריא סגיאוי ממניהן דגוברין חטופין, מדסגיאוי אפוי הציפתא, איתנשלא יקרא רבני אנשא, מדאמר זעירא לרבא: אנא רב מינך, איתקמעו שגייא מכני אינשא, מדארגיזו בנייא חביבאי קדם אבוהן רבשמיא, העמיד עליהם מלך חנף ואיזה זה אחשורש, שנא' (איוב ל"ד ל'): ממלך אדם חנף מסוקשי עם³. ולמה נקרא שמו חנף, לפי שהרג את ושתי מפני אהבה, והרג אהבה בשביל אשתו: הרג ושתי בשביל המן⁴ ואת המן בשביל אסתר⁵. לפי הנראה רמז בזה לעריץ הרומאי דומיציאנוס, שהיה הפספך: ור"ג חשב, כי גזרותיו באו בתור ענש בעד פשעו ישראל. — ע"ד הכח המהרם של מלכות רומא אמר ר"ג: בארבעה דברים מלכות אוכלת. (כלומר: מאבדת רכוש האזרחים) במכסאות⁶ כמרחצאות ותרשיאות וארגוניות שלהן⁷. ציור קודר של הזמן נמצא במאמרו של ר"ג, שהמשיח יבוא בימים של שפלות מוסרית ולחץ עניות⁸:

(1) ע' לעיל 66.

(2) במשנה ר"ה ב' ח' מובא ע"ד עדות שקר שגרמה למחלקת בין ריג ובין חבריו.
 (3) ריג מנקד במקום "קָק־לֶךְ" סק"לך ארם חנף ומבאר את הכתוב כמו התרנוס: קָקֵי מרכא בר נש דילשו טטול תקליא די בעמא. חנף הוא סתרנוס דילשו (delotor) לא במובנו הרגיל של המלה חנף. ע' מאמרי ע"ד אותו התרנוס במאנאטס-שריפט 1871 וייטע 216. ריג השני קרא את התרנוס לאויב בשעה שהיה בסבריה (דרנבורג מתקן, ביבנהדי). (תוספי שבת י"ג (י"ד) ב"י בכלי שבת קט"ו. מסי' סופרים ה', (ש"ו: ט"ו, ב"י) ואפשר שמצא את הבאור לפסוק איוב ל"ד ל' בתרנוס העתיק הזה (ע' לעיל 16) אך יותר קרוב לשער כי התרנוס נעשה אחיב ע"פ דרשתו של ריג. ע"ד שאר באוריו לפסוק שבאויב ע' אני אמוראי א"י ח"א 312, 400; ח"ב 375.

(4) זהו מסוכן, לפי הברייטא מנילה י"ב:

(5) באסתר ר"י (א') בא הבאור על. ממלך ארם חנפי לפני מאמרו של ריג והמבאר הוא ר' יהודה בר סימן (ע' אני אמוראי א"י ח"ג: 204) אבל אפשר להוות שר' יהודה ידע את הבאור עש"י הקבלה, והמבאר הוא ריג. ראיה לזה שבמחלקת הנוכרה לעיל ע"ד הפסוק אסתר ה' ד' מציון ריג את אחשורש בתור הפספך, מה שמתאים לבאור חנפי שמוסב על אחשורש. וברור הוא למדי, כי בזה רמז לקוטר דומיציאנוס שהרג את יועציו ונס את אשתו.

(6) באור המלה הזאת לא מבורר. יש גורסים מכסאות — כלומר: מכס, וי"ג דימסיאות, שבא במשנה ע"ז א' ז' על יד מרחצאות

(7) אר"ג פ' כ"ח, ע' 85.

(8) דרך ארץ וזמא פ' י"י בבבלי מנהדרין ע"ז. האומר הוא ר' יהודה, בשהשיר ב"י י"ג — ר' שמעון בן לקיש. שניהם בודאי אמרו זאת בשם ריג (ע"ד ר' יהודה ע' להלן 71) גם במשנה סוף מוטה נמצא זאת בהיפסות מסחברים מאוחרים.

דור ישבן דור בא בית הועד יהיה לזנות, הגליל יחרב, ואנשי הגליל יסובבו מער לעיר ולא יחוננו, והכמת סופרים¹) תסרה ויראי חטא ימאסו, פני הדור כפני הכלב, והאמת נעדרת וסר מרע משתולל.

ביחד עם ר' יהושע בן חנניה מבאר ר"ג את השאלה ע"ד קטנים בני רשעי ארץ אם יש להם חלק לעוה"ב. ר' גמליאל אומר: אין להם חלק לעוה"ב, שנא' (מלאכי ג' י"ט): כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש. ר' יהושע אומר: באין הן לעוה"ב, להלן הוא אומר (תהלים קט"ז ו'): שומר פתאים ה' * (ולהלן הוא אומר (דניאל ד' כ') גדו אילנא וחבלוהי ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו. אמר ר"ג: מה אני מקיים אישר לא ישאיר להן שרש וענף? אמר לו: שאין המקום מניח להן מצוה ושירי מצוה, להם ילאכותיהם לעולם²).—כשהיו ר' גמליאל ור' יהושע באטלס של אמאוס שילכו שמה ליקח בהמה למשתה בנו של ר' גמליאל, שאלם ר' עקיבא מלבד איזה שאלות בהלכה³). גם שאלה אחת באגדה: כתיב (בר' ל"ב, ל"ב) ויזרח לו השמש, וכי שמש לו לבד זרחה, והלא לכך העולם זרחה? תשובתו של ר"ג לא נמסרה, אלא של האמורא ר' יצחק [שמש הבאה בעבורו זרחה בעבורו] וצריך לחשב כי זו היתה גם תשובת ר"ג⁴).—יהודה איש כפר עכו⁵ שאל את ר' גמליאל: מה ראה משה לוטר בי יבוא אלי העם? אמר לו: ואם לאו מה יאמר? כשהוא

(1) בשם סופרים משתמש ר"ג גם לעיל 55 הע' 7.

(2) תוספתא סנהדרין ריש י"ג (שבכרפוסים. מקטניי. בכי ערשורט. קאניס) נשתבש באופן מוזר. לתנא'. בבבלי סנהדרין ק"ו: בא במקום ר' יהושע—ר' עקיבא; באדר"ג ל"ו במקום ר"ג בא ר' אליעזר. ר' גמליאל שם מוכיח מפסוק דברים י"א כ' כמו שאמר ר' אליעזר. כל הענין שם משבש (ע' הערת שכטר עמ' 108 במהדורה שלו). מחלקת במדרש הלכה בין ר"ג ובין ר' יהושע מוצאים אנו במשנה זכחים ט' א' (על הכתוב ויקרא ו' ב') ובין ר"ג ובין ר"ע במכילתא שמות כ"א כ"ח.

(3) ט. בריתות ג', וי—ט'. גם בירי' ברכות ס"ף פ"ב נזכר, שרי' ורי' היו בדרך.

(4) חולין צ"א: ברילל 67 הרצה באפן כזה שר' גמליאל היה השואל ורי' היה הושע היו הנשאלים.

(5) י"ג עיכוס, איכוס, אמוס, איכוס איכוס, אך לא צריך לחשב שיש שני מקומות כפר עכו וכפר איכוס, כמו שחושב נויבאר 271. geogr. du Talmud 232 שבאחד נולד ר' שמעון ובשני ר' יהודה בנו ע' י"ס ח"ב 188. ר' יהודה מקרית יערים הוא הוא בודאי ר' יהודה בן אנרא מכפר עכו (ע' ח"ב 234, 4; 392, 2) ע"ד בנו ר' שמעון ע' ח"ב 392. בתור איש כפר עכו נודע גם ר' תנחום ב"ר חייא. אמורא שחי בסוף המאה השלישית (ע' אגרת אמוראי א"י היג 636).

(* סזאים—קטנים בעיבת (סדרש שמו"ר ריש ג') הכתובים.

אומר, לדרש אלהים, יפה אומר¹).—מעשה ברבן גמליאל שהלך אצל חלפא בן קרויה² ואמר לו: התפלל עלי. ואמר: (תה' ב' ה') יתן לך כלבבך. ר' הונא בר רב יצחק אמר: לא אמר לו כך, אלא אמר (תהלים כ' י'): 'מלא ה' כל משאלותיך³'. — כנראה ר"ג מפרש את הפסוק באותו המובן, שהביע בפתגמו על הכתוב (דברים י"ג י"ח): 'ונתן לך רחמים ורחמך' (סימן זה יהא בידך): כל זמן שאתה רחמן. המקום מרחם עליך, אינך רחמן; אין המקום מרחם עליך⁴. עוד נישארו מר"ג מאמרות אגדיים לויקרא כ' ב'⁵, 'לשה"ש א' א'⁶; לתהלים ס"ח כ"ז⁷. במשנה אבות לא נשאר ממנו כל מאמר⁸ אבל בתוספתא⁹.

(1) מכילתא לאותו פסוק. השואל חושב כי משפט התנאי 'כי יבוא אלי' נשאר בלי משלים. ר"ג אומר, כי המלות 'לדרש אלהים' הוא המשלים*.)

(2) האיש הזה נמצא בתור פוסק הלכה ברייתא ירו' מע"ש 54 ע"ד. ובתוספתא מע"ש ד' ה'. קרוב לשער כי הוא הוא שנשתבש לחילפתא בר קינא בתוספתא מכשרין ג' ז'. ע"ד אחר שנקרא בשם זה בזמן מאחר ע' א"י אגוראי א"י ח"ג 562.

(3) שו"ט תהלים כ'.

(4) ר' יהודה בשמו. ירו' ב"ק 6 ע"ג. כזה, רק בחסרון המשפט השלישי. בא בתוספתא ב"ק ט' ל'. בצורה שכוון בא בתנחומא ב' וירא ל', שסיקתא ר' ל"ח 165 ע"א; אך שם האומר הוא שם ר' יוסי בן דורמסקית. בבבלי שבת קנ"א. ובספרי לאותו פסוק (§ 96) חסרות המלות שבאו כאן בסוגרים. ונוסח הפתגם בספרי הוא: כל זמן שאתה מרחם על הבריות, מרחמים עליך מן השמים. ובבבלי: כל המרחם על הבריות מרחמים עליו מן השמים וכל שאינו וכו'. כשנסע ר"ג כספינה עם תלמידיו וקמה סערה בקשוהו תלמידיו: רבנו, התפלל בעדנו. קרא ר"ג: אלהים רחם עלינו! תלמידיו העירוהו כי ראוי הוא שיאחד את שמו עם שם הקב"ה, והוא אסר: אלהי! רחם עלינו. מכילתא לדברים כ"ו ג' (מכילתא חדשה הוצ' הוּסַפֵּן 33; הילדסהיימר 'ובלשרישט 97.

(5) ספרא לאותו פסוק (91 עמוד ג' מהדורת W): עם הארץ — עם שעתיך לירש את הארץ ע"י הרברים הללו.

(6) ריש שהשיר: מלאכי השרת אמרוהו. שיר שאמרוהו שרים של מעלה מזה נראה שערכו של שיר השירים היה גדול בעיני ר"ג כמו בעיני ר"א במשנה ידים ג' ה'. במדרש ווטא לשה"ש (בראש) שם האומר הוא ר' נתן. והבאור האחרון שם נאמר בשם ר"ג. ז' ירו' סוטה 20 ע"ג.

(8) ע' בכ"ז השערתו של Landau Monatsschr. I, 328

(9) תוספתא קדושין א' י"א**.)

(* ע' י"ח רענן לילקוט לפסוק זה. איך שיהיה הסגנון כאן לא ברור.

** המהבר השיטט [אולי כננה] את סאטרו של ר' יוסי בשם ר"ג: כל שיש בידו אומנת למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל, בין טקשטת ובין שאינה טקשטת, אין הכל מסתכלין בה, אם אינה טקשטת היא תהא לה כאירה; וכל שאין בידו אומנת למה הוא דומה; לאשה שאין לה בעל, בין טקשטת ובין שאינה טקשטת הכל מסתכלין בה, ואם טקשטת היא תהא לה מאירה.

אנו מוצאים שני מאמרים שלו ע"ד ערך האומנות, אחד נמסר ע"י ר' יוסי בן הלפתא והשני ע"י ר' אליעזר בן צדוק. המאמר השני הוא: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לכהן גדול, שאין בהמה ויהי נכנסין לתוכו ואין עוברין ושבין אוכלין מה שבתוכו, ואין רואין מה שבתוכו, וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכהן פרוץ, שבהמה ויהי נכנסין לתוכו, ועוברים ושבים אוכלים מה שבתוכו ורואין כל מה שבתוכו.—הוא היה אומר: דברי תורה קשים לקנותן ככלי מילת (Milesische) ונוהין לאבדן ככלי פשתן. דברי שטות ודברי תפלות נוחין לקנותם וקשים לאבדם כשק, פעמים שאדם לוקח שק מן השוק בסלע ומשתמש בו והולך ארבע או חמש שנים¹. — בשלשה דברים אוהב אני את הפרסיים: הם צנועין באכילתן וצנועין בבית הכסא וצנועין בדבר אחר².

לאחרונה צריך להביא את החסד שהספיד ר' גמליאל יהד עם חברו כנשיאות, ר' אליעזר בן עזריה, את תלמידו החביב שמואל הקטן³: על זה נאה לבכות, על זה נאה להתאבל! מלכים מתים, מניחים כתריהם לבניהם, עשירים מתים ומניחים עשרם לבניהם, שמואל הקטן נטל כל החמודות שבעולם והלך לו⁴.

פרק ששי.

ר' אליעזר בן הורקנוס.

ר' אליעזר בן הורקנוס נזכר תמיד ראשון בין תלמידיו של ר' יוחנן בן זכאי. הוא היה מוצק בדעתו כבזל, ואינו זו מדעותיו היסודיות. הוא עמד עם הנשיא בקשר משפחתי, אך עבודתו הביאה מכשולים לאהדת ההלכה ולפשרת הסתירות. הוא היה אחד מהיותר גדולים בתלמידי בית הלל, אבל מהפרינציפלים הקשים שלו ומסירותו למסדת נראה כאלו היה מתלמידי בית שמאי: בני דורו

(1) אדרעי פ' כ"ח. (2) ברכות ח"י: 3) ע' לעיל 63 הע" 1

(4) שמחות פרק ח"י. בסדרא מיוחסת איזה אגרות לרי"ג כפי כי (שם סל את אברהם ואת ישמעאל). פ' ט"ב. (תשובה שעשו ישראל בשנשו אל הים). פ' נ"א. כמו שראשי חרשים מתקדשין ומתחדשין בעוה"ז. כך יהיו ישראל מתקדשין ומתחדשין לעתיד לבוא... שנא: קדושים תהיו כי קדוש אני. שב. עולת שבת שמקריבין בכל שבת שני ככשים ועולת ראש הרש פרים שנים, אלו שנים ואלו שנים, כנגד שני עולמות—העוה"ז והעוה"ב: איל אחד ושעיר אחד, כשם שהוא אחד כך הם אחד ואלהיהן אחד. ככשים בני שנה שבעה תמימים כנגד מקריבתן לסחרשן(?). פ' נ"ג. (ישראל בסדר).

כברוהו מאד, ואעפ"כ הגיע לזה שהחרימוהו, ומשום זה נאנס לבלות שארית ימיו בבדידות מרה. ובכל זאת מספר מאמריו, כמו בהלכה, כן באגדה, הוא מסוים. מה שנוגע למאמריו האגדיים הננו להביא בפרק השני אותם המאמרים שבהם הוא חולק על ר' יהושע בן חנניה וכאן נסדר את שאר מאמריו פרקים, פרקים, לפי הענינים.

א. מאמרות. דבורים אפיים.

כמו שאר חבריו, כך היה רגיל בפי ר' אליעזר פתגם משלש מצין: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס, ושוב יום אחד לפני מיתתך¹. שאלו תלמידיו את ר"א: וכי אדם יודע באיזה יום ימות? אמר להן: וכל ישכן: ישוב היום שמא ימות למחר, נמצא כל ימיו בתשובה; ואף שלמה אמר בחכמתו (קהלת ט' ח'): בכל עת יהיו בנדיך לבנים ושמן על ראשך לא יחסר². אחרי הפתגם הזה נשארה במשנה³ עוד אזהרה, שבה הביע ר' אליעזר את מר רוחו בימיו האחרונים⁴: והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים, והוי זהיר בנחלתן שלא תכזה, שנשיכתן שועל ועקיפתן עקיפת עקרב, וכל דבריהם כגחלי אש—כשחלה ר"א, נכנסו תלמידיו לבקרו, אמרו לו: רבינו! למדנו אורחות חיים ונזכה בהן לחיי העוה"ב. אמר להן: הזהרו בכבוד חבריכם⁵ ומנעו בניכם מן ההגיון⁶ והושיבו בן ברכי תלמידי חכמים, וכשאתם

¹ אבות סיב י"ג. ² שבת קנ"ג. אדר"ג פט"ו (נוסח ב' פכ"ט ע' 62). קהיר ט' ח'; שו"ט צ' י"ב; בבבלי נוסף עוד משל מרבו ריב"ז, ע' לעיר 27 הע' 3.

³ אבל לא באדר"ג פט"ו. שם הפתגם. הוי מתחמם כנגד אורן של חכמים נאמר ע"י ר' יוסי בן יהודה, בן דורו של ר' יהודה הנשיא, שאמר בשם אביו, שאמר בשם ר' אלעאי, תלמידו של ר'א בן הורקנוס. השוה הוספן במאנאזין של ברלינר VIII, 123. בתוספתא זבחים סוף פ' ב', מנחות י"ח. א"ר אלעזר בן שמעון על ר' יהודה: לפי שיהודה תלמידו של אלעי ואלעי תלמידו של ר' אליעזר, לפיכך הוא שונה משנת ר' אליעזר. ע' סוכה ב"ח.

⁴ ע' גרץ IV, 2, 45. [ועי ירושלמי יומא פ"י ה"ג (43 ע"ג) השתמשותיו האצית סלחת תשובה שלא שמע מרבותיו]. ⁵ ע' סאמרו של ר' נחמיה בן הקנה לעיל 42.

⁶ באורו של לוי (במלונגו I, 450 ע"ב). לפי נירסת הרש"ם בבאורו לברי ל"ז: אל תרבו בניכם בהגיון; שגם ברילל סביא זה בתור השערה במקצת (ע' 274 ועי ניגר J. Z. V, 205), הוא יותר טוב משאר הבאורים—אל תתנו לבניכם לקרוא, אלא הושיבו בן ברכי תלמידי חכמים לשמוע תורה מפייה. הוכחה מפרעת הוא מ"ש להגיון נתנו, ירו' סנהדרין ב"ח ע"א. ששם דנים ע"ד הקריאה בספרים היצונים בנגוד ללמד בכתבי הקדש. השרש הוא הננה (יהושע א' ח', תהי א' ב'), שמדבר ע"ד הקריאה בכתבי הקדש, ושנמצא גם באיכה ר' ריש פתיחתא ב', אלו סופרים ומשנים, שהם הונים ומשנים.

מתפללים, דעו לפני מי אתם עומדים¹.

סגנונו של ר"א המקורי ולפעמים גם החרף, שנראה מתוך מאמריו שהובאו לעיל וגם מאחרים מאלה שיבואו להלן, נגלה ביחוד במקום שהמסרת מביאה את דבריו כמו שיצאו מפיו, בספורי מאורעות חייו, או בפלוגתות הלכותיות, ומתוך סגנונו נראה אפיו של האיש הזה. כשאמר לו ר' ישמעאל: הרי אתה אומר לכתוב: שתוק עד שאדרוש (כלומר: ישאתה מרבה לדרוש יותר מדי), ענהו ר"א: ישמעאל, דקל הרים אתה! (בלו': ממעט לתת פירות²). כשדרש לפני ר' עקיבא על הכתוב ויקרא י"ז י"ח, ובקש שישים לב לדבריו, אמר לו: כף אונך לשמוע!³) — כשהלך ר' יוסי בן דורמסקית, להקביל פני ר' אליעזר בלוד. אמר לו: מה חידוש היה בבית המדרש היום? א"ל: נמנו וגמרו עמון ומואב: מעשרין מעשר עני בשביעית, א"ל: יוסי, פשוט ידיך וקבל עיניך! (הוקשה בעיניו שהוא אומר זאת כהלכה חדשה). [פישט ידיו וקבל עיניו. בכה ר"א ואמר: סוד ה' ליראיו (תהלים כ"ה י"ד): אמר ליה: לך אמור להם: אל תחושו למנינכם (אל יהי לכם שום חיש וגימגום כמה שמניתם ותקנתם), כך מקובלני מריבוי, ישמעע מרבו ורבו מרבו, הלכתא למשה מסיני.— עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית, מה טעם? הרבה כרבים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל, מפני שקדושה ראשונה קדושה לשעתה ולא קדושה לעתיד

ר' אליעזר מזהיר, שהתלמידים לא ילמדו מתוך הקריאה, שאולי ישנו כבאר המקרא, אלא ילמדו מתוך הסברת הרב בעל פה: אפשר שחשב או עוד הבאורים שנתנו הנוצרים לבסוקים, שבהם תלו את דעותיהם. הי' Löw (Ben-Chan. IV, 31) מכש לתקן במקום ההגיון—. גליון— כלומר: אוניוליון!*) במדרש מעשה תורה (יילינג, ביחמ"ד II, 95) באו מאמרי ר"א באזהרות של ר"י בן בתורה, וכן בנוסח ב' של המדרש ההוא, ששיינב"ים (לסברנ 1877) הוציא בשם פירקא דרבינו הקדוש' כ' ע"כ: במקור האחרון חסר המשפש הראשון, והשני נחלק לשני משפטים.

1) ברכות כ"ח: בדרך ארץ וזא פי' כתוב בטעות. בן עזריה במקום בן הורקנוס. ראיה לזה שסמך סמך לזה בא המאמר ע"ד מותו של ר"א. סנהדרין כ"ה ע"א. הי' דברים למדנו מ"א בשעת מיתתו.

2) ספרא ל"ג מ"ט (ע' 68). ע' הראב"ד שם והריש למשנה ננעים י"א ה' יחמצא שלפניהם היה כתוב. דוקר הריב. עפי זה טובן מה שהילקוט לאותו פסוק נורם. עוקר הריב.

3) ספרא לאותו פסוק (36 ע"א), זבחים כ"ט.

* י"א שהגיון הוא מלשון Hazio שפירושו כתובים, כמו שפיענו בראש ס"ק כל בחבי, שאמר לקרוא בכתובים כשבת לפני כניול בית המדרש. וע"ז היא מוסף, והישנוס בין ברני תלפדי חכמים— סילמדי לדעת ההלכות.

לבא¹]. פעם שאל ר' אילעי את ריא איזו ישאלה בהלכה וענהו: לא שמעתי. הלך ר' אילעי ושאל את ר' יהושע ב"ה, וזה השיב לו: אחיב מסר ר' אילעי את דברי ר' יהושע לריא, ואמר ריא: כרית! (כלומר: הנני נשבע בתורה) הן הן הדברים שנאמרו לו למשה בסני²). — מעשה בר' אילעי שהלך להקביל פני ר"א רבו בלוד ברנל. אמר לו: אלעאי, אינך משובתי הרגל? שהיה ר"א אומר: משבה אני את העצלניך, שאין יוצאין מבתיהן ברנל, דכתיב (דברים י"ד כ"ו): ושמתה אתה (וביתך³). — מעשה שמתה שפחתו של ר"א, ונכנסו תלמידיו לנחמו, ולא קיבל. נכנס מפניהם לחצר, ונכנסו אחריו—לבית, ונכנסו אחריו. אמר להם: כמדומה הייתי שאתם ניכוין בפושריך, ואי אתם ניכוין אפילו ברותחין, והלא אמרו: אין מקבלין תנחומין על העבדים, מפני שהעבדים כבדמה. אם על בני חורין אחרים (כלו': שאינם קרובים) אין מקבלין תנחומין, כ"ש על העבדים. [מי שמת עברו או בהמתו אומר: המקום ימלא חסרונך⁴]. — אין חכמתה של אשה אלא בפילכה⁵). — מעשה בר"א⁶ שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים; באחרונה התחילו הצבור לצאת אמר להם: תקנתם קברים

(1) הניגה גי' במשנה ידים די' גי' ובתוספתא ידים ב' ט"ז חסרות המלות. ששטו יריך וקבל עיניך. בחגיגה שם ומה בששטו סוף כ"ה: תנא: לאחר שנתיישבה דעתו, אמר: יהי רצון שיחזרו עיני יוסי למקומן, וחזרו.

(2) פסחים ל"ח: עי גרין 2 IV, 425. לפי איזה ב"י (עי דקדוקי סופרים) ולפי תוספתא חלה א' אמר זאת ר' אליעזר בן עזריה. שנירסא זו היא הנכונה אפשר להביא ראיה ממה שמצינו, שבשאלה דומה לוו ענה גיב ראביע לרי' אילעי על דבר סאתר אחד של ריא בן הורקנוס: התורה! אלה הדברים שנאמרו למשה בסני (תוספתא פאה ג').

(3) סוכה כ"ז: בירו' סוכה 53 ע"א בשנויים שונים [שאין שבוהו של תלמיד חכם להיות מניח ביתו ברנל והולך לו]. —

(4) ירו' ברכות ה' ע"ב מלמטה. דעת ר"ג היא להפך, עי לעיל 64.

(5) ירו' סוטה 19 ריש ע"א. בכבלי יומא ס"ז: אין חכמה לאשה אלא בפלך. ריא אמר במשנה סוטה ג' ד': המלמד בתו תורה כאלו מלמדה תפלותי (עי' אני אמוראי איי ח"ב 97, 5). בירו' סוטה שם (במדבר ר' סוף ט') הוא אומר: ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים.

(6) תענית כ"ה: השוה את השיחה שהיתה בין ריא ובין ריש הצנוע, תוס' כלים א' א' ו' [שמעון הצנוע אמר לפני ריא: אני נכנסתי לבין האולם ולמזבח שלא רחוק ידים ורגלים. אמר לו: מי חביב? אתה או כהן גדול? היה שותק. א"ל: בוש אתה לומר שכלבו של כהן גדול חביב הימך. א"ל: רבי, אמרת. א"ל: אפילו כהן גדול מצעין את מוחו בגוירין, מה תעשה שלא מצאך בעל הפול. (עי' פרלם Zur rabininischen Sprach und Sagen kunde S. 6) — שאל אפוסרוסוס של אנרישם (השני) המלך את ריא: כנון אני שאיני רגיל לאכול אלא מעורה אחת ביום, מהו שאוכל מעורה

לעצמכם? געו כל העם בככיה ויררו גשמים. [כדאי לציון גם כמיוז לענין שו"ד המועד; אין לו שמירה אלא סכין¹].

ב. תלמוד תורה.

כר' יוחנן בן זכאי, כן ר' אליעזר נחשב בתור טיפוס של יודע הכל, ומה שנאמר בזה על אדות האחר נאמר גם על אדות השני². משמת ר'א— נאמר בכרייתא, המספרת בשבתם של התנאים הראשונים—נננו ספר תורה³. ובטובן כזה אמר גם חכרו, ר' יהושע בן חנניה, שהאריך ימים יותר ממנו, כמספר במדרשו: בית מדרשו של ר'א היה עשוי כמין ריס⁴, ואכן אחת היתה שם והיתה מיוחדת לו לשיבה. פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל נושק אותה האבן ואמר: האבן הזאת דומה לסיני, וזה שישב עליו דומה לארון הברית⁴. חכמתו היתה רבה ביותר כדקנותו בשמועות העתיקות, וביותר בפסקי ההלכות שקבר טרבו. ועל זה היה נשען תמיד כשבא להשיב על איזה שאלה בהלכה, ומפחד לא הניל השתטט תמיד ע"י שאלות נגדיות אוסיות מהשיב דבר שלא שמע מרבותיו⁵. את הצד הרוחני הזה, המיוחד לו, הרגיש בעצמו במאמריו, שבהם תאר ר'א את עצמו⁶ מעשה כר'א ששבת כגליל העליון ושאלוהו שלשים הלכות כהלכות סוכה, שתיים עשרה אמר להם שמעת, שמונה עשר אמר להם לא שמעתי (ר"י בר' יהודה אומר חלוק הדברים: שמונה עשר אמר להם שמעתי, שתיים עשרה אמר לא שמעתי). אמרו לו: כל דבריך אינו אלא מפי השמועה? אמר להם: הזקקתני לומר דבר שלא שמעתי מפי רבותי. מימי לא קדמני אדם בבית המדרש ולא הנחתי אדם בביהמ"ד ויצאתי ולא

אחת בסוכה ואפטר? איל: בכל יום אתה ממשיך כמה פרסאות לכבוד עצמך ועכשו אי אתה ממשיך פרסת אחת לכבוד קונך? (סוכה כ"ז ע"א).

1) סכילתא משפטיכ. 2) ע' לעיל 19 הע' 1. ר' אליעזר נחשב לאחר מארבעה החברים של הסנהדרין ביבנה שירעו שבעים לשון, סנהדרין י"ז ע"ב.

3) תוספ' סוטה ט"ז ג'; בבלי סוטה ט"ט: כשחלה ר'א קראו תלמידיו: ספר תורה שריו בצער, סנהדרין ק"א. בירושלמי סוף סוטה במקום. ספר התורה.—ספר החכמה.

4) שהשיר א' ג' ע"ד, סיני, שמציון בקיאות גדולה. בניגוד לעוקר הריס, שמציון הריפות, ע' א"י אמוראי בכל 102. 5) סוכה כ"ז: יוסא סינ^{*}: ירושי יוסא 43 ע"א. תוספ' יבמות סוף סינ. 6) סוכה כ"ח.

(* לחנמא: שאלו את ר'א: פלו פלו לעוה"ב? אמר להם: לא שאלתני אלא על פלני פלו מהו להציל רועה כבשה מן הארץ? איל: לא שאלתני אלא על הכבשה? מהו להציל הרועה מן הארץ? איל: לא שאלתני אלא על הרועה וכו'. לא פלני שהפלגן בריכס, אלא פלני שלא אמר דבר שלא שמע פלני דבר מעולם. יוסא סי.

ישנתי בבית המדרש לא ישנת קבע ולא ישנת עראי, ולא שחתי שיחת הולין, ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם⁽¹⁾.—היחס של תלמיד לרב צריך להיות לפ"ד ר"א יחס של יראה מופלגת. הוא אומר⁽²⁾: המתפלל אחורי רבו והנותן שלום לרבו (כישאר כל אדם, שלום עליך, ולא אמר: שלום עליך רבי—רש"י), והמחזיר שלום לרבו, והחולק על ישיבתו של רבו (כלומר: על האוטוריטט שלו), והאומר דבר שלא שמע מפי רבו—גורם לשכינה שתסתלק מישראל⁽³⁾— על דבר נדב ואביהוא אומר ר' אליעזר, לא נתחייבו, אלא על ישרור הלכה בפני משה רבן, וכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. ומעשה שארע בתלמיד אחד שהורה בפניו, אמר לה לאימא שלום אשתו: אינו מוציא יצבתו, ומת. לאחר יצבת נכנסו חכמים אצלו. אמרו לו: רבי, נביא אתה? אמר להם: לא נביא אני ולא בן נביא אלא כך מקובלני מרבותי, שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה⁽⁴⁾.—חייב אדם לשנות לתלמידו ארבעה פעמים. וקל זמר: ומה אהרן שלמד מפי משה, ומשה מפי הגבורה כך (כברייטא שלפני זה נאמר שאהרן שנה פרקו ארבע פעמים), הדיוט מפי הדיוט, על אחת כמה וכמה⁽⁵⁾.— ע"ד בית מדרשו של משה מוכיח ר' אליעזר משלשה מקומות בתורה, שכל השאלות היו מוצעות שם לא לפני משה בלבד, אלא גם בפני אהרן או לפני אלעזר בנו ולפני הנשיאים⁽⁶⁾.

ממצות תלמוד תורה אין אדם רשאי להבטל אפילו משום מצות ההגן לו, לתלמוד תורה, יקדיש את כל יום החג, ורק מי שהוא עם הארץ מבלה את החג בשמחה גשמית; אין לו לאדם ביום טוב, או אוכל ושותה או יושב

(1) סדר המשפטים הוא כמו שמוכא ברקדוקי סופרים. בפתחא לשהשיר נאמר ניכ כך, ואחיב בא הספור: פעם אחת השכמתי ומצאתי הזבלים והתבנים ואצתי: אם תבקשנה ככסף וכסמטונים תחפשנה, או תבין יראת ה' (משלי ב' ה'); אנחנו לא כזבלים ולא כתבנים [ולואי שהיינו שקרנים] אפילו כתבנים. אפילו כזבלים. (כלו: אנו לא כזבלים וכתבנים, אלא תפקידנו הרבה יותר חשוב, ואעפ"כ הם יותר שקרנים מסנו בעבודתם. הנירסא, נזבלים, נתבנים" שלוי בסלנו היא 510 משתדל לחנם לבארה, היא פשוט חסרת טעם, וקל מאד לתקנה. (2) ע"י פרנקל 83. (3) ברכות כ"ז:

(4) ספרא ויקרא י"א (45 ע"א) ירו' שביעית 36 ע"ג. ספיקתא 172 ע"א. ויקרא כ"י, עירובין ס"ג. (ע' אני אמוראי איי חיב 57, 5).

(5) עירובין נ"ד: סוף המאמר דומה למיש בריש ספרא (3 ע"ג) סתם: ומה אם מי שהוא שומע מפי הקביה וסדרבר ברוה"ק צריך להתכונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין, עאכ"כ הדיוט מן הדיוט!

(6) ספרי לבמדבר ט"ו (68); לט"ו ליג (113); לבמדבר כ"ז (133) בב"ב ק"ט:

וישנה"1). ומעשה בר אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כלי בהלכות יום טוב. יצתה כת ראשונה אמר: הללו בעלי פססין (הביות גדולות הכינו להם לפיכך מהרו לצאת), כת שניה, אמר: הללו בעלי הביות, כת שלישית, אמר: הללו בעלי כרין, כת רביעית, אמר: הללו בעלי לגונין; כת חמישית, אמר: הללו בעלי כוסות; התחילו כת ששית לצאת, אמר: הללו בעלי מארה. נתן עיניו בתלמידים, התחילו פניהם משתנין. אמר להם: בני, לא לכם אני אומר, אלא להללו יציאו, שמיחין חיי עולם ועוסקין בהיי שעה. בשעת פטירתן אמר להם: לכו אכלו משמנים ושחו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לה, כי קדוש היום לאדוננו, ואל תעצבו, כי חרות ה' הוא מעונם (נחמיה ה' י').2).—מה תלמוד לומר; (שמות י"ז י"א): והיה כאשר ידו וגבר ישראל וכו'? אלא כל זמן שהיה משה מגביה ידו כלפי מעלה, הקב"ה זוכר שעתידין ישראל להגביר בדברי תורה, שהם עתידין להנתן על ידו, וכשהוא מטיף ידיו, הקב"ה זוכר, שעתידין ישראל להמך בדברי תורה, שהן עתידין להנתן על ידו.3).

ג. ה ת פ ל ה.

— כשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדים4). זהו אחד משלושה דברים, שהשיב ר'א לתלמידיו על שאלתם: למדנו ארחות חיים, ומראה כמה גדול היתה בעיניו כונת התפלה. ממנו נשאר עוד מאמר במשנה5). העושה את תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים6). מלאה רגיש היא תפלתו הקצרה: עשה רצונך בשמים ממעל, נתן נחת רוח ליראיך בארץ, והטוב בעיניך עשה. ברוך שומע תפלה7).—מעשה בתלמיד אחד שעבר [לפני התבה] לפני ר' אליעזר וקצר בכרכותיו, אמרו לו: רבי, ראית פלוני שקצר בכרכותיו, והיו מלעיגין עליו ואוסרין עליו: תלמיד הכם קצרן הוא זה. אמר להם: לא קצר זה יותר

1) ביצה ט"ז: 2) פיטסין *πυθισ* לני *Lagena*.

3) מכילתא לאותו פסוק (54 ע"א). בהשלמה ע"ש הילקוט לאותו פסוק.

4) ע' לעיל 73 הבטוי. דעו לפני מי אתם עומדים: מזכיר מה שאמר ר"א בן ערך:

דע לפני מי אתה עמל, אבות בני יד. 5) ברכות ד' ד'.
6) ע' למוך התורה אומר שאפי להפך: עשה תורתך קבע (אבות א' ט"ז). ע'ד

התפלה אמר גם ריש בן נתנאל כך: (ע' לעיל 67 הע' 1) אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום. מה שנייגר (נאכנעלאם. שריפטען IV, 327). ויש (ח"ב 73) לצרום (די עטהוק דעם יודענטימס ח"א 328) אומרים: כי בזה התכונ ר"א להתנגד לתקנת רג' שתהיינה התפלות קבועות בנוסח ידוע—אינו מוכח. (לפי דעת המחבר. קבע. פירושו דבור בעלמא מן השפה ולחין, בלא כונת ועיין. הסתרכ).

7) תוספתא ברכות: ה. בבלי ברכות כ"ט:

ממשה, שנא (במדבר י"ב י"ג): אל נא רפא נא לה. שוב מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר והיה מאריך ברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית זה שהאריך ברכותיו והיו אומרים עליו: מארכן הוא זה. אמר להם: לא האריך זה יותר ממשה, שנא' (דברים ט' י"ה): ואתנפל לפני ה' ארבעים יום וכו'. שהיה [ר"א] אומר: יש שעה לקצר ויש שעה להאריך¹).—שמות י"ד ט"ו, מה תצעק אלי. ר' אליעזר אומר: אמר הקב"ה למשה: משה! בני נתונים בצרה, הים סוגר ושונא רודף, ואתה עומד ומרבה בתפלה... יש שעה להאריך ויש שעה לקצר: אל נא רפא נא לה—הרי זה לקצר; ואתנפל לפני ה' וכו' הרי זה להאריך²).—שואל אדם צרכיו (כלומר: בראשונה מבקש מהקב"ה את הצרכים הנוגעים לו לעצמו) ואז כן יתפלל, (כדי שיזכר להתפלל במנוחת הלבו): שנא' (תהלים ק"ב א'): תפניה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפך שיחו, ואין שיחה אלא תפלה, שנא' (בר' כ"ד ס"ג) ויצא יצחק לשוה בשדה. נגד זה אומר ר' יהושע: יתפלל אדם ואחר כך ישאל צרכיו, שנא' (תהלים קמ"ב ג'): אשפוך לפניו שיחי, צרתי לפניו אניד³).

ד. ישראל. גרים. אמות העולם. יהודים נוצרים.

כמו כל בני דורו התאבל ר' אליעזר על האסון שבא בימיו. הוא חגשב שוהו התחלה לירידה רוחנית כללית, שאותה הוא מתאר (לאמר⁴): מיום שחרב בית המקדש שרו חכימיא למהווי כספריא וספריא כחוניא⁵), וחוניא כעמא דארעא, ועמא דארעא אולא ודלדלה (ועם הארץ הולך ומתדלדל), ואין שואל ואין מבקש. על מי יש להשען? על אבינו שבשמים.—כאשר שאלוהו: ראשונים גדולים או אחרונים גדולים?⁶) אמר להם: תנו עדיכם בבית הבחירה יוכיחו: אבותיכם העבירו את התקרה, שנא' (ישעי' כ"ב ח'): ויגל את מסך יהודה,

1) מכילתא לשמות ט"ו כ"ה (35 ע"ב). בברכות ל"ד. נשמט הסיום ונעשו עוד איזה שניים. בספרי לבמדבר י"ב י"ג (§ 105) לא בא זה בתור ספור, אלא בתור תשובות על שאלות שהציעו לפניו תלמידיו. 2) מכילתא לאותו פסוק.

3) ע"ז ד': בכרייתא ברכות ל"ו: ירוי ברכות ו' סוף ע"א. ביר ס"ח (ריב"ל) מוכיחים להפך מתהלים ק"ב א'. שמיש. ויצא יצחק לשוחי פורשו תפלה. בשו"ט ק"ב (השוה ילקוט ש"ב) במקום ר"א ור"י באו שמות החולקים ר' מאיר ור' יוסי.

4) מוטה מיט ע"א וע"ב. הוספה למשנה.

5) החזן שהוא פקיד בבית הכנסת הוא יחד עם זה גם מסדר תינוקות. כי בבית הכנסת היה מקום גם להתחלת הלמוד של התינוקות. השוה משנה שבת א' נ': החזן רואה היכן התינוקות קורין. ע' פרנקל מאנאטשטשריטש 1866 עמוד 275. ראה ניכ מאסרי

Synagogue בכרך האחרון הוצאת פון האכטינינס Biblical Dictionary.

6) ירוי יומא 38 ע"ג. שו"ט סוף קל"ו; ב' יומא ט':

אבר אנו סעפענו את הכתלים, שנא' (תה' קל"ז ז'): ערו ערו עד היסוד בה. [ללמדך, שכל דור שאינו נבנה בימיו, מעלה עליו כאלו החרבו. מאי סעמא? לפי שלא עשה תיזובה¹].—שלוש משמרות היו הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקביה ושואג כארי (שנא' ירמ' כ"ה ל'): ה' ממרום ישאג ומטעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על גוהו. [וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נועה, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה²].—ירמ' י"ז י"ג. מקוה ישראל ה'—מה מקוה מטהר את הטמאים, אף הקב"ה מטהר את ישראל³].

ר"א לא היה נוטה חבה לגרים. הוא דבר קשות גם עם הגר המפורסם בזמנו, עקילם, שנכנס אצל ר' אליעזר ואמר לו: הרי כל ישבחו של גר, שאמר (דבריני' י' י"ח): ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה (כלו': דבר מועט). א"ל: וכי קלה בעיניך דבר שנתחבט בו אותו זקן, שנא' (בר' כ"ה כ'): ונתן לי לחם לאוכל ובגד ללבוש, ובא זה והושיטו לו בקנה⁴?—גה, לפי שסורו רע, לפיכך מיהיר עליו הכתוב במקומות הרבה⁵].—דברים כ"א י'. כי תצא למלחמה על

(1) ירושלמי—עדיכם בית הבחירה יוכיח. יותר טובה הניוסא בשוי"ט: עדיכם כבית הבחירה. כליו: הקירות. בכבלי שתי לשונות: תנו עיניכם בבירה ו. עדיכם בירה. השאר חסר שם לנמרי. גם ר' יוחנן אמר לריש לקיש (שם בכבלי יומא ט'): הבירה תוכיח. (2) ברכות ג'. שם אמר גם רב (אני אמוראי בבל 23) את המאמר הזה ביתר הרחבה. (3) בספיקתא 157 ע"ב מיוחס המאמר הזה לר' אליעזר—תני בשם ריא. במשנה. סוף יומא (השוה ירושי' סוף יומא) המאמר הזה מיוחס לר'ע וסקושר שם למאמר אחר מאותו ענין. עד כמה היה יקר כבוד ישראל בעיני ריא אפשר לראות מספור זה (מגילה כ"ה). מעשה באדם אחד שהיה קורא למעלה מר' אליעזר (יחזקאל ט"ז ב'): הודע את ירושלים את תועבותיה. א"ל: עד שאתה בודק בתועבות ירושלים, צא וברוק בתועבות אסך.

(4) ברי' ע' קרוב לראש. קהיר ד' ח'. בסדר ר' סוף ט' ח' בנוסחאות שונות. בשמור י"ט מקשרת תשובתו של ריא יחד עם תשובתו של ר' יהושע. ושניהם באו רק בשם רבותניו. גם בקהיר א' ח' מספר, שריא נוף באשה אחת שבאה להתנייר.

(5) סכילתא לשמות כ"ב. השוה ב'. ביק ניט: ומסכת גרים פ' ד'. בכמדבר ר' ח' קרוב לראש. שהרבה בשמירתם כדי שלא יחזרו לסורפי. השם סור, גם סיאור, סאורי—ע' מלונו של לוי לתרגום ח"ב 136 ע"ב—הוא עשי הערך ערך ס' IV שוה לשאור. היצר הרע נקרא בתפלת האמורא הארץ-ישראל' אלכסנדר (ברכות י"ג). שאור שבעופה. גם רשי' בהוריות י"ג א' מבאר שוהו היצהיר, אך לרעתי המקור הוא, שר' בי היצהיר מושל על האדם. אולם בקדושין פ"ב. הוא מבאר סורי—סנהג, ומקורו פרי—בסופן לסור לאיזה מקום.

אויבך — בגר שחזר לסורו הכתוב מדבר¹). — מפני מה גרים בזמן הזה מעונין ויסורין באין עליהן? לפי שאין עושין מאהבה אלא מיראה²).

השקפתו הפסימית על הגרים היא תולדה של השקפתו על עובדי האלילים. בכמה מקימות מובא מאמרו: סתם מחשבת נכרי לעבודה זרה³). — משלי י'ד ל'ד. צדקה תרוםם גוי אלו ישראל, שנא' (ש"ב ז' כ"ג) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ; וחסד לאמים חטאת, כל צדקה וחסד שענו'ם עושין חטא הוא להם, שאינם עושין, אלא להתגדל בו, כמו שנאמר (עזרא ו' י'): די להון מהקרבין ניהוהין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי⁴).

ר' אליעזר היה לו משא ומתן עם היהודים הנוצרים, מספר עליו: מעשה בר"א שנתפס לשם מינות ובימים שהרומאים היו רודפים את הנוצרים, נטלו אותו הגמון והעלו על הבימה לדון אותו. אמר לו: ר', אדם גדול כמותך יעסק בדברים בטלים הללו? אמר לו: נאמן עלי הדיין, והוא סבר, שבשבילו אמר, והוא לא אמר אלא לשם שמים. אמר לו: מאחר שהאמנתי עליך, אף אני הייתי סבור ואומר: אפשר ששישיבות הללו טועות הן בדברים בטלים הללו? דימוס! (לשון יבועה) פטור אתה. אחר שנפטר ר' אליעזר מן הבימה, היה מצטער על שנתפס על דברי מינות. נכנסו תלמידיו אצלו לנחמו ולא קיבל. נכנס ר' עקיבא אצלו. א"ל: ר', שמא אחד מן המינין אמר דבר, וערב לפניך? אמר לו: הן. השמים! (לשון שבעה), הזכרתני, פעם אחת הייתי עולה באיסטריא של צפורי, ובא אלי אדם אחד ניעקב איש כפר סכניא ישמו. ואמר לי דבר אחד משום פלוני והנאני הדבר. ואותו הדבר היה: כתוב בתורתכם (דברים כ"ג י"ט): לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב. מה הן? אמרתי לו: אסורין. אמר לי: לקרבן אסורים, לאבדן מותר? אמרתי לו: ואם כן מה יעשה בהן? א"ל: יעשה בהן בתי מרחצאות ובתי כסאות. אמרתי לו: יפה אמרת: ונתעלמה ממני הלכה ליעשה. כיון שראה שהודיתי לדבריו, אמר לי: כך אמר פלוני: מצואה באו ולצואה יצאו, שנא' (מיכה א' ז'): כי מאתנן זונה קבצה ועד אתנן זונה ישובו;

1) סכילתא לשמות כינ ר' (99 ע"א). בסכילתא לדברים כי א' (מהדורת הופמן ע' כ"ב). שחזר לשאורו (שם ר' אבא חנין בשם ר'א). גם בשפור הטיבא כאן ע"ד עקילם נאמר. חזר לסורו.

2) יבמות ס"ח: אבא חנין בשם ר'א. השהה המחלקת ע"ד אויב לעיל 46.

3) נטין ס"ה: ושם נסמן, ירו' ביצה ס' ע"א. השהה דעתו של ר'א. שבהמתו של נכרי פסולה לקרבן. ע"ז כינ:

4) ב"ב י': בפסקתא 12 ע"ב—שהן מתיהרין בהן. בכבלי מובא הבטוי האחרון בתוך דבריו של ר' נמליאל, שהם דומים בכל השאר לדברי ר' אליעזר.

בכר, כרך א'—6

יעשו בהם כורסוון לרבים; והנאני. ועל אותו הדבר נתפסתי לשם מינות, ולא עוד אלא שעברתי על מה שכתוב בתורה (משלי ה' ח'): הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה, הרחק מעליה דרכך זה המינות, ואל תקרב אל פתח ביתה—זו זנות, למה?—כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרגויה⁽¹⁾. לפי מקור אחר, אמר אז ר' אליעזר: לעולם יהא אדם בורח מן הכיעור ומן הדומה לכיעור⁽²⁾.

ה. לספורי המקרא ונושאייהם.

יש ממאמרי ר' אליעזר ששייכים אל ספורי המקרא, ואפשר להכיר את מנמתו להגדיל את אפס הנסי ע"י הוספת ציורים והרחבת דברים. ע"ד מכות מצרים הוא אומר: מנין שכל מכה ומכה שהביא הקב"ה על המצרים במצרים היתה של ארבע מכות, שנא' (תה' ע"ח מ"ט): ישלח כס חרון אפו עברה וועם וצרה משלחת מלאכי רעים. עברה—אחת, וועם—שתיים, וצרה—שלוש, משלחת מלאכי רעים—ארבע. אמור מעתה: במצרים לקו ארבעים מכות ועל הים לקו מאתיים מכות (כי במצרים על מכה אחת נאמר: אצבע אלהים היא' (שמות ח' ט"ו) ועל הים נאמר: וירא ישראל את היד הגדולה (שם י"ד ל"א), וביד חמש אצבעות)⁽³⁾.—מנין אתה אומר שראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל וכל שאר הנביאים? שנאמר בהם (הושע י"ב י"א): וביד הנביאים אדמה. וכתוב (יחזקאל א' ב'): נפתחו השמים ואראה מראות אלהים. [ועל הים נאמר (שמות ט"ו ב'): זה אלי ואנוהו]⁽⁴⁾.—משל למלך בשר ודם שבא למדינה ועליו צפירה⁽⁵⁾

(1) קהלת ר' א' ח'. ובשנויים חשובים בכבלי עין ט"ו*): בתוספתא חולין ב' כ"ד בא בקצור. השוה רנכרנ 357. רונטל — Vier apok. Bücher S. 60 ועי' עוד Revue d. E. Juives XXXVIII. 43

(2) תוספתא חולין ב' כ"ד. עי' עוד להלן פרק אחד עשר סעיף ד' ופרק שנים עשר סעיף א'. ספור אנדה נסי ע"ד נצחונו של ר"א ור"י נדר כשנף של נוצרי בסבריה נמצא בירי' סנהדרין 25 ע"ד.

(3) שויט תה' ע"ח מ"ט. שמו"ר כינ. במקור הראשי מכילתא ל"ד לי בקיצור. באופן שזכה הורש גם ר' עקיבא ור' יוסי הנלילי. בשמו"ר במקום ר' יוסי בא בשעות ר' יהושע. ר' יוסי הנלילי נזכר בראש משום שתפס את המועט בספר המכות.

(4) מכילתא לשמות ט"ו ב'. הסלה. בהבי אחר. שנאמר לא צריך למחוק בדעת איש-שלום. אלא צריך להוסיף כאן את המלות ששמו בפנים בסוגריים.

(5) צפירה (השוה ישע"י כ"ח ה') פירושה במס' כלום פסיו מינ דבר המקף. שפת הכלי, ובאן פטליא של הקיסר.

(* לפי גירסא אחת שם, ואל תקרב אל פתח ביתה—ו הרשף.)

מקיסתו, וגבורים מימינו ומשמאלו, וחיללות מלפניו ומאחוריו, הכל שואלין איזהו המלך? מפני שהוא בשר ודם כמותם, אבל כשנגלה הקב"ה על הים, לא שאל אחד מהם איזהו המלך, אבל כשראוהו, הכירוהו ופתחו כלן ואמרו: זה אלי ואנוהו!—(שה"ש ב' י"ד. יונתי בחגוי הסלע. ר' אליעזר פתר קרייה בישראל: יונתי בחגוי הסלע, שהיו חבויים בסתרו של ים; הראיני את מראיך, הה"ד: התיצבו וראו את ישועת ה' (שמות י"ד י"ג); השמיעני את קולך—זו השירה, שנאמר: אז ישיר משה; כי קולך ערב—זה השיר; ומראך נאוה, שהיו ישראל מראין באצבע ואומרין: זה אלי ואנוהו¹). — שמות כ' י"ח. וכאמתים על פני הארץ. שתי אמות היה המן גבוה מן הארץ, ולא נטלו אותו ישראל אלא מן הגבוה. — צא וראה כיצד היה המן יורד להם לישראל: רוח צפונית יוצא ומכבד את המדבר, יוצא מטר ומכבש [נ"א ומכבס] את הארץ, והטל עולה, והרוח מנשב בו ועושה אותו כמין שלחנות של זהב, והמן היה יורד עליהן, ומהן היו נמטלין ישראל ואומרין: אם בן זימן המקום למכעיסיו, על אחת כמה וכמה ישלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא²). — שמות כ' י"ח. וכל העם רואים את הקולות. להודיע שבחן של ישראל, שכשעמדו כלן לפני הר סיני לקבל את התורה לא היו בהן סומין, שנא' וכל העם רואים. ומנין שלא היו בהם אלמין? שנא' (שם י"ט ח'): ויענו כל העם יחדו; ומנין שלא היו בהם חרשין? שנא' (שם) נעשה ונשמע. ומנין שלא היו בהם חגרין? שנא' (שם, שם י"ז): ויתיצבו בתחתית ההר. ומנין שלא היו בהם ספשיין? שנא' (דברים ד' ל"ה):

(1) שיר רבה לאותו פסוק. דורש. מראיך שם הפעולה. גם כאן יש יחד עם דרשתו של ריא של תלמידיו ר' עקיבא ור' יוסי הגלילי. (לשה"ש א' ח'*) ואי י"ב (***) יש בשהשיר דרשותיהם של ריא וריע) עי' גיב מאמרו של האחרון בירוש' סוטה 20 ריש ע"ג. בבלי סוטה ל': במכילתא לשמות י"ט י"א מובא מאמרו של ריא. בשם. דבר אחר. עי' פרידמן שם. ועי' לקמן פרק ז' בפתיחה מאמרו של ריא שאמר יחד עם ר' יהושע לשה"ש ז' ב'. (2) מכילתא שם לאותו פסוק. בילקוט לאותו פסוק (§ 259) נאמר זה בשם ר' אליעזר המודעי, אולם במכילתא נמצא שם ממנו להלן מאמר אחר ע"ד המן. גם סיום הציור הזה מתאים למה שא' ריא בן הורקנוס בספרי פיסקא ב'. בבלי סוטה י"ד. לבמדבר ה' י"ח. ככה גורם הילקוט בטעות ריא המודעי במקום ריא בן הורקנוס גם בדבריו לשמות י"ח א', ששם מובא קודם לזה מאמרו של ריא המודעי, אך במכילתא לאותו פסוק ובבבלי זבחים ק"ז. הגורסא נכונה — ר' אליעזר. לשמות ב' ג' מביא הילקוט גיב ריא המודעי, תחת שבמכילתא לאותו פסוק ובספרי לדברים י"א (§ 43) ובילקוט בעצמו לדברים י"א ט"ז נאמר רק ר' אליעזר.

(*) ריא אומר: מחררה שגשלו ישראל סמצרים אכלו סמנה לא יס"ס.

(**) עד שהמלך כנסנו. עד שהמלך סלכו הסלכים כנסנו בקיע כבר הר סיני סמטר באור.

אתה הראת לדעת¹). — אלמלא בא הקב"ה עם אברהם יצחק ויעקב בדין, אינן יכולין לעמוד מפני התוכחה, שנא' (יש"א י"ב ז'): ועתה התיצבו ואשמטה אתכם לפני ה' את כל צדקת ה' אשר עשה אתכם ואת אבותיכם²). — במדבר ז' י"ח. הקריב נתנאל בן צוער. אבא חנן אומר משום ר' אליעזר: לפי שזכה נתנאל בעצה, זכה שניתן בינה בחלקו, שנא' (דה"י י"ב ל"ג): ומכני יששכר יודעי בינה לעתים³). — בת קול יוצא מתוך המחנה י"ב מיל על י"ב מיל והיתה מכרות ואומרת: מת משה⁴).

ו. מצות התורה.

ר' אליעזר מרומם ביחוד את מצות מנוחת השבת. שמירת השבת היא לדעתו הברית שקיומה הוא התנאי הראשי, שעל ידו נעשה ישראל לעם סגולה, ולפיכך הוא אומר: (שמות י"ט ה') ושמרתם את בריתי, זה ברית שבת⁵)*. — שמות ט"ז כ"ה. אכלוהו היום, כי שבת היום... היום לא תמצאוהו: אם תשמרו

1) סבילתא כי ייה (71 ע"ב). עיד המקומות שבהם הובא המאמר הזה באגדה הסאוחרת בשנויים שחזו או יותר, עי' בהקדמה של איש שלום למהדורא שלו לסבילתא. עמוד LXI. במסדבר י"ג תני רשב"י. ² ערכין י"ז.

3) ספרי לאותו פסוק § 52. כך ציל לפי הילקוט לאותו פסוק (§ 715) ובסדור לאותו פסוק (פ' י"ג) המלות. מעלה עליו הכתוב כאלו הוא הקריב תחלה, נשתרבבו הנה בטעות מהמאמר שלפני זה. אינו עצה נתן נתנאל? עי' סבאר. שתנת כהונה עפי הנאמר במדרש שהשיר ו' ה' ובסדבר רבה ל"ז כי מאמרא סאוחר, אריס (סוסין?): שבטו של יששכר אמר להם: המשכן הזה שאתם עושים פורח הוא באויר? עשו לו ענלות כדי שיהיה נטען בהם. כנראה דרש ר"א את המלה. הקריבי שנאמרה רק בקרבנו של נשיא יששכר שפירושה הוא שהוא השפיע על אחרים שיקריבו.

4) ספרי לדברים ל"ד ה'. בבלי סוטה י"ג: היסוד. לדרשה זו הוא מה שנא' בארץ מואב, להגיד שהשמועה עיד סיתת משה נתפשטה ברנע בכל ארץ מואב, כלומר בערבות מואב, במחנה ישראל, שסרת שטחו נודעה עפי הכתוב בסדבר ל"ג ט"ז. עפי הכתוב הזה הנכיל ר"א בעצמו בירו' שביעית 36 ריש ע"ג ובפסיקתא 172 ע"א את שטח של מחנה ישראל, כמו כאן, י"ב מיל (רבויע). השוה נויבויער

La Geographie du Talmud S. 251

6) סבילתא לאותו פסוק (62 ע"ב). לפיד ריע זהו ברית מילה. בפסיקתא ר' פ"ג שאל עקילם את ר"א: הואיל וחביבה מילה לפני הקב"ה מפני מה לא נתנה בעשרת הדברות? א"ל: קודם עשרת הדברות נתנה, דכתיב ושמרתם את בריתי, זו ברית שבת וברית מילה. בתנחומא סוף לך וכוונתה בראשית סוף פ"ג השואל את ר"א היה אנריפס המלך (השוה לעיל 75 ע"ג) 6 השאלה ששאל אפטרופוס של אנריפס את ר"א. וריע הוא שאומר שם. ברית שבת. השוה נרץ מאנאטכשירושט 1881 זייטע

489 א"ג. 1.

* (כססת ל"א ט"ז קורא לסבת, ברית עולמי).

שבת זו, תנצלו משלשת פורעניות: מחבלו של משיח ומיזמו של גוג ומיזם דין הגדול¹).—שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כבוד אב? אמר להם: צאו וראו מה עשה נכרי אחד לאביו באשקלון ודמא בן נתינה שמו²). בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בנשים רכוא שכר, והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לפי לשון אחרת ענה ר"א: כדי שיטול ארנקי (כיס עם מעות) ויזרקנו לים בפניו ואינו מכלימו³).—שמות כ' י"ב. ככד את אביך ואת אמך. גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שאדם מכבד את אמו יותר מאביו, לפי שהיא משדלתו בדברים, לפיכך הקדים אב לאם לכיבוד; וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שאדם מתיירא מאביו יותר מאמו, לפי שהוא מלמדו תורה, לפיכך הקדים אם לאב במורא. מקום שחסר השלים. או כל הקודם במקרא קודם למעשה? תלמוד לומר (ויקרא י"ט ב'): איש אמו ואביו תיראו, מגיד ששניהם שקולין זה כזה⁴). — שאל בן אלמנה אחת את ר' אליעזר: אבא אומר: השקיני מים, ואמא אומרת השקיני מים — איזה מהן קודם? א"ל: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך⁵). — הברים כ"ח י'. וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך—אלו תפלין שבראש⁶).—כל יהודי שאינו עוסק בפריה ורביה כאלו שופך

1) מכילתא לאתו פסוק, השה מאמרו של בר קפרא. בבלי שבת קי"ח. (5. 510 II).
 2) עפ"י הבבלי, קדושין ל"א. ע"ז כ"ג: מוסר זה שמואל בשם ר"א. בירוש' פאה 15 ע"ג. קידושין 61 ע"ב ונס בפסיק' רבתי סוף פכ"ג אומר ר' אבהו בשם ר' יוחנן בשם ר"א: דמא בן נתינה ראש פטרבולי (ניא: פטרבולי) היה, פעם אחת נכנסה אמו והיתה מסטרתו בפניו בולו שלג, ולא אמר לה, אלא דרך אמי. ולא עוד אלא שנשר קורדיקן (כל"י: סנדל) שלה מידה. והושיט ידו ונתנו לה, כדי שלא תצטער*. אולם יש בירוש' גם אותו הפסוק שבבבלי קצת בשני ונסמר ע"י אחר. 3) קדושין ל"ב.
 4) מכילתא לשמות כ"י י"ב (70 ע"א) בקדושין ל': האומר הוא רבי, כנראה נשמט שם השם אליעזר. כזה צריך להגיה גם בילקוט לשמות כ"י י"ח. שבסקום ר' אליעזר המובא במכילתא (ע' לעיל 83) טובא רק רביי.

5) קדושין ל"א. כספרי ריש קדושים ובמשנה כריתות ז', ט', נאמר המענה בשם אבא אמרו חכמים. כספור הירוע מימי בחרותו של ר"א פרקי דר"א סיב. נמצא שכאשר ראה ר"א בבהמ"ד בין קהל שומעיו את אביו נבהל ואמר: קב, אבא. שאינו יכול לדרוש בישיבה. בשעה שאתה עומה המעשה הזה חסר במקורות העתיקים—אדריג ו', ביר ריש סיב. אך נמצא באדריג כתי של הורוביץ (נוסח ב' פיג ע' 62) Bibl. Hagg. 1. 7.
 בקטעים שם דף ט', בכתי תנחומא שם דף י"ג (אך לא בתנחומא ב' לך לך).

6) ברכות ו'. יחד עם זה בא בש"ס א' ב' ובילקוט לאתו פסוק מאמרו של ר"א: אמר להם הקביה: קיימו מצות תפלין ומעלה אני עליכם כאלו אתם ינעים בתורה יום ולילה.

* סכאן יש קצת מירח ל"ס לעיל, שרא היה פתחם בשטאה אל הנכרי.

דמים, שנא' (בראשית ט' ו'): שופך דם האדם וכו' וכתוב בתריה: ואתם פרו ורבו¹).

ז. באורי מקרא.

שמות י"ב ל"ו. ויסעו בני ישראל מרעמסס סנתה. סכות ממש, דכתיב (בר' ל"ג י"ז): ויעקב נסע סכותה². [ר"א כאן הולך לשיטתו, שאמר בספרא לויקרא כ"ג מ"ג, כי בסכות הוישבתי את בני ישראל—בסכות ממש, ולנגד זה אומר ר' עקיבא: ענני כבוד הוי³]. — שם י"ט ד'. ואשא אתכם על כנפי נשרים. זה יום רעמסס, לפי שנתקבצו כלם ובאו לרעמסס לשעה קלה⁴. — שם י"ט י"ט. משה ידבר והאלהים יעננו בקול. מנין אתה אומר, שאין הקב"ה מדבר, עד שמששה אמר: דבר, שכבר קבלו עליהם בניך? לכך נאמר: משה ידבר⁵. — שמות ב' ג. אלהים אחרים. שהם מחדשים להם אלהות בכל יום. הא כיצד? היה לו של זהב, נצרך לו עשאו של כסף [היה לו של כסף] ונצרך לו עשאו של נחשת. היה לו של נחשת ונצרך לו עשאו של ברזל או מעופרת. וכן הוא אומר (דברים ל"ב י"ז): חדשים מקרוב באו⁶. — את הפעל, ויחל' (שמות ל"ב י"א) דורש ר' אליעזר מלישון היל. ר' אליעזר הגדול אומר: מלמד שעמד משה בתפלה לפני הקב"ה עד שאחזתו אחילו⁷. —

1) יבמות ס"ג: בשתי ברייתות. בברייתא הראשונה הנרמא, כל יהודי, אבר בעין יעקב וכן בילקוט לברי' ט', § 61 כתוב: כל שאינו עוסק. הסלה, יהודי נתוספה מפני הצנזורה של כפרי הקתולים שאינם נושאים נשים. וכן בפסחים קי"ג: מי שאין לו אשה הוסיפו: יהודי (דקרוקי סופרים VI, 353). עוד ביבמות ס"ג. שבשו במקום. כל אדם— כל יהודי (ע' אני אמראי איי 22, 1). בתוספתא יבמות סוף פ"ח חסר מאמרו של ר"א.

2) מכולתא לאותו פסוק. בשני הסקוטות כתוב, סכותה אחרי הפעל, נסעי.

3) ספרא לאותו פסוק; בבבלי סכה י"א: ניכ סכות ממש. אלא ששם נחלפו שמות האומרים. ממש פירושו כמו שהוא. בסוכנו הפשוט, בנינוד למובן מליצי. השוה ספרי לדברים כיא י"ג (§ 212) ששם ניכ ר"א מכאר בנינוד לריע—אביה ואמה ממש. ע' Die älteste Terminologie S. 105.

4) מכולתא לאותו פסוק. בלי שם הדורש ובהרחבת דברים במכולתא לייב ל"ו. כמו כאן כך גם שם החולק הוא ר' עקיבא.

5) מכולתא לאותו פסוק. המאמר סתחיל. מנין אתה אומר, כמו המאמר שמוכא לעיל עיד סכות מצרים (מכולתא ליד ל') ועיד התנלות אלקים על הים (מכולתא לטיו ב').

6) מכולתא לאותו פסוק (67 ע"ב). ספרי לדברים י"א י"ז (§ 43). במכולתא חסר, של עין; בילקוט דברים § 866 בא בשביל השלמות גם, הברולי.

7) ברכות ל"ב. אחילו הוא בשוי עתיק ארמי לקדחת, שבא גם בברייתא נטין ע' ועוד במאה השלושית צרך היה כבר לבאור עיי ר' אלעזר בן פדת—אש של עצמות*.)

(* מענין, כי על השאלה מאי אש של עצמות? מטיב אני: אשחא דמיס.)

— במדבר ל"א י"ג. ויצאו משה ואלעזר הכהן... לקראתם. לפי שיצאו נערי ישראל לחטף את הבזה¹).— במדבר י"א כ"ה. ויתנבאו בתוך המחנה. ומה נבואה נתנבאו?—עלי שליו!²)— דברים ו' ה'. בכל נפשך ובכל מאדך. אם נאמר בכל נפשך למה נאמר בכל מאדך, ואם נאמר בכל מאדך, למה נאמר בכל נפשך? אלא אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו³), לכן נאמר בכל נפשך ואם יש לך אדם שגופו חביב עליו מגופו, לכן נאמר בכל מאדך⁴). — ע"ד עיר הנדחת (דברים י"ג, י"ג—י"ט) יש שני טעמים אורנינליים של ר' אליעזר: א. הוא דורש את הכתוב (פסוק י"ח): ונתן לך רחמים, שמא יאמרו הדיינין: הרי אנו עושין עיר הנדחת, ולמחר יהיו אחיהם וקרוביהם קושרין שנאה בלבם עלינו? אלא כך אמר המקום: הריני נותן אותם לרחמים ומטיל אהבתי בלבם, כלומר שאין בלבנו עליכם, שדין אמת דנתם. ב. נכסי צדיקים שבתוכה אובדין [לפי דברי רש"י: מפני שהן גרמו לצדיקים לדור בין הרשעים]. מוכיח לדבר לזמ, שלא היה בסודם אלא מפני נכסיו, אף הוא יצא וידיו על ראשו, שנא' (בר' י"ט כ"ב): מהר המלט שמה וגו' דייך שתמלט את נפשך⁵). שמואל ב' ז' כ"ג. מפני עמך אשר פדית לך מצרים גוים⁶) ואלהיו. ר"א אינו מתירא מלכאר, אלהיו—עבודה זרה. עבודה זרה עברה עם ישראל בים, שנא' (זכריה י' י"א): ועבר בים צרה⁷). ואי זה זה? זה צלמו של מיכה⁸).— ארון גלה

(1) ספרי לאותו פסוק: אבא חנן בשם ר"א. במקום אלעזר צריך להגיה. אליעזר.

(2) סנהדרין י"ז.

(3) במשנה ברכות ט' ה' מפרש בכל מאדך—בכל מסונך, וכאן הוא מדבר בזה

כמו על דבר ידוע ומקובל.

(4) ברכות ס"א: ושם נסמן. בספרי לאותו פסוק (§ 32) שם האומר הוא ר"א בן

יעקב, שבא בשבשוש. מפני שקודם לזה בא מאמרו של ראבי"י. ראה לזה שהמאמר הזה

הוא של ר"א בן הורקנוס, שהחולק עליו הוא ר' עקיבא, כמו שסצוי במקומות רבים.

גם בספרי צריך לגרוס ע"פ הילקוט במקום ר' יעקב—ר' עקיבא.

(5) תוספתא סנהדרין י"ד, ג' וד'.

(6) במכילתא הגירסא. גווי ואלהיו וע' ניגר אורישיפט ע' 288 ולהלן.

(7) צרה'י כמובן אשה אחרת שהיא צרה לראשונה (שיא א' ו'), משנה יבמות א'

א'). ע' אגדת אמוראי איי היא ע' 71 3.

(8) מכילתא י"ב ס"א (שיז ע"א), ספרי לבמדבר § 84, ירו' סוכה 54 ע"ג.

במקור האחרון חסר הסיום, ואיזה זה פסלו של מיכה? הראיה מועבר בים צרה'

נמצאה רק במכילתא. בשניהם היא הוספה מאוחרת כנראה מסנהדרין ק"ג ע"ב, ששם

נדרש בשם האמורא ר' יוחנן, ועבר בים צרה'י על פסל מיכה.— בקהלת ר' ז' א' שם

המכבאר את הכתוב שיא ז' כיג הוא ר' יוסי הגלילי.

לבבל, שנא' (מ"ב כ' י"ז): ולא יִוָּתֵר דְּבַר אִמְרֵי ה' — אִין דְּבַר, אֵלָא דִּיבְרִית שְׁבוּיָא⁽¹⁾. וכן הוא מכאן — כמו שמסר ר' מתאי בן חרש בשמו לרשב"י — את הכתוב (איכה א' ו'): ויצא מבת ציון כל הדרה, מאי כל הדרה? כל הדרה (הארון, הגנוז בחדרי חדרים — רש"י⁽²⁾) —

מהביאורים ההלכותיים הרבים של ר' אליעזר⁽³⁾ נביא יק אהדים: ישות כ"א י"א. ואם שלש אלה לא יעשה לה — הם שארה, כסותה ועינתה, האמורים בפסוק י"א⁽⁴⁾. — ויקרא י"ג מ"ה. והאיש יהיה פרוע — לגדל פריע. (לא לגלות את שערו)⁽⁵⁾. — דברים כ"א י"ב. ועשתה את צפרניה. נאמר כאן עשיה בראש (וגלחה את ראשה) ונאמרה עשיה בצפרנים, מה עשיה האמורה בראש העברה, אף עשיה האמורה בצפרנים העברה⁽⁶⁾. — דברים י"א כ"ט. ונתתה את הכרחה על הר גרזים ואת הקללה על הר עיבל — לא זה הר עיבל והר גרזים שבין הכותים (בלומר: בשומרון)⁽⁷⁾ — נגד מה שנאמר במשנה: היתר נדרים פורחין באוור ואין להם על מה שישמנו, אמר ר"א: יש להם על מה שישמנו, שנא' (ויקרא כ"ז ב'): כי יפליא (במבדל ו' ד'): כי יפליא, שתי פעמים, אחת הפלאה לאיסור ואחת הפלאה להיתר (אחת כשפירש ונדר ואסר עצמו בנדר, ואחת שחונן ויפרש לפני החכם ואומר: כן נדרתי ולדעת כן נדרתי, אבל לדעת כן לא נדרתי, והרי הוא בא לידי חרטה, ומתוך כך בא לידי היתר — רש"י⁽⁸⁾).

ה. דרשות.

בסעיפים שכאן עד הנה, הוכחו באורים של ר"א כאלה שהם עפ"י דרך הפשט, והאגדה היא אינה אלא באור המקראות. ואולם בסעיף זה יוכחו באורי

(1) תוספתא שקלים סוף ע"ב ופוסה ריש י"ג, וכן בירוי שקלים 49 ג'. ורשב"י מוכיח שם מדהייב לוי. ואולם בבבלי יומא נ"ג: ר' אליעזר מוכיח מהכתוב דהייב לוי י: כלי המדת בית ה' זה הארון, ורשב"י מוכיח מלא יותר דברי.

(2) יומא נ"ג: קשה קצת לחשוב שההוספה, הדרה — חדרה הוא סרי אליעזר.

(3) ע' ויפ ח"ב 84 הע' ג', פרנקל 77.

(4) מוכח בס' הרקמה של ר' יונה אבן ננאה 214 ממכילתא של רשב"י. ע' פרידמן בהוספה למכילתא מהדרורה שלו קביני ב' Lewy, Ein Wort über die Mech. des R. S. P. 13.

(5) ספרא לאותו פסוק (67 ע"ד), טויק ט"ו, ע' אורשריפט ע' 475.

(6) ספרי לאותו פסוק, (בננור לדעת ר' עקיבא שאמר, שצריכה לגדל את הצפרנים).

יבמות ט"ה, ע' אורשריפט ע' 472.

(7) ספרי לאותו פסוק, (56 §) ע' אורשריפט ע' 81.

(8) חגיגה י'. בירוי חגיגה 76 ע"ג מוכיח ר"א משהל"ם קייט, קייט. לפי הבבלי אמר זה ר' חנניה בן אחי ר' יהושע. ר' יהושע בעצמו מביא ראיה להיתר נדרים משהל"ם קיה י"א.

מקראות כאלה שאפשר לצייןם בשם דרשות, שבהן איזה רעיון כללי נסמך לכתוב; ע"פ הרב במקומות שיש איזו זרות בכתוב הוא סומך עליה דרשתו. זוהי הדרך הרגילה בדרשות האגדיות של הכתובים, כמו שפגישנו עד הנה לפרקים קרובים, ודרשותיו של ר"א המובאות בסעיף הזה תוספה על הדוגמאות של הדרשות מסוג זה.

— כתוב אחד אומר (דברים י' א'): ועשית לך ארון עץ, וכתוב אחד אומר (שמות כ"ה י'): ועשו ארון עצי שטים, הא כיצד? כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום (נקראת העבודה על שמם — רש"י), כאן בזמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום⁽¹⁾. — שמות ב"ג י'. ושש שנים תזרע שדך. כשישראל עושין רצונו של מקום הם עושין שמטה אחת בשבוע אחד, ישנא' שש שנים תזרע שדך. וכשישראל אין עושין רצונו של מקום, הם עושין די' שמיטין בשבוע אחד. הא כיצד? נרה שנה וזורעה שנה, נרה שנה וזורעה שנה, נמצא שהן עושין ארבעה שמיטין בשבוע אחד⁽²⁾. — ויקרא כ"ג י"ח. ואם עד אלה לא תשמעו לי. אין המקום מביא פורענות בישראל עד שהוא מעיד בהם תהלה⁽³⁾. — היה מביא את מנחתה [של הסוטה] בתוך כפיסה מצרית ונותנה בידה כדי ליגעה. תניא אבא חנין אומר משום ר' אליעזר: כדי ליגעה, כדי שתחזור בה⁽⁴⁾; אם ככה חסה תורה על עוברי רצונו, קל וחמר על עושי רצונו⁽⁵⁾. — דברים י"ד כ"ט: ובא, הלוי וכו' והגר וכו' ואכלו בשעריך ושבעו למען יברכך ה' אלהיך וכו', וכן דברים ט"ו י"ח. לא יקשה ממך בשלחך אותו חפשי מעמך וכו' וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה. כל מקום שהכתוב עונש הפסד ממון וחסינון כים, הרי הוא קובע ברכה⁽⁶⁾. — נקמתן של ישראל ביד עניים, דכתוב (דברים

(1) יוסא נ"י: [אבא חנין בשמי].

(2) מכילתא לאותו פסוק. בילקוט לאותו פסוק (353 §) שם האומר הוא ר' ישמעאל. כמו שרגיל לעשות בהרבה סאטרים הלקוחים מהמכילתא, שבמקום בעל המאמר הוא רגיל לקרוא את שם התנא, שהוא לפי הקבלה עורך המכילתא.

(3) ספרא לאותו פסוק. (ריא דורש עד—עד), איכה ר' פתיחה כ"ז.

(4) ספרי לבמדבר ה' י"ח, סוטה י"ד. ריא ספרש ניב את הכונה שהולך הקביה את בניו במדבר, כדי ליגעם, מכילתא י"ג י"ח. גם מה שלא סצאו מיב עשה הקביה בכונה כדי ליגעם. שיחזרו בתשובה. מכילתא לט"ו כ"ב.

(5) ע' לעיל 83 מאמרו עיד המן.

(6) מכיל' לאותם הפסוקים (טהרות הוספן ע' 9 ושם—Neue Collectaneen S. 12 בשניהם אומר אבא חנין בשם ריא. בספרי לדברים ט"ז י"ח (123 §) בלי שם האומר: כל מקום שהכתוב עונש מסון כתוב ברכה.

ט"ו ט': וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא¹). נקמתן של אדום ביד ישראל, שנא' (יחזקאל כ"ה י"ד): ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל.

על סוג הדרשות של באורי המקרא האנדיים נחשב ביחוד גם המדרש, עפ"י הרוב של הנביאים והכתובים, שעל ידו הוא מוצא במקרא שיש בו רעיון כללי רמז לאישים, למאורעות ולמעשים ידועים. דרשות כאלה אנו מוצאים אצל ר"א ביחוד במחלקתו עם ר' יהושע. כאן אנו רוצים לעורר תשומת לב לדרשתו, שדרש בשעה שבא אביו אל בית מדרשו של ריב"ז לנדהו מנכסיו על שברח ממנו²). תהלים ל"ז י"ד. חרב פתחו רשעים—זה אמרפל וחבריו³); להפיל עני ואביון—זה לוט⁴); לטבוח ישרי דרך, זה אברהם. חרבם תבוא בלבם—ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם.—על הדרשות האנדריות צריך לחשב גם השמוש באיזה פסוק שלא לשם באור, אלא בשביל שהוא נאות לענין. אוכל אדם ענבים ותאנים בלילה ואינו חושש (משום גלוי, שמא אכל נחש ממנו), משום שנאמר: שומר פתאים ה' (תהלים קט"ז ו'). לפי הנראה היה רגיל בפי ר"א הפסוק קהלת ז' כ': אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא⁵. כי ר"א כחליו שאל את תלמידו ר"ע על דבר היסורין הבאים עליו: כלום חיסרתי מן התורה כלה? אמר לו (ר"ע): למדתנו רבינו: כי אין אדם צדיק וכו'⁶).

1) ויקרא ר' ליד. המאמר הסמוך לזה: צריבין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהם וכו' איננו של ריא בן הורקנוס אלא של האמורא ריא בן פדת. וכמו שנמסרו סאמרים אחרים רבים של האמורא הזה עיי' ר' אבהו. השוה ירו' פאה 21 ע"ב בראש העמוד בבלי כתובות ס"ח. בספרי לאותו פסוק (§117) ולדברים כ"ד ט"ז (§279) בא הרעיון הזה בלי שם האומר בצורה אחרת. מסתהר אני ליפרע על יד קורא מעל יד שאינו קורא.—בבב"ב י' ריא אומר מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? יסור מעותיו לעניים.

2) בפתיחתא השנית של לוי (אני אמוראי איי חיב 392). ביר ריש ט"ב... המקורות האחרים נמסרו לעיל 5 הע' 85 אבל רק במדרש רבה נמצא הדרש הזה על הכתוב בתהלים. ההערות שחלה בזה רוזנטל (Vier apokryphische Bücher S. 68) אין להן יסוד.

3) כתנחומא לך לך (תנחומא ב' לך לך 7), ומה בילקוט תהלים ל"ז (§730) באה דרשה זו בלי שם האומר ומקצרת. ומבאר. חרב פתחו רשעים. שער עכשויו לא היה מלחמה בעולם, ועמדו וסתחיו. 4) ע"ד לוט ע' לעיל 5) 87 ע"ז ל':

6) סנהדרין ק"א. עפ"י אבות ד' י"ט היה פסוק אחר (משלי כ"ד י"ז) רגיל על לשונו של שמואל הקטן. צריך לזכור את הפתגם של תנחומין שאמר ריא לריב"ז (ע' לעיל 52). שרצה לנחם את רבו בזה שאדם הראשון התנחם על מות בנו.

ט. מאמרים פסידיפינרמיים.

אחד הוא ר' אליעזר בין כל תלמידי רבי'ה שהמקורות לא שנכחונו, שהיה עוסק בחכמת הנסתר⁽¹⁾ ודוקא בשמו השתמשו מדרשי הסוד, שנוצרו אחרי חתימת התלמוד, כדי להשגיא על ידו רעיון זה או אחר. במדרש, היכלות⁽²⁾ מוסר ר' ישמעאל בן אלישע, שלו מ'חסים את חבור המדרש הזה, שני מאמרים, שאמר ר"ע בשם ר' אליעזר⁽³⁾. במאמר אחד הגד, כי ההוד האמתי של תלמוד התורה התחיל מזמן הבית השני, ובמאמר השני ע"ד ההתקשרות הסודית עם שר התורה⁽⁴⁾ ובדבר שמותיו הישונים. במסכת, חבוט הקבר⁽⁵⁾ מ'וחסים לו שני מאמרים⁽⁶⁾ ע"ד העונשים הבאים אחר המות. — נמסר כביכול צואת ר"א לבנה, שבסופה יש ציור רחב מגן העדן⁽⁷⁾. — במסכת, גיהנם⁽⁸⁾ יש מאמרו של ר' אליעזר ע"ד ההבדל בין העונשים הבאים על ישראל ובין העונשים הבאים על הגוים⁽⁹⁾. — לפי הנראה רגילים היו להשיב בשמו על שאלות הנוגעות לחיי העוה"ב⁽¹⁰⁾. — הצורה היותר חביבה היחה צורת ישחות בין ר' אליעזר ובין תלמידיו, שנמסרו במקורות לא מעט. שורה שלמה של שאלות ותשובות כאלה היא התכן של הפרק האחרון של תנא דבי אליהו חלק שני (תנדב"א זוטא)⁽¹¹⁾. — בפרקי דר"א מ'וחסים לו עשרים מאמרים, ושנים מהם בעניני עוה"ב; וד' מאמרים במדרש משלי⁽¹²⁾.

(1) עי לעיל ע' 31.30.

(2) היכלות רבתי פכ"ו שביט (לזה שייך גם פ' ל"י) בביהמ"ד של יילינק III 106 104 ולהלן.

(3) מסכת חבוט הקבר, ביהמ"ד I 150 ולהלן, עי עוד בהמ"ד V. 49. המאמר השני נמסר ע"י ר' מאיר בשמו.

(4) עי יילינק בביהמ"ד III ע' XXVIII; שם ע' 140—131.

(5) ביהמ"ד V 51. מאמר דומה לזה שסתחיל, בית ישראל כרמו של הקביה. ע"פ ישע"י ה' א"י מובא כאליהו רבה פ' ו' בלשון זה: מכאן היה ר' אליעזר הגדול אומר:

(6) השאלה של רב סעדיה נאון בסוף פרק ז' מספרו, האמונות והרעות נפרסם בשם, שאלות של ר' אליעזר, ויהי להלך של הספרות העממית. ואולם ר' אליעזר זה איננו ר' אליעזר התנא. כמו שכתבתי בשעות במהרורה הראשונה ובקבץ הויבל של שטיינשניידר, כאלו הוא דבר המוכן מאליו, בהיותי נמשך אחר דעתו של יילינק (עי ביהמ"ד VI 148 וע' XXXV), אלא כמו שבאר שטיינשניידר על פי כתבי יד (S. Kaufmann Gedenkbuch 152) שר' אליעזר זה היה חכם אחד בימי הבינים.

(7) עי צונץ גר"ם 116, פירדמן סדר אליהו 200.

(8) ט' י"ב; י"ג כ"ד; כ"א ג' (לפי הילקוט); ט' י" — אבות ב' ד' בן זוטא.

פרק שביעי.

ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה.

אלישע בן אבויה, שנתפרסם פרסום טרפי נפש, אחר, ספר לר' מאיר תלמידו (1): „אבויה אבי היה מגדולי ירושלים, וכשבא למולני, קרא לכל גדולי הדור, וקרא לר' אליעזר ולר' יהושע עמם והושיבם בחדר לבד וכשאכלו ושתו, שרון (התחילו) אילין אמרין מזמורין ואילין אלפכיתרין (ישירים באלפא בית) (2). א"ר אליעזר לר' יהושע: אילין עסקין בדידהון, ואנן לית אנן עסקין בדידן? התחילו להתעסק בתורה ובנביאים ובכתובים, והיו הרברים ערבים כיום נתינתן מהר סיני, וירדה אש מן השמים והקיפה אותם (3). עלה אבא אצלם ואמר להם: מה באתם לכאן לשרוף את הבית? אמרו לו: עסוקים היינו בתורה נביאים וכתובים, וכי עיקר נתינתן לא מסיני נתנו באיש? שנא' (דברים ה' כ'): וההר בוער באש עד לב השמים. אמר: הואיל וכך הוא גדול כחה של תורה, הבן שמלתי בזה היום, אם הוא מתקיים לי, הרני נותנו לתורה. ועל ידי שלא היתה כוונת מחשבתו [של אבא] לישם שמים, לא נתקיימה בי תורתו. הספור הזה של הצעיר בכני הדור ההוא, אפילו אם נאמר שאינו מדויק בכל פרטיו, אבל ביסודו מונחת העובדה, שר"א ור' יהושע, כמו בהלכה, היו עוסקים יחד גם במדרש האגדה. בתור הוכחה ליחס הזה שהיה בין ר"א ובין ר"י, התלמידים היותר חשובים של ריב"ז, מלבד המסרת שעקילס תרגם את התורה ליונית לפני ר"א ור"י (ובהסכמתם (4), נשארו לנו מהם פלוגות באגדה בברייתות של התלמוד הבבלי וביחוד במדרש התנאים, כלומר במכילתא, ובמדה מועטה במדרשים המאוחרים. המכילתא, שנוסדה ע"י רבי ר' ישמעאל, מכילה החלק היותר גדול מהפלוגות הללו, כמו שהיא מכילה עוד הרבה מאמרים של

(1) ירו' חנניה ע"ז ב"י קדיר ו' ח' רות ר' ז' י"ג ילקוט קהלת ו' ח' סרכב כאן בפנים ע"פ שני המקורות. (2) בירוי: שרון סטסחין וטרקדון.

(3) כך הוא במדרש. בשהשיר א' י': והיו ערבים. ומה בילקוט: והיו הרברים ערבים. המליצה רבנו כאש, וההר בוער באש (דברים ד' י"א) השפיעה על אגדה זו וכן על האגדה של יונתן בן עוזאל, שכל עוף הפורח עליו מיד נשרף (פוכה כ"ח א'). וכן במעשה הר' יוחנן בן זכאי ור' אלעזר בן ערך. לעיל ע' 30. בהדפס בא בשעות וחזרון במקום וחזרון, כמו בילקוט שהיה א' י'. מליצה כזו נאמרה גם על בן עזאי בשהשיר א' י'. ויקר ט"ו. ע' ג"כ: Die älteste Terminologie S. 65

(4) ירושי מילה ע"א ע"ג.

ר' אליעזר. אחרים מהם נמסרו ע"י אבא הנין (או חנין)¹, שנודע לנו בספרות התלמודית כמעט רק בתור מוסר מאמרי ר"א שבהם הוא חולק על ר' יונתן או ר' יאשיהו שהיה הגדול בין דבי ר' ישמעאל². בפרקי המכילתא, שבהם מספר מסעם של ישראל מים סוף עד הגיעם לסיני (פ' טי, כ"ב—י"ח), נקבצו ע"י עורך המדרש העתיק הזה יותר מארבעים פלוגות בין ר' יהושע בן חנניה ובין ר"א המודעי. ולאחרות מהן נוספה דעה שלישית של ר' אליעזר (בן הורקנוס) תחת שבמקומות אחרים הקדימו שם ר' אליעזר לשם ר' יהושע. אנהנו ראינו כבר³) שר"ג הישני בשיחותיו, אחרי שישמע את דעותיהם של ר"א ור' יהושע במדרשי הכתובים, בקש לשמוע גם את חזת דעתו של בעל האגדה המציין, ר' אליעזר המודעי. על שיחות כאלה נחשבו כנראה גם קבוצת הפלוגות שבמכילתא שנזכרו לעיל, שאולם לא נתברר הטעם, למה לא נמסרה דעת ר' אליעזר בבאור כל הפסוקים. יש לנו עוד שורה אחרת של פלוגות⁴. שבהן ר"א ור' יהושע שוים בדעותיהם, ושניהם חולקים על ר"א המודעי; הן נוגעות

(1) השוה לעיל 87 הע' 1 וע' 89 הע' 1—6 בפסרי דברים י"ג י"ג (פסקא ציד) מוצאים אנו את אבא הנין אומר דעתו בדבר קטני עיר הנדחת (דברים כ"ד ט"ז) שאינן נהרנין (*). ופלא שהוא חולק בזה על רבו (ע' תוספתא סנהדרין י"ד ג').

(2) לשמות כ"א י"א. כ"א כ"ב, כ"א ל"ה, כ"ג י"ט. השוה ו"ס בסבאי למכילתא מהדרה שלו Lewy. Ein Wort über die Mechilta des r. Schimon S. 36. XXIX

(3) לעיל 68. (4) ביר צ"ח. כדאי להשוות את הדרשות על יסוד הנוטריקון של המלה פחו, שנמסרו בנוסחאות שונות. הלוח דלקמן יראה זאת באופן הסתכלותי.

שבת נ"ה:	רי"א:	פוחה חבתה.	רי"י:	פסעת על דת.	רי"א המודעי;	ועזעת הרתעת
	ולתה	חטאת זנית	פרח (החטא סמך).			
ביר צ"ח:	רי"א:	פוחה חטאת	רי"י:	פרקת (עול)	רי"א המודעי;	זעת חרדת
	זנית	חללת (יצועי) וע	פרח (החטא מעל			
		יצרך עליך.	ראשך).			
ביר צ"ט:	רי"א	פוחה השלכת	רי"י:	כמו ר"א כביר.	רי"א המודעי;	זעת חרדת
	(עול מעל צואריך)	צ"ה.	פרח (חטא מעלריך).			
	וע (יצרך עליך).					

נתחומא ויחי. ר"א כמו בכיר צ"ח. ר"י: פוחה חשבת (עול מצואריך). ר"א המודעי: זעת זעת (מן החטא).

מלבר אלה הדרשות באה גם דרשתו של ר' נטליאל: פיללתה, חלתה, זרחה (תפלתך). דרשתו של ר"א בן יעקב, ע' לעיל 50 הע' 3, נאמרה בביר צ"ט סתם וכן בתנחומא. ע' ניב אני אמוראי איי ח"ג 582. 4. מחלקת דומה לו בדרשת נוטריקון בין ר"א בן יעקב ובין ר"א המודעי ע' לקמן סי' ט.

(* הוא אומר: לא יוסחו אבות על בנים—בעיר הנדחת הכתוב סביר.

לצואת יעקב לראובן בנו (בר' מ"ט ד') על דבר באור המלה, פחו' שנתברר ג"כ במעמדו של ר' גמליאל. אולם מה שנוגע לשאר המלות שבפסוק יש שם שתי דעות: דעה אחת של ר"א ור"י שהסכימו יחד¹, והדעה השניה היא של ר"א המודעי. דרשתו של ר"א המודעי היא, כמו דרשתו ל'פחו', באה להקל את האשמה של ראובן² ודעת החולקים עליו היא, שאמנם חטא ראובן³.—דבר הגיל הוא כמו בהלכה כך גם באגדה, שלשני תנאים או אמוראים, שהם תמיד מחולקים בדעותיהם, מיהסים לפעמים דעה אחת לשניהם, הדבר הזה צריך לחשב או בתור הסכמה, שכאה מתוך מחלקת, או שזוהי התאחדות של שתי מסורות (כלומר: שנמסר ע"י אחד בשם אחד שקדמו, ואותו הדבר נמסר גם ע"י אחר בשם אחר שקדמו, ואח"כ אָהָדו את שניהם ביחד, תרוייהו אמרון').—עוד שני מאמרים אנו מוצאים שנאמרו באגדה בשם ר' אליעזר ור' יהושע ביחד, ושניהם נמסרו ע"י ר' ברכיה,⁴ האמורא הגדול של המאה הרביעית, המפורסם בתור בעל אגדה וביחוד בתור מוסר אנדות הקדמונים.—שה"ש ז' ב'. מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב⁵. א"ר ברכיה: כך דרשו שני הרי עולם⁶, ר' אליעזר ור' יהושע: מה היו יפין לפעמיך? (כדו': לעלית רגל לירושלם)⁷. שהיו נועלין בעד כל הצרות⁸.—תה' ק"ד א'⁹. ה' אלהי גדלת

(1) אולם חסר דרשת ר' אליעזר המודעי. להחלתי וכן חסרה למלת. כמיב' דרשתם של ריא וריי, אם לא נאמר שרעת שניהם נכללה יחד בשם רבנן שבא שם קדם (השוה לעיל 80 הע' 4).

(2) האגדה מבקשת תמיד להצדיק את ראיבן.

(3) עלית. חללת — בודאי. המלה בודאי הוראתה כאן ממש. כלומר שצריך להבין את הדבר פשוטו כמשמעו. לוי סתרנס לא נכון: Du stiegst in wirklichkeit כאלו פירושו הוא שעלית במעלה עליונה. עי' ניב: Die älteste Terminologie S. 48.
(4) שהשיר א' י"ב באו שלש דרשות שאמרו ר' אליעזר ור' עקיבא ור' ברכיה. המובן הוא שר' ברכיה אמר בשם ר"א ובשם ריע ואחיב אמר בשם עצמו. השוה לעיל ע' 25 הע' 4. 5) שהשיר לאותו פסוק.

(6) כך קורא להם ר' ברכיה. הרי עולם, כמו שקרא ר' יהושע בעצמו לבתי שמאי והלל (ע' אני אמוראי בכל, 101). הבטוי. הרי עולם הוא כמו אבות העולם (לעיל 11 הע' 5). 7) פעמיך סל' פעמים, שמות כיג י"ז.

(8) זה מתאים לדעת ר' יהושע שנאמרה ע"י רשב"י (ס' סוטה ט' י"א). תוספתא סוטה ט"ז ב' (ע' היב 1:326): מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין בו קללה, ולא ירד הטל לברכה וניטל טעם הפירות. יש אגדה מאחרת (ביהמ"ד ח"ה 135) שבה נאמר שריא וריי עלו יחד לרגל לירושלים.

(9) שויט לאותו פסוק, א"ר ברכיה בשם ריא וריי. בילקוט: ריא וריי היסוד לדרשה זו, שטבאר גדלתי לא גדול אתה, אלא הלכת וגדלתי. כתנחומא ב' בראשית

מאד. עד שלא בראת עולמך היית גדול בעולם¹, ומשבראת עולמך נתגדלת עד מאד; עד שרא יצאו ישראל ממצרים גדול היית, ומשיצאו נתגדלת מאד; עד שלא קלסו אותך הנביאים גדול היית, ומשקלסו אותך הנביאים נתגדלת מאד.

חלק גדול מהפלוגתות שבין ר"א ובין ר"י הוא כמעשה בראשית, וחלק אחר בימות המשיה, חיי העוה"ב ותחיית המתים. הרב מהן עוסק בבאור או בדרשות לאיזה מקראות. אין צריך לומר שגם הפלוגתות מהסוג הראשון בנויות על יסוד באורי מקרא².

א. מעשה בראשית.

ר' אליעזר אומר: כל מה שיש בשמים ברייתו מן השמים, כל מה שיש בארץ ברייתו מן הארץ, ומייתי ליה מן הכא (ומביא ראיה מזה: תה' קמ"ה א') הללו את ה' מן השמים וגו' (שם פסוק ז'): הללו את ה' מן הארץ וגו'³. ר"י אומר: כל מה שיש בשמים ובארץ, אין ברייתו אלא מן השמים, ומייתי ליה מהכא (איוב ל"ז ו'): כי לשלג יאמר הוּא ארץ. על יסוד ההבדל בהשקפותיהם באה מחלקתם: ר"א אומר עולם⁴. מאמצעיתו נברא, ישנא' (איוב ל"ח): בצקת עפר למוצק ורגבים ידובקו. ר"י אומר: עולם מן הצדדים נברא, ישנא': כי לשלג יאמר. הוא ארץ וכו'⁵. — מהיכן הארץ שותה? ר"א אומר: ממימי אוקיגנוס⁶. דכתיב (ברי' ב' ו'): ואד יעלה מן הארץ וכו'.

ס"י י"א (ר' ברכיה לא נזכר שם): מה דרשו גדולי עולם ר"א ור"י: גדול היית עד שלא בראת ונתגדלת מאד משבראת עולמך. בכ"י במקום גדולי עולם—גדולי הרורי. ע"י ניכ אגרות אמוראי א"י חיג 355, 5. בשויט, גדול היית בעולם. הסלח בעולם אינה סתאיסה לכבוד המקום. בילקוט חסרה הסלה. בעולב.

(1) כך הוא בילקוט. במכילתא (לשמות י"ד כ"ו וי"ח י"א) הושב בפי יתח: מכירו הייתי לשעבר, ועכשיו ביותר שנתנדל שמו בעולם.

(2) צריך לציין שה' שור (החלוץ חיג 50) בונה השערתו על יסודות רפויים שכמאמריו של ר' אליעזר וביחוד במחלקתו עם ר"י נראה השפעת הפרסים.

(3) ביר י"ב, קרוב לוסף, קהיר ג' כ"י. ביוסא נ"ד ב', ששם באה רק דעת ר"א, נאמר: תולדות השמים ששמים נבראו, ת' הארץ מ' נ"י. והילופותא שם היא לא סתה. קמ"ד, אלא סכרי' ב' ד'.

(4) עולם במובנו המצומצם הוא הארץ. (5) יוסא נ"ד: בילקוט איוב ל"ח, רסו תתקני: נשתבש מ"י יהושע ל"י יהודה.

(6) ביר י"ג, קהיר א' ז'. בבבלי תענית ט' כ"י בשנויים. בשויט י"ח י"ב סקצר ושם במקום ר' נחמיה צ"ל ר' אליעזר.

א"ל ר' יהושע: וכי מימי אוקינוס לא מים מלוהים הם? א"ל מתמתקין הם בעבים, שנא' (איוב ל"ו כ"ח): אשר יולו שחקים. איכן הם נעשין נוזלים? בשחקים¹. ר' יהושע אומר: מן העליונים, שנא' (דברים י"א י"א): למטר השמים תשתה מים. והעננים מתנברין מן הארץ ועד הרקיע ומקבלין אותן כמפי הנוד, דכתיב (איוב שם כ"ז): יוקו מטר לאדו². והושרים³. אותו כמין כברה, ואין טיפה נוגעת בחברתה, דכתיב (שיב כיב י"ב): חשרת מים עני שחקים.— תה' ציג ג'. ישאו נהרות דכים⁴. ר' יהושע בריח אמר: לדוכסים ים⁵. ר' אליעזר אומר: קלטן הים, היך מה דאת אמר (איוב ל"ח ט"ז): הבאת עד נבני ים. שניהם, כנראה, דורשים, דכ"מ נוטריקון, וכי החלק האחרון, ים" רומז לים אוקינוס. אך ר' יהושע אומר ש,דך" הוא לפי היונית $\delta\epsilon\chi-\sigma\mu\alpha\iota$ המקום שבו נקלטים מי הים⁶, מה שמתאים לשטתו, שהמים באים מלמעלה ואינם עולים יותר מן האוקינוס. ולפי"ד ר"א שמשוה דכ—ים לנבכ"ים, הוא המקום שבו נקוים המים בשביל להתפשט משם והלאה. הדעה הזאת שיש מקום באוקינוס, ששמה נקיים כל מימי העולם ומשם הם יוצאים ומתפשטים היתה ליסוד לאגדה זו⁷: מעשה בריא וריי שהיו מפרשישין לים הגדול ונכנסה ספינתן לים שאין המים מהלכין. א"ל ר"א לריי לא באנו לכאן אלא לנסיון. מלאו משם חבית מלאה מים. כיון שעלו לרומי, אמר להם אדרינוס שחיק

(1) נוזלים הוא לדעתו המים המתוקים כנגוד למי הים המלוחים (עי' מכילתא שמות ט"ו ח', 40 א'). בכל אשן הדיוק הוא רחוק. אולי נתחלף לסופר בטקום סוף הפסוק כיו' יוקו מטר לאדו. בתחלת הפסוק כ"ח. אשר יולו שחקים. וילוף מן יוקוי מלי זוקה ונקיון מתערובת המלה. והמלה לאדו" הוא מלי. אדו" ואד יעלה מן הארץ. כרי ב' ו'. שלפי"ד ר"א עולה מן האוקינוס.

(2) הוא דורש זוקו מלי זיקים (נאדות). לפי דברי המדרש אין העננים עשויים בצורת נאדות, אלא שהמים נשפכים מלמעלה כמו סנאד.

(3) דורש נוזלים עפ"י הארמית, חשרי' (סניף כנפה). עי' לוי חיב 125 א'.

(4) ביר ה'. ילקוט תה' ציג. בילקוט אומר זאת ר' יהודה בשם ר' יהושע (בטקום ר' חנניה ציל חנניה. וזהו בודאי ר' יהודה ביר סימון).

(5) הוא $\delta\epsilon\chi\iota\varsigma$ ככה הוא בילקוט. בביר נשתבש ונעשו שתי המלים, לדוכסים ים' למלה אחת — לדוכסאים. בשב המפשט $\delta\epsilon\chi\iota\varsigma$ הוא משתמש לענין נשמי הוראתו היא כמו דכסומיני או דוכסומיני= $\delta\epsilon\chi\alpha\mu\epsilon\nu\eta$ כלי של מים. עי' לוי, ח"א 382 א', שחושב שזהו מלי' דוכוס $\delta\sigma\upsilon\alpha\kappa\omicron\varsigma$ =dux אבל זה אינו מתקבל על הלב.

(6) מזה נראה שדכסום הים וקלושין דימא (שבא בתור תרנוס לנבכ"י ים) הם שמות של עצם אחד. לא כמו שרנילים לבאר זה בתור פעל, כמו שהילקוט גורס. קלטס'.

(7) ביר י"ג, קהיר א' ו'.

עצמות: מי אוקינוס מה הינון? א"ל מים בולעים מים. אמר להן: הבו לי מנהון. יהבון ליה מלא לקוניתא (כד) והו יהבין בנווה מים והיא בלעה להון. [על דעתיה דריא: משם הם שואבים, על דעתיה דריא: לשם הם שבים ללכת]. — אגדה זו נמצאת בצורה אחרת—כבלית—(1) ובה יש כבר ישם קבוע למקום זה שבאוקינוס, בי בליע"2). גבור האגדה הוא רק ר' יהושע בלבר, ובאה בתור חוליה אחת בשלשלת הספורים, שבהם השיב ר' יהושע בן הנניה על ישאלות הקיסר. המקור הזה הוא כנראה יותר עתיק, כי ריא מת קורם שגולד אדרינוס³. על הצורה הארצ'י-ישראלית של האגדה הזאת השפיעה המהלכת התיאורית—המדרשית שבין ריא ובין ריי ע"ד האוקינוס⁴, שנתלבישה בצורה הסתכלותית של מאורע ממשי, כביכול. גם ממה ישצפרו את ריא לריג ועוד תנאים בנסיעה נראה, שידעו מנסיעתם של ריא וריי לרומא⁵. לאגדה זו עצמה, ישיש מקום באוקינוס שבוולע את כל מימות העולם, עזרה ההשקפה ההילנית על דבר ההריבדים, שבית הבליעה הנורא שלה פולט את המים שליש פעמים ביום ושלש פעמים ביום הוא בולעים⁶. ע"ד נסיעה אחרת של ריא ביהד עם ריי מספרת הכרייתא⁷: מעשה בריא וריי שהיו כאין בספינה, והיה ריא ישן וריי נעור, נזדעזע ריי וננער ריא. א"ל: מה זה יהושע? מפני מה נזדעזעת? א"ל: מאור גדול ראיתי בים. א"ל: שמא עיניו של לוי'תן ראתה, שנא' (איוב ט"א י'): עיניו כעפפי שחר.

ע"ד צורת הארץ וסבוב השמש הקיפור בצורה זו נמסרה מחלקת בין ריא וריי⁸ [ריא אומר: עולם לאכסדרה הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובכת וכיון שהגיע חמה אצל קרן מערבית צפונית, נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע, ור' יהושע אומר: עולם לקובה (אהל שכולו מוקף) הוא דומה ורוח צפונית מסובכת, וכיון שחמה מגעת לקרן מערבית צפונית, מקפת וחוזרת אחורי כיפה ודרך חלון—רש"י]. ריי סומך על הכתוב, קהלת א' ו': הולך אל דרום (ביום

(1) בכורות ט' א' ובי. השוה להלן פ"ח ט"ו נ'.

(2) בי בליע"י. מקום של בליעה. והו דומה לשם שבעברית החדשה. בית הבליעה.

וגם כאן זהו בית הבליעה של Charybdis.

(3) ע"ד תפקידו של אדריאנוס באגדה שלנו ע"י גיב לקמן פ"ח ט"ו נ'.

(4) מחלקת זו היא גיב על הפסוק קהלת א' ו'. ע"י ביר וקהיר לאותם הכתובים.

(5) במקורות אחדים שנרשמו לעיל 58 הע' 4 בא ר' אליעזר במקום ריא בן עזריה. ועל פי זה משער פרנקל, ע' 82; שהיתה עוד נסיעה קדומה לרומא, שבה השתתפו ריא וריי וריג. ע"י אדות זה דרכורג 336.

(6) ע"י הומירוס. אודיסיוס, מסור XII. ז' ביב ע"ד:

(8) ביב כ"ה א' ובי. צריך לפרש את השם עולם כאן. כמו לעיל 95 הע' 4.

בכר, כרך א' — 7.

מכנסים) וסובב אל צפון (כלילה מבחוק). וריא סומך על הכתוב (איוב ל"ז ט'): מן החדר תבוא סוסה—זו רוח דרומית, ומזרים קרה—זו רוח צפונית (שהדופן מזורת ופרוצה—רש"י 1).

ב. עולם הבא.

השאלה עיד שלילת חלק לעולם הבא ותחיית המתים ועד המשפט הגדול שיבוא עם התחיה²) היתה למחלקת פרינציפיונית בין ריא ובין ריי: ריא מטה כלפי דין, וריי כלפי חסד. שאלה זו עוסקת בסוגים ידועים, ביחוד בדבר הרשעים הנזכרים בכתבי הקדש. ר' אליעזר אומר: כל גוים אין להם חלק לעוה"ב ואין עומדין בדין (זה מתאים לשיטתו שהובאה לעיל)³). שנא' (תה' ט' י"ח): ישובו רשעים לשאולה כל גוים ישכחי אלהים. ישובו רשעים—אלו רשעי ישראל [כל גוים—אלו אומות העולם]. אמר ר' יהושע: אילו היה כתוב ישובו רשעים לשאולה כל גוים" ושותק, הייתי אומר כדברך, עכשיו שאמר הכתוב, ישכחי אלהים", הא יש צדיקים באומות שיש להם חלק לעוה"ב⁴). עיד קטני בני רשעה (לפי מקור אחד)⁵) אמר ר"א כדעת ר' גמליאל: (6) לא חיינ ולא נידונין, שנא' (מלאכי ג' י"ט): והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא אשר לא יעזוב להם שרש וענף. ר' יהושע אומר: באים (לדין), ועליהם הוא אומר (דניאל ד' י"ב): ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו. נאמר כאן שרש ונאמר להלן שרש. מה שרשוהי האמור להלן בגופו של אילן, אף שרש

(1) הבאור לקהלת א' ו' סיוחם בערובין ניו א' לרי' יוסי בן חלפתא ובקהיר סתם. סמוך למאמרו של ריי בן חנניה עיד הרוח. — השוה עיד המחלקת שבין ריא ובין ריי, שנועה במחלקות שבאו בספרים ציד ב' וביר י"א. בהמגיד שנה ה' 198, ו' 18; 189.

(2) ס' סנהדרין י"ב בתוספתא: אין להם חלק לעוה"ב ואינן חיינ לעוה"ב. בפרק כיו שבאדרני, שמוקדש כלו לענין זה וסביא שם את המחלקת שבין ריא ובין ריי בא בלשון סטיריאטיבית: לא חיינ ולא נידונין, שנאמר שם גם בתוספתא לענין קטני הרשעים (בתוספתא שם י"ג ב'). בכרייתא שבירוי בא איזה פעמים: אין להם חלק לעוה"ב ואינן רואין לעיל (סנהדרין כ"ט ע"ב ונ'). שם (כ"ח ריש ע"ב) מוצאים אנו ניב בסאמרו של ריב"ל: אין לו חלק לעיל. בכרייתא שבבבלי בא לשעמים הבטיי. לא חיינ ולא נידונין. ככה בסנהדרין ק"ג ב' עיד מלבי ישראל, קח א' עיד דור המבול; קיי: אין באין לעוה"ב. בסעי ריש פ"ג: אינן חיינ לעוה"ב ואינן נידונין. (3) ע' 81.

(4) תוספתא סנהדרין י"ג ב'. בלי הסיום הוה ובכלל בשנויים בא בבבלי סנהדרין ק"ה. בקצור נמרץ בשו"ט לאיתו עסקו. ע' השערותו של שרנפל במאנאטסשרופט של נרץ 1872 ע' 311. (5) אדרני ליו. (6) ע' לעיל 70 הע' 2.

האמור כאן בנופו של אדם הכתוב מדברי¹). [איל ריא]: אם כן מה אני מקיים, אשר לא יעזב להם שרש וענף? [איל ריי]: שלא תמצא להם זכות שיסמכו עליה²).

אנשי סדום לא חיין ולא נידונין, שנא' (בר' י"ג י"ג): ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד³). (רעים זה עם זה והטאים בגלוי עריות, לה'—זה חילול השם; מאד—שהיו מתכוונין לעברות) דברי ריא. ריי אומר: באין הן לדין, שנא' (תה' א'): על כן לא יקומו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים, בעדת צדיקים אינן עומדין, אבל עומדין הן בעדת רשעים⁴).—עיד דור המדבר אימר ריא שאין להם חלק לעוה"ב, שנא' (במדבר י"ד ל"ה): במדבר הזה יתמו ושם ימותו [יתמו בעולם הזה ושם ימותו לעולם הבא]⁵). ואומר (תהלים צ"ה י"א): אשר נשבעתי באפי אם יבאון אל מנוחת⁶). ר' יהושע אומר באין הן, ועליהן הוא אומר (תה' נ' ה'). אספו לי חסידיו כורתי בריתי עלי זבח⁷). איל ריא: מה אתה מקיים אשר נשבעתי באפי? איל: אלו מרגלים וכל רשעי הדור כלן. איל ריי: ומה אתה מקיים אספו לי חסידיו? איל: זה משה ואהרן וכל חסידיו הדור משבט דוי. לפי מקורות אחרים, ענה ריי לריא: באפי נשבעתי

(1) בארדינ נמסר הדבר לא כמקורו הראשון. בתוספתא ובבבלי (ששם החולק לא ריי, אלא ריע) הובאה ראייה גם מתהי קטיו י': שומר פתאים ה', שבמדינות הים קורין לינוקא פתיא. ע' ניכ אני אסוראי איי חיב 303. 3.

(2) בתוספתא: שאין המקום מניח להם מצות ושיירי מצות להם ולאבותיהם לעולם. בבבלי: שלא יניח להם לא מצוה ולא שיירי מצוה.

(3) כך הוא הנירסא בארדינ בהשלמה ע"פ המשנה סנהדרין י' ג', תוספתא י"ג ח' ברייתא (ב. קיש אי, ירושי' כ"ט ב'). הבאור שבא בארדינ לפסוק זה נמצא ניכ בתוספתא ובברייתא וכן בביר מיב, רק שמתחיל שם, דבר אחר.

(4) במשנה המחמיר הוא רי נחמיה שאמר אלו ואלו (דור המבול ואנשי סדום) אין עומדין בדין. שנא' (תהי א' ה'): על כן לא יקומו רשעים במשפט — זה דור המבול, וחטאים בעדת צדיקים — אלו אנשי סדום. והתנא קמא אימר כמו שמשב ריי באבות לריא. באבות דרינ ריש פליו מסכים רי נחמיה לריא ומביא ראייה מהכתוב (תהי קיד ל"ה): יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם. מזה משמע שנם במשנה צ"ל ריא במקום רי נחמיה (השוה לעיל 95 ע' 6).

(5) גם כאן צריך להשלים בארדינ ע"פ המשנה סנהדרין י' ג', תוס' י"ג וברייתא בבלי קיי: ירושי' כ"ט ע"ג.

(6) מנוחתי — היא המנוחה שאחר המות כמו מנוחתו שבישע"י י"א י'. ע' צוניק Zur geschich. und Literatur ע' 343 ולהלן.

(7) רמז לכריתת הברית שעל הקרבן, שמות כ"ד (רשי"י).

וחוזר אני ב'1). — קרה ועדתו לא חיינ ולא נדונינן שנא' (במדבר ט"ז ל"ג):
 ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל [ותכס עליהם הארץ בעוה"ה ויאבדו
 מתוך הקהל לעוה"ב]2). דברי ר' אליעזר. ר' יהושע אומר: באין הן, ועליהם
 הוא אומר: ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל (שיא ב' ו')3). נאמר כאן
 שאול (במדבר ט"ז ל"ג): וירדו הם כו' חיים שאולה, ונאמר להלן שאול, מה
 שאול האמור להלן מוריד ומעלה, אף שאול האמור כאן ירדו ועתידין לעלות.
 איל ר' אריעזר: מה אתה מקיים ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל?
 איל: מתוך הקהל אבדו, מן העוה"ב לא אבדו4). — עשרת השבטים לא חיים
 ולא נדונינן, שנא' (דברים כ"ט כ"ז): ויתשם ה' מעל אדמתם וישליכם אל
 ארץ אחרת כיום הזה. [ויתשם—בעולם הזה, וישליכם—לעולם הבא], דברי ר' א.
 ר' עקיבא אומר [כיום הזה] מה היום הזה מאפיל ומאיר, אף אפלה שלהן
 עתידה להאיר6).

1) השוכה זו באה בשאר המקורות, מלבד באדרינ ובמשנה.

במשנה הדעה המקילה היא של ר'א והמחמירה של ר'ע. וכן בתוספתא
 ובברייתא ואולם סתירה לזה היא מה שר'ע ניכר לפני ר'א, במקום שתמיד בא ר'א לפני
 ר'ע. אבל יותר מהכל יש ראיה לאמיתות של המסרת שבאדרינ, שבשאר דברים מצינו
 ניכ את ר'א היותר מחמיר, כמו עיר קטני עיר הנדחת, וששם ר'ע מקיל (תוספתא
 סנהדרין י"ד). עוד ראיה אפשר להביא מהתשובה של המוכה את דור המדבר על יסוד
 הכתוב תהי ציה י"א. שם באור הכתוב הוא כמו שמבארו ריביח לענין אחר (ע' לעיל 88 הע"8).
 אפשר אפוא להחליט כי במחלקת שבמשנה ושבתוספתא צ"ל: דברי ר'א. ור'ע אומר...
 ויוצא שר'ע אמר בהתנגדותו לדעת ר'א כדעת ר'י. וכן הוא הרבר במחלקת עיר קרח
 ועיר עשרת השבטים. ואולם עוד במאה השלושית כבר יחסו לר'ע את הדעה המחמירה
 עיר דור המדבר ועשרת השבטים, כמו שגראה מדברי ר' יוחנן ק"י: — רווינטל בספרו
 Vier apokryphische Bücher 63 נלחם נגד דעתי להחליף את שמות האוסרים.
 אולם הוא אינו נתן כל עצה במה לרחיק את הסתירה.

2) אדרינ להשלים שוב ע"פ המשנה (סנהדרין י"ג). תוספתא י"ג ט"ו, ברייתא
 בבלי ק"ט: ירושי כ"ט ג'.

3) כך הודש ניכ בית שמאי את הכתוב הזה, לעיל 12. ר'י בעצמו מביא את
 הכתוב הזה ברברו על הסתים שהחיה יחוקאל שהם אמרו שירה זו. (סנהדרין צ"ב).

4) במשנה נחלפה שוב השיטה, ר'א במקום ר'ע ולהפך. בברייתא שבירושלמי
 מובאה הדעה המחמירה סתם ואח"כ בתור ברייתא אחרת באה דעת ר' יהודה בן בתירה
 שמוכה על יסוד הכתובים תהי קי"ש קע"ו. בתוספתא ובברייתא—שבבבלי באה הדעה
 המחמירה (מ"ר עקיבא) מרכבת ביחד עם דברי ר'י בן בתירה.

5) בדבר הזה באה ניכ באדרינ מסרת משבשת. ראשית מובאה שם התזה
 סתם עם ראיה מדברים כ"ט כ"ז, וצריך שוב להשלים שם (ע"פ התוספי סנהדרין י"ג י"ב).
 ששם ניכ בא זה סתם, והברייתא שבבבלי סנהדרין ק"י: ששם האומר הוא ר'ע ויתשם...

ג. י מ ר ת ה מ ש י ח.

— ר"א אומר¹). אם ישראל עושיין תשובה ננאלין? ואם לאו אין ננאלין, שנא' (ירמ' ג' כ"ב): 'שובו בני ישראל ארפא משובותיכם. איל ר' יהושע: והלא כבר נאמר: (ישעיה נ"ב ג'): 'חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו, חנם נמכרתם בעבוס, ולא בכסף תגאלו—לא בתשובה ומעשים טובים. (כסף רמז לתשובה מלשון נכספה נפשי). איל ר"א לר"י: והלא כבר נאמר (מלאכי ג' ז'): 'שובו אלי ואשובה אליכם? איל ר"י: והלא כבר נאמר (ירמ' ג' כ"ב): 'כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אהר מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון? איל ר"א: והלא כבר נאמר (ישעיה'

בעולם הזה, וישליכם... לעולם הבא. ואח"כ בא מאמר של ר' שמעון בן יוחאי ולפי נוסחת שכטר: בן יהודה. (ע' לקמן) שילוף שאין לעשרת השבטים חלק לעולם הבא ממה שנאמר. כיום הזה, כיום הזה שהולך ואינו חוזר. ואולם הדרשה הזאת באה גם במשנה בשם ר' עקיבא (סנהדרין י"ג) ובברייתא דירושלמי כ"ט ע"ג. בברייתא זו באה אח"כ דרשתו של ר' שמעון בן יהודה מכפר איכוס (ע' לעיל 70 הע' 5) בשם ר' שמעון (כלומר בן יוחאי) באפן אחר: אם יהיו מעשיהן כיום הזה אינן חוזרין, ואם לאו חוזרין. דרשה זו סאתי התנא אנו מוצאים בתיספתא אחרי התנה הראשונה וכן בברייתא שבבבלי. השלישי באדינא הוא ר' עקיבא שאומר: כיום הזה—מה היום סאפיל ומאיר, אף אפלה שלהן עתיד להאיר, ולסוף בא מאמרו של ר' רינא שאינו סובן: 'הרי הוא אומר: למען ירכו ימיכם וימי בניכם (דברים י"א כ"ג) ואומר: לא יומתו אבות על בנים (שם כ"ד ט"ז) — כל זמן שהאב מאריך ימים, הבן מאריך ימים, אין האב מאריך ימים, אין הבן מאריך ימים*.) זכאים שם: ר' יוסי הנלילי מסייע לר"א, ורינא מסייע לר' יהושע. ר' יוסי הנלילי (שם) ילף גזרה שוה, כאן נאמר: במדבר הזה יתמו ועם ימותו (במדבר י"ד ל"ה). ונאמר בענלה ערופה: וערפו שם את הענלה בנחל (דברים כ"א ד') — מה שמי האמור להלן בענלה ערופה, שתמות ולא תזוון מסקומה, אף שמי האמור כאן ימותו ולא יזוון מסקומין. ומה שאומר, ורינא מסייע לר' יהושע, כונתו למאמר שנאמר שם בתחלה בשם ר' עקיבא, וכנראה ר' עקיבא אומר זאת בשם ר' יהושע. (שכטר משתדל בע' 108 לבאר את הסיום באפן אחר). ובכן אין סתירה להשערה, שהמאמר הראשון הסתמי הוא של ר"א, שזה מסתייע גם מהמשנה, ורי"א הוא המחמיר (כמו שכתוב בהערה הקודמת שנהלפה השיטה).

1) סנהדרין צ"ו: ע' אדות זה במאמרו של ישראל לחי XXXV, 282

R. D. E. I.

2) למעלה נאמר על דבר הערך שנתן ר' אליעזר לתשובה, לעיל 73 הע' 2.

* ככל אפן ברור שנתנו של ר' רינא הוא לזכות את דור הסדר, ואולי סירשווהו הוא שאחרי שכתבו לא יומתו אבות על בנים, אין העקב של הבנים חל על האבות, ואין האבות נענשים בשביל בניהם. אבל להפך, זכות האבות חלה על הבנים כרבותי: למען ירכו ימיכם ימי בניכם, ואם יש לאבות זכות לחיי עוה"ב, זכות זו חלה גם על בניהם.

ל' ט'ו): בשוכה¹) ונחת תושעון? איל ר'י לריא: והלא כבר נא' (ישעי' מ"ט ז'): כה אמר ה'... לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו וכו'? איל ריא: והלא כבר נאמר (ירמיה ד' א'): אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב? איל ר'י: והלא כבר נאמר (דניאל י"ב ז'): וירם ימינו ושמאלו אר השמים וישבע כהי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה ונ'?) וישתק ריא²).—שמות י"ב מ"ג הוא הלילה הזה לה' שמרים. בו נגאלו ובו עתידין להנאל³). דברי ר' יהושע. ריא אומר בו נגאלו, לעתיד לבוא אינן נגאלים אלא בתשרי, שנא' (תה' פ"א ד'): תקעו בחדש שופר, מפני מה? כי הק' לישראל. הוא. ומה תלמוד לומר הוא הלילה הזה לה'? אלא הוא הלילה הזה, שאמר הקב"ה לאברהם אבינו: אני גואל את בניך לעתיד לבוא, וכשהגיע הקץ לא עכבו הקב"ה כהרף עין⁴). — כמה יארכו ימות המשיח? גם זה היה ענין לעוסקים במדרש האגדה, ויוצא מההשקפה ע"ד תחתיים שכאה אחרי ימות המשיח ויום הדין הגדול⁵) ויש לנו נוסחאות שונות ע"ד תשובות התנאים על השאלה הזו, שתיים בשים בכלי, שתיים במדרש הארץ-ישראלי. גם את תשובות ריא ור'י אנו מוצאים, אך קשה להחליט שנשמרו בציונות, כמו שהיו במקור הראשון⁶). במקור אחר יותר עתיק מאלה

(1) דורש בשוכה—בתשובה.

(2) ע' ירו' תענית 63 ע"ה, ומה תנחומא כ' בחקתי סוף סי' ה'. הרעיון שהובא שם בשם ריא, שהקב"ה מעמיד להם לישראל סלך קשה כהמן, אמר גם ר'י בצורה אחרת. ע' לעיל 69 הע' 3, ובבבלי סנהדרין צ"ז בו אומר זאת ר' יהושע, שעונה על דברי ריא: אם אין עושין תשובה אינן נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן סלך שגורותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב. לוי (שב) מישב את הסתירות שבין המקורות בזה, שהב"ה, אלאי נשתבשה טראשי תבות, איל ריא. ע' ג"כ הנוסח שמביא רבינובוין, הי"ט 288. ששם האומר הוא ריא, ור' יהושע לא נזכר כלל.

(3) ר"ה י"א: מפלתא י"ב מינ' (16 ע"ב), ע' שם בהערת פרידמן.

(4) השוה לעיל 84 סאמרו ע"ד שמירת שבת.

(5) שתי ברייתות בסנהדרין צ"ט, שו"ט צ"י ופסקתא ר' סוף א'.

(6) שתי הברייתות מסכימות בזה לדעת ריא, שימות המשיח הן ארבעים שנה. אלא שבברייתא הראשונה יולף סתה' ציה י': ארבעים שנה אקוט פדור (השוה בית תלמוד חי'א, 50). ובברייתא השנייה: כתיב הכא (דברים ח' ז'): ויענך וירעיבך ויאכילך את המן, וכתיב התם (תה' צ"ט י'): שמחנו כמות עניתנו. בשו"ט ובפסקתא יולף ר"ע כסו בברייתא השניה (השוה אני אמרתי אני חי' 5,412). — ר' יוסי אומר ששים שנה (זהו ר' יוסי הגלילי ע' לקמן 103) ויולף סתה' ע"ב ה': דור דורים, כל דור עשרים שנה, ובאן שלשה דורות (דור דורים) ששים שנה. בברייתא א' אומר זאת רבי (ר' יהודה הנשיא 1). ואולי נשתבש סרי יוסי—ר'י ע"ש הילקוט תה' ע"ב (ובן) באיזה בני שמביא

שהוזכרו¹). מובאה דעת ר' אליעזר על הכתוב, 'שמות י"ז ט"ז, מדור דור—מדורו של משיח, שהם ג' דורות, שנא' (תהלים ע"ב ה'): 'ידאוך עם שמש ולפני ירח דור דורים²'. הוא אמר גם כן שכדורו של משיח, כלם (כלומר: כל העמים) גרים גרורים הם לעתיד לבוא³, ומאי קראה? דכתיב (צפניה ג' ט'): 'כי אז אהפך אל העמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' שכם אהר⁴', ורק עמלק יבדל מהם, כמו שאומר ר"א בסגנון הכתוב, שמות י"ז ט"ז—תני בשם ר' אליעזר: שבועה נשבע הקב"ה ואמר: 'ימיני, כסאי, שאם יבואו גרים מכל אודע אני מקבל אותם, ומזרעו של עמלק איני מקבל אותם⁴', שנא' (ש"ב א' י"ג):

רבנובוץ היט 295—שנים, שלשה דורות. — לדעת ר"א בן עזריה בברייתא א' שבעים שנה ע"פ הכתוב ישע"י בני ט"ו (בילקוט תהי ע"ב בא בשבוע ר"א בן ערך). — לדעת רבי (יהודה הנשיא) בברייתא ב' שפיה שנה ע"פ הכתוב ישע"י סיג ד'. בפסיקתא נעשה מסנו מספר מבהיל שפיה אלף שנה, ובשויט במקום שנת החמה באה שנת הלבנה — שניד, ובמקום רבי—רבנו. — לדעת ר' דוסא בברייתא ב' ארבע מאות שנה (שלזה מסכים גם ספר עזרא IV, ז' כ"ה. — ע' רוזינטל, פיער אפאקרוי' ביכער, ע' 64) ויליף מבר' ט"ו י"ג. בשויט ובפס"י ר' אומר ר' דוסא שש מאות שנה (ר' ברכיה בשמו) ויליף מישע"י ס"ה כ"ב: כימי העץ ימי עמי, איזהו? עץ הסדן, העושה שש מאות שנה. — בשויט לדעת ר"א ימות המשיח אלף שנה, שנא' (תהי צ' ד'): 'כי אלף שנים בעניןך כיום וכו'. ר"א אומר: אלפים שנה—כימות עניתנו—שני ימים, וכן הוא גם בפסיקתא ר', אלא ששם ר' אליעזר הוא ר"א ביד יוסי הגלילי.

1) מבילתא שמת י"ז ט"ו (57 א).² בספרי דברים ל"ב ז'—סתם, יש להתפלא שר"י ור"א המודעי מפרש מדור דור—שני דורות ור"א — שלשה דורות, וצ"ל שיליף נ"י דורות מתהי ע"ב ה' — דור דורים, כמו שמוכא לעיל, ואולם באמת היתה דעת ר"א במקור הראשון שני דורות ואין לזה סתירה מדור דורים, מפני שגם שם הוא מפרש בדור אחד משני דורים, ועפ"י לא תהיה עוד סתירה לדעת ר"א שהובאה בברייתא א' ובי, כי שני דורות הם ארבעים שנה, אפשר להביא ראיה שהולפותא מתהי ע"ב ה' היא של ר"א מזה, שהוא דורש גם את הפסוק ט"ו על ימות המשיח (שהשיר א' ח'). בפסיקתא כ"ט א' מיוחסת הילפותא מדור דור לר' יוסי הגלילי, ומה הן ששים השנה שבשויט לר' ריה"ג—רוזינטל Vier ap. Büch. S. 65 חושב ששלשה דורות שבדרשתו של ר"א לשמות י"ז ט"ו הם אחד עם שלש פרעניות שבדרשתו של ר"א לשמות ט"ו כ"ה (לעיל 85). אבל אין לזה כל יסוד, ואינו מתאים עם הדרשה של ר' דורי, שהובאה לעיל ונאמרה למטרה כרונולוגית, ומה שרוזינטל אומר, שאין יסוד לדברי שדור הוא עשרים שנה, עלי להשיב, שזהו מוכח מתוך הטכסס נוסא, אעפ"י שאין לזה ראיה מסקום אחר. אפשר אמנם לחשב כי דור הוא בסובן תקופה, אבל אין זה משנה כלום במה שנוגע לעצם הדרשות ההן.

3) ע"ז כ"ד, לפי לשון אחר הביא רב יוסף את הראיה מצפניה.

4) פסיקתא כ"ה ב', במבילתא לאיתו פסוק, 76 ב', ובפסיקתא ר' פ"ב בשנוים.

ויאמר דוד אל הנער המגיד לו אי מזה אתה ויאמר בן איש גר עמלקי אנכי. נזכר לדוד באותה שעה מה שנאמר למשה בנינו: אם יבוא מכל האומות שבעולם להתגייר שיקבלוהו, ומעמלק ומביתו לא יקבלוהו, מיד: ויאמר אליו דוד דמך על ראשך, כי פיך ענה בך. ר' יהושע דורש (שמות י"ז ט"ז): ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור – לכשישב הקב"ה על כסא מלכותו ותהי ממלכתו, באותה שעה מלחמה לה' בעמלק¹. ר' אליעזר אומר: אימתי יאבד שמן של אלו? בשעה שתעקר עבודה זרה היא ועובדיה, ויהא המקום יחידי בעולם, ותהי מלכותו לעולם ולעולמי עולמים; באותה שעה ויצא ה' ונלחם בניוים ההם והיה ה' למלך וגו' (זכרי' י"ד ט'); תדרף באף ותשמדם מתחת שמי ה' (איכה סוף ג'). (כלל זה יהיה לימות המשיח)². – ימות המשיח היו לענין של מהלקת בדבר הלכה בין ר' אליעזר וחכמים. ר' אליעזר אמר: מותר לצאת בשבת בסייף ושאר כלי זין, מפני שתכשיטין הם לו. וחכמים אומרים: אינן אלא לגנאי. תניא, אמרו לו לר' אליעזר: וכי מאחר דתכשיטין הן לה, מפני מה הן בטלין לימות המשיח? אמר להן: לפי שאינן צריכין, שנא' (ישעי' ב' ד'): ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה³.

ד. באורי מקרא ודרשות.

באורי המקראות בין שבאו לכאר פשוטו של מקרא ובין שבאו להכניס במקרא תכן זר בדרך הדרשה והאסמכתא—כל אלה ישנם בפלוגתות שהיו בין ר"א ובין ר"י. אולם אחרי שלא תמיד אפשר ליהם את הבאורים לסוג ראשון או לסוג אחרון, לפיכך סדרו כלם עפ"י סדר הכתובים זה אחר זה מבלי להבדיל לאיזה סוג הם שייכים.

בר' ח' כ"ב. זרע וקציר וכו' לא ישבתו. ר"א ור"י. ר"א אומר: לא ישבתו, מכאן שלא ישבתו, (כלל): שהמזלות לא שבתו בימי המבול ודריש, לא ישבתו" פעל תמיד. ור"י אומר: לא ישבתו – מכאן ששבתו (ודריש לא ישבתו—עתיד פשוט)⁴.

(1) מכילתא שם.

(2) מכילתא שם. את הסלה המודעי שב צריך לחשוך. מפני שדעתו של ר"א המודעי הובאה שם סמוך לזה. באיכה ר"י ס"ז בשניים גם כמה שנוגע לשמות האומרים.

(3) שבת סיג.

(4) ביר כ"ה, סוף ליג ל"ה. התרגום הירושלמי כמה שהוא מוסיף. מן כרוך מראה שהוא מסכים לדעה האחרונה.

— בר' ל"ז כ"ט, וישב ראובן אל הבור. והיכן היה? ריא וריי. ריא אומר: לשקו ולתעניתו. ריי אומר: לעסקי הבית (שראובן היה צריך בתור בכור לראג להם) (1).

— בר' מ' י'. ובגפן שלשה שריגים. ר"א אומר: גפן זה העולם, שלשה שריגים—אלו אברהם יצחק ויעקב, והיא כפורחת עלתה נצה—אלו האמהות; הבשילו אשכולותיה ענבים—אלו השבטים. א"ל ר' יהושע: וכי מראין לאדם מה שהיה? והלא אין מראין לו לאדם, אלא מה שעתידי להיות? אלא גפן זה תורה, שלשה שריגים—אלו משה ואהרן ומרים, והיא כפורחת עלתה נצה—אלו סנהדרין; הבשילו אשכולותיה ענבים—אלו הצדיקים שבכל דור ודור (2).

שמות י"ב י"א. ואכלתם אותו בחפזון. ר' יהושע אומר זה חפזון ישראל. אתה אומר כן, או אינו אלא חפזון מצרים? כשהוא אומר: כי גרשו ממצרים, הרי חפזון מצרים אמור, ומה תלמוד לומר בחפזון? חפזון ישראל (3). אבא חנן משום ר' אליעזר אומר: זה חפזון שכינה. אע"פ שאין ראייה לדבר, זכר לדבר (שה"ש ב' ט'): הנה זה עומד אחר כתלנו (4).

— שמות י"ג י"ה. ויסב אלהים את העם דרך המדבר ים סוף. ריא אומר: דרך—כדי ליגעם, שנא' (תה' קיב כ"ד): ענה בדרך כחי: המדבר—כדי לצרפן, שנא' (דברים ה' ט"ו): המוליך במדבר הגדול והנורא; ים סוף—כדי לנסותם (5) שנא' (תה' ק"ו ז'): אבותינו במצרים לא השכילו נפלאותיך. ריי אומר: דרך—כדי ליתן להם את התורה שנא' (?) בכל הדרך אשר צוה ה' אלהים אתכם תלכו. נאמר (משלי ו' כ"ג): כי נר מצוה ותורה אור וכו'. המדבר—כדי להאכילם את המן, שנא' (דברים ח' ט"ז): המאכילך מן במדבר וגו'. ים סוף—כדי לעשות להם נסים ונפלאות, שנא' (תה' ק"ו כ"א): שכחו אל

(1) ביר סיד. פסיקתא 159 א' וב'. התרנום הירושלמי (המיוחס לר' יונתן) באר לסי דעת ריא.—השוה ח"ב 219. 5.

(2) חולין צ"ב. התרנום הירושלמי מרכיב את שתי הדעות ביחד.

(3) סכילתא לאיתו פסוק (7 ב). ר"י חולק על התנא קמא שאמר, בחפזון הוא חפזון מצרים. ובספרי דברים ט"ז ג' (פסקא ק"ל) כי בחפזון יצאת: יכול חפזון לישראל ולמצרים? ת"ל ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו (שמות י"א). אמור סעתה לא היה חפזון כי אם למצרים. בברייתא ברכות ט' א' נאמר זה בשם ריא בן עזריה והחולק עליו הוא לא ריי, אלא ריע. בסכילתא דברים ט"ז ג' (סהדרות הופסן ע' 15) במקום ריי—ר' יהושע בן קרח.

(4) דעתו של ריא שאמרה אבא חנן בשמו (וכן בסכילתא דברים ט"ז ג') נאמרה

גיב בתרנום ירושלמי לשמות י"ב י"א. (1) ע' לעיל 89 הע' 4 ולהלן ע' 106.

מושיעם עושה גדולות וכו'. ואמר (שם פסוק ט') ויגער בים סוף ויחרב ויוליכם כהמות במדבר (1).

— שמות י"ד ב'. פי החירות. מה חירות הללו? לא היו משפעות אלא גדודיות (2) ולא היו תרופות אלא מוקפות, ולא היו עגולות אלא מרובעות, ולא היו מעשה אדם, אלא מעשה ישמים ועינים היו להן לפותחות כמין זכר וכמין נקבה היו, דברי ר'א. ר"י אומר: החירות מצד זה ומגדל מצד זה, הים לפניהם ומצרים לאחריהם (3).

— שמות ט"ו, כ"ב. ויסע משה את ישראל. אמר ר' יהושע: זו נסיעה לא נסעו אלא על פי משה, ושאר כל המסעות כולן נסעו על פי הגבורה, שנא (במדבר ט' כ"ג): על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, אבל נסיעה זו לא נסעו אלא ע"פ משה, שנא': ויסע משה את ישראל. [ר"א אומר: על פי הגבורה נסעו, שכן מצינו בשנים ושלושה מקומות שלא נסעו אלא מפי הגבורה, וכאן לא נסעו אלא ע"פ הגבורה. ומה ת"ל: ויסע משה את ישראל? להודיע שבחן של ישראל, שכיון שאמר להם משה: קומו, סעו! לא אמרו: היאך אנו יוצאין במדבר, ואין לנו מחיה בדרך? אלא האמינו והלכנו אחר משה, ועליהם מפורש בקבלה (ירמ' ב' ב'): הלוך וקראת באזני ירושלים וכו'] ר"א אומר על פי הגבורה נסעו, שכן מצינו בשנים ושלושה מקומות, ומה ת"ל: ויסע משה את ישראל? שהסיען בעל כרחן במקל. שכיון שראו בפני האנשים שהעבדום בפרך ובעבודה קשה כלן פגרים מתים מוטלין על שפת הים. אמרו: כמדומה לנו שלא נשתיר אדם במצרים. נתנה ראש ונשובה מצרימה ונעשה לנו עבודה זרה ותרד בראשינו ונהזור למצרים. יכול שאמרו ולא עשו? הרי הוא אומר (נחמיה ט' י"ז): וימאנו לשמוע ולא זכרו נפלאותיך, אשר עשית עמם ויקשו את ערפם ויתנו ראש לשוב לעבדותם וכו' (4).

— שם. וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים. ר' יהושע אומר כשמועו (כמשמעו). ר"א אומר: והלא המים מתחת הנלי ישראל היו, והארץ היתה צפה על המים, שנא' (תה' קל"ז ו'): לרוקע הארץ על המים, הא מה ת"ל ולא מצאו מים? כרי ליגעין (5). — שם ט"ז כ"ה. ויאמר משה אכלוהו

(1) מכלתא לאותו פסוק, 24 א.

(2) ע' לוי ח"ב 46 א. ברילל יאהרביכער I. 148 התרגום הירושלמי נותן כאור,

של ר"א. (3) מכלתא לאותו פסוק 25 ב). לא ברור כמה הורקין.

(4) מכלתא לאותו פסוק (44 ב). בין דברי ר"א ובין דברי ר"י באה דעת

שלישית ניכ מר"א. ואולם צריך להוסיף שם. המודע"י ע' 93 אבל לא כמו שחושב פרוידמן

שהו נוסח אחר של ר"א. (5) ע' לעיל 105.

היום וכו'. ר"י אומר: אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הקב"ה לתת לכם שלשה מועדות: פסח ועצרת וסוכות (וזה נרמז בשלש פעמים, היום שנמצא בפסוק זה¹). ר"א אומר: אם תזכו לשמור את השבת תנצלו משלשה פורעניות: מיזמו של גוג ומגוג ומהבלו של משיח ומיזם דין הגדול, לכך נאמר אכלוהו היום — יש מ"ו, ל"ב, והנח אותו לפני ה' למשמרת לדורותיכם. ר"י אומר לאבות (כלומר: לדורות הראשונים)². ר"א אומר ימיות המשיח [ולימות ירמיהו הנביא. שבשעה שאמר ירמיהו לישראל: מפני מה אין אתם עוסקין בתורה? אמרו לו: במה נתפרנס? הוציא להם צלוחית של מן ואמר להם: הדרך ראו דברי ה' (ירמ' ב' ל"א): אבותיכם שהיו עוסקין בתורה ראו במה נתפרנסו, אף אתם אם תעסקו בתורה, הקב"ה יפרנסכם בזה]. — שם י"ז א' ה'. רפידים. ר"א אומר רפידים שמה³. ר"י אומר: שריפו עצמן מדברי תורה⁴, וכן הוא אומר (ירמ' מ"ז ג'): לא הפנו אבות על בנים מרפיון ידים. — שם י"ז ה'. ויבא עמלק, ר' יהושע וה' אלעזר בן הסמא אומר: המקרא הזה רשום ומפורש על ידי איוב, שנא' (איוב ה' י"א): הינאה נמא בלי בצה ישגא אהו בלי מים? וכי אפשר לגומא להתגדל בלי בצה? הישגא אהו בלי מים, וכי אפשר לאהו בלי מים? כך אי אפשר לישראל בלי תורה; ולפי שפרשו מדברי תורה, לכך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העברה; לכך נאמר ויבא עמלק. ר"א אומר: ויבא עמלק, שנא בגלוי פנים⁵. לפי שכל הביאות שבא לא בא אלא במטמוניות, שנא': אשר קרך בדרך וגו', אבל ביאה זו

(1) כך הוא במכילתא לאותו פסוק (50 ב'). לשי' לי (51 א) ששם נבטלה המחלקת נאמר: חג ניסן וחג סיון וחג תשרי.

(2) מכילתא לאותו פסוק (51 ב). ר"א מפרש לדורותיכם, כמו דור דור שבשמות י"ז ט"ו. עי' לעיל 103.

(3) בכורת ה': סנהדרין ק"ג. אותו הדבר מספר ניכ' במכילתא י"ז ח' (53 ב). במקום אלעזר, קרי שם אלעזר, ר' חנינא זה הוא בודאי ר' חנינה בן ר' גמליאל. שעל אדותיו מדבר להלן פינ' ס"ו י"ט. השוה שור החלוצ' VIII 78.

(4) כך הוא בכורות ה': ואולם במכילתא לאותו פסוק נאמר: אחרים אמרו: אין רפידים אלא רפיון ידים, לפי שריפו ישראל ידיהם מדברי תורה, לכך בא שונא עליהם, לפי שאין השונא בא אלא על רפיון ידים מן התורה. כיון אי' בא בקצור (מכילתא 52 א): לפי שפרשו ישראל מן התורה, בא שונא עליהם, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העברה, אבל מהמכילתא בעצמה מוכח שאחרים כאן הם ר' יהושע בן חנינה: כי באורו ל"ז ח' (53 א) הוא אותו הדבר שנאסרו אחיך בשם אחרים.

(5) מכילתא לאותו פסוק, 53 א'.

לא בא אלא בגלוי פנים, לכך נאמר ויבוא עמלק, שבא בגלוי פנים. — רמז לתלמוד תורה מוצא ר' יהושע גם במלות (שמות י"ז ד'), מתחת השמים. כשבא עמלק להזיק לישראל (אולי צ"ל: להרחיק את ישראל) מתחת כנפי אביהם שבשמים. אמר משה לפני הקב"ה: רבשע! רשע זה בא לאבד בניך מתחת כנפיך, ספר תורה שנתת להם, מי יקרא בו? (1). — שם י"ח א'. וישמע יתרו. מה שמועה שמע ובא? מלחמת עמלק שמע ובא, שהוא כתובה בצדו דברי ר"י. ר"א אומר: קריעת ים סוף שמע ובא, שבשעה שנקרע ים סוף, נשמע מסוף העולם ועד סופו, שנא' (יהושע ה' א') והיה כישמוע כל מלכי האמורי, וכן אמרה רחב הזונה (שם ב' ט'): כי שמענו את אשר הוביש ה' את מי ים סוף מפניכם וכו' ונשמע וימס לבבנו וכו' (2). — שם י"ח ז'. ויאמר אל משה. ר"י אומר: כתב לו באגרת. ר"א אומר: ה' אמר למשה: אני הוא שאמרתי והיה העולם, אני המקריב ולא המרחיק, שנא' (ירמ' כ"ג כ"ג): האלוה מקרוב אני נאם ה' ולא אלוה מרחוק? אני ישקרתי את יתרו ולא ריהקתי, אף אתה, כשבא אדם אצלך להתנייר ואינו בא אלא לשם שמים, אף אתה קרבתו ולא תרחיקהו (3). — שם י"ח ט'. ויהר יתרו על כל הטובה וגו' ר"י אומר: בטובת המן הכתוב מדבר. אמרו לו המן הזה שנתן לנו המקום, אנו טועמין בו טעם פה, טעם בשר, טעם דגים, טעם חגבים, טעם כל המטעמים שבעולם, שנאמר: טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה. ר"א אומר: בטובת הבאר

(1) מכילתא לאותו פסוק (56 א). דרשתו של ר"א הובאה כבר לעיל 104. יבן הסחלקת לייז טיז. כל אלה הדרשות הנאמרות על עמלק מובנות היטב כשנרע שהשם השנאוי והמשוקץ של העם שכבר אבד מהעולם — שם עמלק — רומז לרומא, כמו השם אדום. הרמיון בין עמלק ובין רומא נראה מתוך דברי המכילתא לשמות י"ז י"ב: אבל מלכות חייבת זו עושה מלחמה משהרית לערבית. ואין מלכות חייבת זו אלא רומא, המרפו בשם עמלק.

(2) מכילתא לאותו פסוק (56 ב'). זכחים קטיו. הבטוי. מסוף העולם ועד סופו (שחסי בבבלי) נמצא גם במאמרו לדברים ליד ד' שבא להלן ובן גם בפרקי דריא פרק ג' בבביותו שברא מסוף העולם ועד סופו. וכן באגרה עיד ימי נעוריו של ר"א (ב"ד סיב) ששם אמר לו רוביו: כשם שהבאיש ריח עיך על התורה כך יהא ריח תלמודך הולך מסוף העולם ועד סופו. השוה עיד ירושי ברכות י"ב ב'. בבלי חגיגה י"ב א' ששם נאמר עיד אור של יום הראשון: והיה אדם הראשון מביט בו מסוף העולם ועד סופו. ועי' עיד נדה ל' ב'.

(3) מכילתא לאותו פסוק (58 א ו'). רומה לדרשתו של ר' לוי למלת אנכי (ביר סיה). דרשתו זו אינה מתאימה עם מאמרו של ר"א בכלל נדר הנריב. לעיל 80. אולי גם כאן ציל ר"א המודעי (עי' בהערה הסמוכה דלקמן).

הכתוב מדבר. אמרו לו: הבאר שנתן לנו המקום אנו טועמין בו טעם יין ישן וטעם יין חדש, טעם הלכ, טעם רביש, טעם כל הממתקין שבעולם, שנא': טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה¹).

ויקרא כ"ו י"ח. ואם עד אלה וכו'. את המלה המשנה, עד' ר"א מבאר כאלו כתוב עד²): אין הקב"ה מביא פורעניות בישראל עד שהוא מעיד בהם תחלה, שנא': ואם עד אלה, ר"י אומר: שלא יהו אומרים ישראל כלו המכות. ועוד אין לו אהרת להביא עלינו, תלמוד לומר: ואם עד (=עוד) אלה³).

במדבר כ"ה א'. עיד שמים באה גיב מחלקת של ריא וריי כמו ברפידים'. ריא אומר: שמים שמה. ריי אומר: שנתעסקו בדברי שטות⁴). שם ב'. ותקראן לעם לזכה אלהיהן. ריא: ערומות פגעו בהן, וריי אומר: שנעשו כלן בערי קריין⁵). דברים ג' כ"ו. ויתעבר ה' ב'. ריא אומר: נתמלא עברה. ריי אומר: כאשר שאינה יכולה לשוח מפני עברה⁶).—דברים ל"ד ד'. ויראהו ה' את כל הארץ. ריא אומר: נתן כח בעיניו של משה וראה מסוף העולם ועד סופו⁷). וריי אומר: אצבעו של הקב"ה נעשה מטטרון למשה והראהו את כל ארץ ישראל⁸).

— ישע"י א' י"ח. אם יהיו חטאיכם כשנים כשלב ילבינו, ריא אומר: כשנים שבין שמים לארץ, כשלב ילבינו, יותר מיכן כצמר יהיו. ריי אומר: אם

(1) צריך להגיה במכילתא לאותו פסוק (58 ב) ולהחליף ר"א בריא המורעי ולהפך, כי שש המתנות הטובות שריא המורעי (לפי הנוסח המונה) מוצא מרכוזות בשמות יח ט' באות נם בדרשתו לשמות ט"ז כ"ה וט"ז ל'.

(2) ע' לעיל 89 הע' 3. 3) ספרא לאותו פסוק קי"א ע"ד.

(4) בכורות ה': סנהדרין ק"ו. בספרי במדבר, פיסקא קליא, סתם: בששים — במקום השטות. 5) בכורות ה': סנהדרין ק"ו.

(6) ספרי לאותו פסוק, פיסקא כ"ט. בספרי במדבר, פיסקא ריש קליה, באה סתם דעתו של ריא בלבד. בתנחומא ב' ואתחנן הופפה א' באו במקום ריא וריי, ר' יהודה וריי נחמיה (ע' ח"ב 1157).

(7) כך הוא בספרי למדבר כיז י"ב (פיסקא קל"ו). בספרי דברים ל"ב מיט (פיסקא 338) ששם צריך להחליף ריא בריי ולהפך: משה בעצמו ראה אותן כיצד? נתן כה...

(8) י"ג: באצבעו היה מטטרון למשה והראהו את כל ארץ ישראל, כך הוא בספרי דברים. ע' זכס בייטראנע I. 108; מבארו של לוי ח"ג 87 א' אין הדעת נוחה. השרש הוא מטטור. השוה ילמרנו דברים ב' ל' (ערוך ערך מטטר): אני מטטור שלך. בספרי במדבר בא המאמר בשם ר' עקיבא: סניד הכתוב שהראהו המקום למשה את כל חרתי ארץ ישראל כשלחן ערוך. השוה לקטן פרק י"ב ס"י ה'.

יהיו חסאיכם כשנים, כשני אבות, כשלב ילבינו. יתר מיכן כצמר יהיו. — ישעי' לוי לוי. ויצא מלאך ה' ויכה במחנה אשור. במה הכם? ריא אומר ביד הכם, שנא' (שמות יד ל"א): וירא ישראל את היד הגדולה, היד שעתידה ליפרע מסנחריב. ר"י אומר: באצבע הכם, שנא' (שמות ח' ט"ו): ויאמרו החרטמים אל פרעה אצבע אלהים היא, היא אצבע שעתידה ליפרע מסנחריב⁽²⁾. תנו רבנן: כל ישירות ותשבחות שאמר דוד בס' תהלים — ריא אומר: כנגד עצמן אמרן, ר"י אומר: כנגד צבור אמרן⁽³⁾. — תנו רבנן: הלל זה מי אמרו? ראיא: משה וישראל אמרוהו בשעה שעמדו על היס. הם אמרו: לא לנו ה' לא לנו, משיבה רהיק ואמרה להן (ישעי' מ"ה י"א): למעני למעני אעשה. ר"י אומר: יהושע וישראל אמרוהו בשעה שעמדו עליהן מלכי כנען. הם אמרו: לא לנו, ומשיבה רהיק וכו'⁽⁴⁾. — תהלים ע"ז כ"א, נחית' דורשין בנוטריקון⁽⁵⁾. — תהלים קל"ט ט"ז. ימים יוצרו ולו אחד בהם. ריא אומר: יום ביומו: יום של סיסרא, יום של סנחריב, יומו של נוג⁽⁶⁾. ר"י אומר: שלש מאות וששים וחמשה ימים הם ימות החמה, ליחידו של עולם אחד מהם. [לפיך ר' לוי זה יום הכפורים, ולפיך ר' יצחק זה יום השבת]⁽⁷⁾.

איוב ט' כ"ה. ארץ נתנה ביד רשע. ראיא: בקש איוב להפוך קערה על פיה [כלו': לכפור בהשגחת הבורא]. אמר לו ר"י: לא דבר איוב אלא כלפי שמן⁽⁸⁾. שהיש ה' י"א. באה מחלקת על אדות פסוק זה בצורה משבשת⁽⁹⁾. קהלת ג' ט"ז. מקום המשפט שם הרשע. ראיא: מקום שסנהדרין גדולה יושבת וחונתת דיניהם של ישראל, ישמה הרשע, ישמה—ויבואו שרי מלך בבל וישבו בשער התוך (ירמ' ל"ט ג'); מקום שישם הותכין את ההלכה... ר"י אומר: מקום שנעשה מדת הדין במעשה העגל, דכתיב (שמות ל"ב כ"ז): עברו

(1) ירו' שבת 12 סוף א' (פיט היג). קרוב לזה סבאר גם האסורא ר' יצחק, ב.

שבת פיט:

(2) סנהדרין צ"ה: (3) פסחים קי"ז: הרעה השלושית של רבנן נתיחסה בשבוש בשויט כיד לריא, והרעות האחרות לא נזכרו כלל. (4) פסחים שבו. (5) עי' לקמן פיט ס"ו א'. (6) עי' לעיל 85. וי' 107.

(7) פסוקתא ר' ריש כינא ילקוט לאותו פסוק. בתנחומא ב' בראשית מצוין ריא בדרשתו: יום יציאת מצרים, יום קריעת ים סוף, יום מתן תורה. בתנרביא ריש פיא סתם ובהרחבת דברים עי' נ"ב אני אסוראי איי חיב 220. 1.

(8) ב"ב ט"ז א'. ר"י סבאר, רשעי כמו התרנוס לישעי' י"א ד'. — ר"י נחם את ריבוי על סות בנו במשל סאת איוב. אדרני י"ד.

(9) ויקר' י"ט. שהשיר לאותו פסוק, סדרש שמואל ה'. עי' אני אסוראי איי חינ

ושיבו משער לשער וכו', שמה הרשע—שם ויגף ה' את העם¹). — קהלת י"א ב'. תן חלק לשבעה וגם לשמונה. רא"א: תן חלק לשבעה אלו שבעת ימי שבת. הא מה דאת אמר (מיא י"ה מ"ד): ויהי בשביעית, כיום השבת וגו'. וגם לשמונה — אלו שמונה ימי מילה², דכתיב (שם ט"ב): וישם פניו בין ברכיו וגו'. ולמה בין ברכיו? אלא אמר לפני הקב"ה: רבשיע! אפילו אם אין ביד בניך אלא זכות שתי מצות הללו—שבת ומילה, כדאי שתרחם עליהם. ר"י אומר: תן חלק לשבעה אלו ז' ימי הפסח, וגם לשמונה—אלו שמונת ימי החנוּ ומנין לרבות עצרת וראש השנה ויום הכפורים? ת"ל גם וגם רבוין³. — קהלת י"א ו'. ר"א ור"י: ר"א אומר: אם זרעת בבכיר, זרע כאפיל, שאין אחת יודע איזה מתקיים לך⁴. אם הבכיר ואם האפיל, כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה. ר"י אומר: נשאת אשה בילדותך ומתה, תישא בוקנותך. היו לך בנים בילדותך, יהיו לך בנים בוקנותך⁵.

אסתר ה' ד'. מה ראתה אסתר שזימנה את המן⁶? ר"א: פחים סמנה לו, שנא' (תהלים ס"ט כ"ג): יהי שלחנם לפניהם לפה. ר"י אומר: מבית אביה למדה, שנא' (משלי כ"ה כ"א): אם רעב שונאך האכילהו לחם וגו'⁷.

מהלקת אחת ישבין ר"א ור"י נוגעת לכמה מקומות במקרא—איזה הוא שם⁸ קדיש ואיזה שם חול⁹. לפ"ד ר"א השמות שבאו אצל נבות (מיא.

1) ויקיר ריש ד'. לרבוי ר"א דומים דברוי רשב"י (חיב 125, 3). וגם נשתמש לזה במשל ארמי (ע' מאנאטמשריפט 1876 ע' 238). בקהיר מתחיל: ר"א ור"י יהושע בן לוי. אוטרים... ואחיכ: ר"י יהושע פתר קרא במעשה העגל. וצ"ל כך: ר"א ור"י: ר"י אליעזר אוטרי... הטעות שנעשתה בא"י אמוראי איי היא 179, 7. תקנתי בחיג 198, 6. ששם הוכחתי ג"כ שהטובן רשע הוא חומר הדין.

2) בזה הוא מתכון להרים את ערך השבת והמילה (ע' לעיל 84). כמו שמוכא בהרחבה במדרש רבה. הירוגיטוס מביא דרשה זו (לקהלת י"א ב' Quastiones Hebraei ita hunc locum entelligunt: et sabbatum et circumcisionem serva (S. Brills Jahrbücher I, 236).

3) עידובין ט': פסיקתא קציב א', קהירי לאותו פסוק.

4) ביר ס"א, קהירי לאותו פסוק. באדר"ג סיג מיוחס המאמר הזה. המזכיר את נעוריו של ר"א, לר"י דוסתאי בן ינאי בנוסח שונה.

5) שני הבאורים באו באדר"ג שם בשם ר' יהושע. בכריתא יבמות ט"ב: ובקהיר רק הדעה הראשונה; בביר רק הדעה השניה. בביר מיוחסת הדעה הראשונה לר"ש בר נחמן. ר"י דוסתאי בשטו כאתו הצורה שנאמרה בקהיר בשם ר' נתן. כמדרש משלי כ"ה כ"ז באה דעה ב' פתם. בתנחומא הדעה הראשונה אמרה ר' יוסי (בשאר דומה לכ"ה). בתנחומא ב. חיי פסקא ה' לא דזובא כלל דברוי ר"א. וסרי יהושע רק הדעה השניה.

6) ע' לעיל 68. ז' מילה ט"ו: 8) השוה לעיל 87.

9) שבעות ליה: מסי' סופרים ד', ז'.

כיא, י' ייג) הם קדש ובפסל מיכה (שופטים יז) יש מהם קדש ויש מהם חול: אלה למד-חול, יוד הא קדש. חוץ מזה ישאלך למד והוא קדש (שופטים י"ח ליא): כל ימי היות בית אלהים בשלה. כל ישמות האמורים בנבעת בנימין ראיא: חול, ריי אומר: קדש. אמר לו ריא: וכי מבטיח (שיצליחו) ואינו עושה? איל ריי: מה שהבטיח עושה, והם לא ביחנו אם לניצוח אם הנצח, באחרונה שבהנו הסכימו על ידו, שנא' (שם כ' כ"ח): ופנחס בן אלעזר בן אהרן עומד לפניו ביום ההוא לאמר האוסף עוד לצאת למלחמה עם בני בנימין אחי וכו'.

עוד ישנה מחלקת בין ריא וריי מאמתי מונין זמנים האמורים בתורה מניסן או מתשרי? (1). ריא אומר מתשרי וריי אומר מניסן. העיקר במחלקת זו הוא כנראה בכאור הכתוב בראשית ז' י"א בחדש השני בשבעה עשר לחדש נבקעו מעינות תהום רבה וכו', ריא אומר: החדש השני הוא מרחשון, ולפי ד' ריי-אייר (2). מתי נברא העולם? ראיא: בתשרי נברא העולם, ריי אומר בניסן נברא העולם. ראיא: מנין שבתשרי נברא העולם? שנא' (בר' א' י"א): תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי. איזהו חדש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות? הוי אומר: זה תשרי (3). ואותו הפרק זמן רביעה היתה וירדו גשמים וצמחו, שנא' (שם ב' ד'): ואד יעלה סן הארץ (4). ריי אומר: מנין שבניסן נברא העולם? שנא': ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע ועץ עושה פרי איזה חדש שהארץ מלאה דשאים ואילן מוציא פירות? הוי אומר זה ניסן. ואותו הפרק זמן בהמה ועוף שמדוונין זה עם זה, שנא' (תהלים ס"ה) לבשו כרים הצאן וכו' (5). ריא אומר בתשרי נולדו אבות, וריי אומר בניסן. אמר ר"א: מנין שבתשרי נולדו אבות? שנא' (מ"א ה' ב'): ברח האיתנים בחג, ירח שנולדו בו איתני עולם. ריי אומר מנין שבניסן נולדו אבות?

(1) ריה י':

(2) ע' במבאים על מה נסדו הדרשות. המחלקת לברי' ז' י"א ישנה גם בסעי סיג.

(3) Vgl. damit das bei Lagarde, Mittheilungen IV, 276 aus dem Theophilus, Bischofs von Caesarea (ende des 2 Jahrhunderts) Disputation mit dem Bischöfen citirte geschprächstück: The Quod tempus credimus primum in mundo factum? Ep. Verum. Th. Probate quod dicitis. Ep. Dicente scriptura Germinet terra herbam... haec enim verno tempore videmus fieri. Th. verum est.

(4) בפסיקתא 150 א' ובויקור ריש כיט באה דעת ריא בצורה אחרת: תני ריא בכיה באלול נברא העולם. ורק האדם נברא בא' בתשרי.

(5) בביר ייג אומר זה ר' יהושע בן לוי.

שנא' (מ'א ו' א'): בחדש זיו—בירח שנולדו בו זיתני עולם¹). שניהם מודים ששנותיהם של אבות היו שלמות², ולפיכך ר'א מתו בתשרי, ולפיכך ר'י מתו בניסן. מה שנוגע ללידת יצחק מודה ר'א לר'י שנולד בניסן, וכן הם שויים בדעתם, ששרה רחל וחנה נפקדו בתשרי, שיוסף יצא מבית האסורים בראש השנה, ושגם עבודת פרך במצרים חדלה בראש השנה³. למעלה כבר הזכרנו שנחלקו גם על יום הגאולה העתידה⁴.

ה. פסידו פיוגר פייס.

במדרש משלי, שנקל להכיר כי הוא מאסף מאחר, יש ישיש שיחות בין ר'א ובין ר'י⁵. שמסרת זו אינה מתיקה אפשר לראות מזה, שר'א הוא השואל ור'י משיבו, כאלו הוא רבו⁶ ובתשובותיו הוא משתמש במלת בני'. ובכל זאת אפשר שהיה לשיחות הללו יסוד הסתורי אמתי. כמו שאפשר לראות למשל מהשיחה לכ"ט א', שנראה גלוי שהוא מעין המחלקת, הנוכרת בפרק שלפני זה, אם הגויים הם בני עוה"ב, אעפ"י שכאן בא בצורה משנה⁷. הישאלות של ר'א מתחילות: פסוק זה מהו (ל"ב ז'), מקרא זה במה הוא מדבר (ל"ז ב'), פרש לי פסוק זה (ל"ז י'). מלבד אלה השיחות אנו מוצאים במדרש

(י) השוה לבטוי איתני עולם לעיל 94. רוסה לזה מכאן גם רב. איתן הסורחי (מ"א ה' י"א) הוא אברהם, כיכ סיני. ע' ניכ אני אסוראי איי היא ע' 18.—
הראיה של ר'י אינה ברורה. אחרי שזיו הוא החדש השני. ע' תיספות ריה ב' ע"ב דיה בחדש זיו.

(י) השוה תוספתא סוטה י"א ד' (י) הראיות בריה י"א. ע' לעיל 102.
(י) ב' ד' ה' ד' ו' ו' י' ב' י"א; כ"א; י"ס א'; צונץ (גריס 269 הע' d) סביא רה ארבעה אופנים. הילקוט לא שם לב כלל אל השיחות לבי ד' ולי"ט א' וטהשאר הוא סביא את התכן כלו או חלק ממנו, בעובו את הצורה הדיאלוגית ואת שסות ריא וריי. כנראה רצה בזה להתרחק מהאנכרוניזם שיש בתפקידם של שני התנאים הללו. כשנחה לה' ד' בא בלשון סוור: אסר לו: בני. או בטעות או בכונה לחזור בלשון הכתוב ה' א'. (י) לא כמו שחושב צונץ (שם) ששינה אותו כמו לתלמיד. שגם זה הוא דבר אנכרוני.

(י) ריא: מה יעשה האדם וינצל מדינה של ניהנם? ריי: ילך ויתעסק במעשים טובים. איל: איך אף גויים יעשו מצות ומעיש וינצלו מדינה של ניהנם? איל: לא נתנו דברי תורה במתים אלא בחיים. איל ריא: אפר לך מסה שלמדתי? איל: אמור. איל: פעם אחת הייתי דורש בכיהמ"ד: טוב רש הולך בתמו (משלי י"ט א'): כל מי שהולך בתומו בעוה"ז עתיד להנצל מדינה של ניהנם לעיל. שכן מצינו בנה (בר' ו' ט') ובאברהם (י"ז א'). הראיה מהכתוב אינה ברורה, ואולי הוא דורש רש—יירש. במיש במשלי כ"ח י': ותמימים ינחלו טוב. (מדרש משלי סוף י"ח ותחלת י"ט).

כבר, כרך א'—8.

משלי מחלקת בין ר"א ור"י על הפסוק משלי כ"ב ו' (1); ע"ד היין (2), וע"ד מקום החכמה (3). במדרש משלי יש גם מאמרים של ר"א, ל"ט י"ב (4) ולי"ג כ"ד (5); עוד יש שאלה ששאלו תלמידי ר"י את רבם (6), שגם אותה צריך לחשב בתור שאלה אפוקריפית, כמו השאלות הללו ששאלו תלמידי ר"א את רבם (7).

פרק שמיני

ר' יהושע בן חנניה.

אלו היינו רוצים לתת בהתחלת פרק זה ציור מתיי ר' יהושע ומתכונת אישיותו הכללית, עלינו היה לחזור על הרבה דברים שכבר הבאנום למעלה. ואטנם מתוך המאמרות והפתגמים שנאספו בפרק הסמוך אפשר לראות למדי את השקפותיו על החיים ואת חכמתו של התנא הגדול הזה (*). ומה שנוגע לעסקנותו ולהשתדלותו לטובת השלום והסליחה הוא נשאר לתהלה היותר יפה בדברים שאמרו עליו גדולי הדור ההוא: משמת ר' יהושע פסקו עצות טובות

(1) ע' מהדורת בוכר ע' 91. ר"א: אם חנכת בנך עד שהוא נער בדבריו תורה הוא מתגדל בהם והולך. ור"י אינו הולך עליו אלא מחוק את דבריו במשלים ארמיים. כדא תורתא דלא ילופא רדיא ומתקשה עליה כסופה (כפירה זו שלא התרנלה בחרישה בצעירותה ולסוף היא מתקשה בה) וכדרא עוברתא דכרמא דאית ליה איתכפיאת עד דהוא תאיבה, כדקשיא ליה את יכול (כענף הכרם שנכפפת בעוד שהוא צעירה, אבל כשהיא מתקשה אי אפשר עוד לכופה).

(2) ולמי הוא ערב? ר"א אומר: למי שהוא שותה כדי צרכו. ר"י אומר: לוקן. ע' ילקוט לאותו פסוק.

(3) היכן החכמה מצויה? ר"א: בראש. ר"י: בלב. מובא אצל ר' שמואל מסאנוס בכאורו לאיוב (הוצ' בוכר ע' 87. ע' ניכ מכוא ע' XIII, 4) מתחיל: ר"א היה דורש.

(4) שהקביה אוהב את ישראל הוא מסרן בעוה"ז בשעבוד מלכויות. השוה לעיל 101.

(5) שאלו תלמידיו את ר"י: איזו היא גדולה. א"ל: תשובה ג' מן הצדקה. בנוסח

אחר (ע' הוצ' בוכר) ר"ע במקום ר"י.

(6) בקטע של הסכילתא בהוצ' פירדמן, בהוספה 119 ע"ב. מובא ניכ מחלקת

בין ר"א ובין ר"י מדוע נגלה הקביה בסנה. ואולם גם זה כמו שאר הדברים המובאים בקטע ההוא צריך לחשוב לאפוקריפוי, הסצאת איזה מחבר מאחר.

(* ע"ד חכמתו בתנאה, ע' הוריות י" סוף ע"א.

ומחשבות טובות מישראל¹). העצות הטובות שבהן נשתבח ר' יהושע נראות בתשובותיו עד התקפותיהם של הנכרים ושל היהודים הנוצרים, שהיו תוקפים את עם ישראל ותורתו. כשהיה שוכב הולך לפני מותו, דאגו החכמים: מאי יהוי עלן מאפיקורסין? (איך נעמד נגד האפיקורסים?) אמר להם (ירמי' מ"ט ז'): אברה עצה מבנים נסרחה חכמתם. כיון שאבדה עצה מבנים (כלו': מבני ישראל) נסרחה חכמתם של הגוים (שלא ידעו לשאול שאלות חמורות)². שיהותו הדתיות, ביהוד עם הקיסר אדרינוס, שנשאר מהן מספר הגון, וכיחד עם יתר שיהותו, שבהן הראה ר"י רוח יתרה, ראווית להקדיש להן סעף מיוחד בתוך שאר עניני האגדה שלו. ראשית כל יבארו מאמריו על דבר תלמוד תורה ולסוף הכאורים שבהם אינו מתנגד לר' אליעזר בן הורקנוס או לר' אליעזר המודעי. הפלוגתות עם ר"א בן הורקנוס כבר סדרו בפרק שלפני זה, והפלוגתות שבינו ובין ר"א המודעי תבואנה בפרק שאחרי זה.

א. מאמרות ופתגמים.

רגל היה בפי ר' יהושע הפתגם הזה: עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם³. מלבד הקמצנות, הוא מזהיר גם על שנאת

1) וזהו ניסחת הבריותא בירושלמי סוף סוטה. בתוספתא ע"פ כ"י ערפורט (סוטה ט"ו נ"י). משנת ר' יהושע בטלו אנשי עצה ומחשבה. ע"פ הירושלמי וכ"י ווינה: בטלו אנשי עצה וסקה מחשבה מישראל. בבריותא בבבלי סוף סוטה... בטלה עצה ומחשבה. ובמשנה (בהוצאות המשניות ובירושלמי. בבבלי במשנה חסר לנמרי הדבר הזה): ססקה טובה מן העולם. כאן צריך להוסיף. עצה טובה. ומן העולם פירושו מישראל. כדאי להזכיר פה שבנוסח הבריותא שבירושלמי (וכמו כן במשנה בירושלמי) בא הפעל. פסקי ובבבלי ובן בתוספתא בא במקום זה. בטלי. הפעל פסק לא היה רגיל בבבלי. כך אנו רואים גם מהתרנוס הבבלי (אונקלוס) שבמקום פסק שבא בתרנוס הירושלמי מביא שעל אחה. כך בראשית ח' כ"ב. לא ישבתו בא בתרנוס הירושלמי. פסקין ובתרנוס הבבלי יבטלון (ע"י Z. d. D. M. g. Bd. XXVIII, S. 68) בראשית י"א ח'. ויחדלוי בתרנוס ירושלמי. ופסקין ובתרנוס הבבלי. ומעווי. הפעל העברי. כלהי בא בתרנוס ירושלמי. פסקי. ובתרנוס הבבלי. שצ"י. למשל בראשית י"ז כ"ב; י"ח ל"ג; כ"ד ט"ו; י"ט ט"ה.

2) חגיגה ה': אפשר שהמליצה. פסקה עצה מישראל! חקוי לאבדה עצה מבנים וע' הערה הקודמת.

3) אבות ב' י"א (בכאורים עתיקים באדר"נ ט"ז). הצורה של הפתגם הזה דומה לפתגם של אחר מבני דורו של ר' יהושע. שהיה קרוב אליו (משנה ר"ה ב' ח'), הוא ר' הוסי בן הרכינס שכתור איש בן משפחה עשירה ונכבדה היה מזהיר מתשנוקים ובטלה: שנה של שחרית ויין של צהרים ושיחת ילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם.

הבריות, שצריך האדם להיות ביחס ידידותי אל כל בני האדם. והוּו מתאים לתשובתו ישענה על 'שאלת ר' יוחנן בן זכאי: איזה דרך שיבור לו האדם? חבר טוב. ואיזהו דרך רעה שיתרחק ממנה האדם? חבר רע⁽¹⁾. בפתגמו זה התכוון לענין רע שחותר חתירה מתחת דאשר הפרטי של האדם, ובפתגם אחר בא להורות על השונא המסכן של האשר הכללי⁽²⁾: חסיד שוטה ורשע ערום ואשה פרושה ומכות פרושים הרי אלו מבלי (נ'א: מכלי) עולם⁽³⁾.

כמו שנלחם ר' יהושע נגד הצבועים, כך נלחם נגד הפרישות היתרה, אעפ"י שכונתה היתה רצויה. משחרב בית המקדש — מספרת התוספתה — רבו פרושים בישראל ולא היו אוכלין בשר ולא שותין יין. נטפל להם ר' יהושע, אמר להן; בניי! מפני מה אין אתם אוכלין בשר? אמרו לו: נאכל בשר, שבכל יום היה תמיד קרב ע"ג המזבח, ועכשיו בטל? אמר להם: מפני מה

(1) אולי כונתו היא חבר בלמוד.

(2) משנה סוטה ג' ד'. (בירושלמי. מכת פרושים).

(3) חסיד שוטה. לפי באור התלמוד (סוטה כ"א): חסיד שוטה הוא הרואה אשה שובעת בנהר ואינו רוצה להצילה שלא יסתכל באשה ערומה. בירושלמי סוטה (י"ט ע"א) מביא עוד משל לזה: מי שנותן להטבע לתינוק ואינו ממהר להצילו מפני שלא הסיר את התפלין מעליו.

— עיד רשע ערום מביא התלמוד הבבלי שלש דעות של אמוראי איי (ר' חנניא, ר' יוחנן ור' אבהו) ושלוש דעות של אמוראי בבלי (רב ששת, רב הונא ואבוי). בירושלמי מובאה רק דעת רב הונא: שמקיל לעצמו ומחמיר לאחרים.

— אשה פרושה. התלמוד הבבלי מביא לזה באור מברייטא. בתולה ציילנית (המרבח להתפלל) בירושלמי צייסנית (המרבח לצום). בירושלמי (סוטה פ"ג ה"ב) הוא סבא אשה פרושה שהיא יושבת ומלעבת בדברי תורה (ברי' ל' ט"ז): ותאמר אלו תבוא. ובשביל להזהר מלעג זה הוהור ר' אליעזר שלא ללמד את הבנות תורה. (ע' לעיל 75) ור"י בעצמו הוסיף ע"ז (שם במס' סוטה): רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות. עד כמה מניע משפטו הקשה עיד הנשים אפשר לראות מסאטרו של אבוי כתובות ס"ב: זה מראה שר"י מתכוון בשם אשה פרושה לאשה המורה את עצמה מהעולם. אולם תחת המסרה של חסידות מסתתרת קלות דעת. נייגר באוצר נחמד ח"ב 100 מביא גירפא במקום פרושה—פרוצה. רוקס, בן חנניה IV, 229 חושב אשה פרושה שנפרדה מעל בעלה.

— מכת פרושים. התלמוד הבבלי מביא לזה משלים מצבועים מסוגים שונים שצמחו כאבעבעות מתוך כת הפרושים. בירושלמי מביא מחזי ר' יהודה הנשיא והאמורא ר' אלעזר שהשתמשו בשם מכת פרושים על אלה שסומכים את עצמם לכאורה על החק. כדי להפר חק. [שנותן עצה ליתומים להברוח מונות מן האלמנה, או שנותן דינר לענין שיש לו מאתיים זוז פחות דינר. כדי שלא תהיה לו זכות לקבל תמיכה מהצדקה]. אולם ר' חנניא ור' יוחנן קורין לנותן עצה רעה שבו בשם רשע ערום.

אין אתם שותים יין? אמרו לו: נשתה יין, שממנו היה מתנסך עיג המזבח, ועכשיו בטל? אמר להם: אף תאנים וענבים לא נאכל, שמהם היו מביאין ביכורים בעצרת; לחם לא נאכל שממנו היו מביאים שתי הלחם ולחם הפנים; מים לא נשתה שמהם היו מנסכין בחג¹; שתקו. אמר להם: שלא להתאבל כל עיקר — אי אפשר, להתאבל יותר מדי אי אפשר²). אלא כך אמרו חכמים³: סד אדם את ביתו בסיד וישייר דבר מועט זכר לירושלים. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט. עושה אישה כל תכשיטה ומשיירת דבר מועט זכר לירושלים, שנא': אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני וכי' (תה' קל"ו ה'): מאורע אחר שגם בו נצח ר' יהושע את החסידות הנפרזה היה בזמנו של אדריאנוס קיסר שנתן רשות לבנות מחדש את בית המקדש⁴. ואז, כפי שמסר שמעון בן עזאי⁵, נמצאו עצמות בירושלים בדיר העצים, ובקשו חכמים למטא את ירושלים. אמר להן ר' יהושע: בושת היא לנו וכלימה, שנשטמא את ביתינו! איה מיתא מכול? איה הרוגי נבוכדנצר? איה הרונים שנהרגו במלחמה ועד עכשיו? אבל אמרו: ודאי טמא, ספק טהור*).

(1) פרשת החנן הזה מקפדת עיי ר' יהושע בית בירו' סכה 55 ע"ב.

(2) תוספתא סוף סוטה. בשנויים מעשה חדוד (אבל סדר השיחה שם מוכיח

שנעשה בזמן מאחר) בבבלי ביב ס':

כך הנירסא בתוספתא. ואולם בבלי (ואחריו גם התוספתא כ"י ערפורט) הוסיפו אחרי. אי אפשרי — שכבר נזורה נורה; ואחרי. אי אפשרי השני הוסיפו, שאין נזרין נורה על הצבור איכ רוב הצבור יכולין לעמוד בוי. וראוי לזה מסלאכי נ' ט'. אולם הכלל הזה נאמר בפירוש מפי שני תנאים של הדור שבא אחרי אדריאנוס. והם ר' שמעון בן גמליאל ור' אליעזר ב"ר צדוק והראיה מסלאכי נאמרה עיי האמורא רב אדא בר אבהו (ע"ז ל"ג. הוריות נ'): צריך איפוא להחליט שלא ר' יהושע אמר את הדברים הללו, אך נִתְקַטְפוּ פה אחר כך. כמו שנעשה גם בבבלייתא אחרת ששם ר' ישמעאל מספר מעין זה, כמו שמספר ר' יהושע בבבלייתא הראשונה (ביב שם). גרץ כחלק ד', 426 שונה, בחשבו שהכלל הזה הוא של ר' יהושע בן הנגיה.

(3) ההתחלה, כך אמרו חכמים שבא בתחלת שלשת התקונים. (מעין זה הובא גם בתוספתא ביב סוף ס"ב), נראה שאינו מהמקור הראשון, כי בודאי שר"י בעצמו היה אחר מהחכמים המתקנים.

(4) גרץ IV² 138 ולהלן; 442 ולהלן; דירנבורג 414 ולהלן.

(5) תוספתא עדיות נ' נ'. בבבלי זבחים קי"ג א'. אומר זה ר' יוחנן בשמו סבלי להזכיר את בן עזאי. בודאי בזמן ההוא סצא ביע את סגלת היוחסין שהוזכרנה למעלה 47. בטשנה עדיות פ"ח ה' נשאר רק מקצת מהמסורת הזאת. עיי פירוש הראב"ד לטשנה זו.

(* למי הנראה היו החכמים מספקים אם אפשר יהיה לאכל קרשים קלים בירושלים וקדש, קרשים בעורה, בעת שהכל עדיין הרום וחרב. וע"ז א"ר יהושע (בתוספתא עדיות נ' נ') שמעתי, ששוחטין ואעפ"י שאין טחחים, ואוכלין קדש קרשים, אעפ"י שאין קלעים, קרשים קלים ומעט, אע"פ שאין טחפת; שהקדושה [ה]ראשונה קדושה לשעתה וקדושה לעתיד לבוא.

כאשר נגמר החלום הקצר ע"ד הקמת בית המקדש מחדש, ולב העם התחמק על בטול הרשיון ובקש למרוד ברומא, אז בא ר' יהושע הזקן והפיס קצת דעת העם בנאמו, שביסודו הביא משל איזופי¹, שהעם צריך להיות שבע רצון שיצא בעור שניו ממלחעות רומא². — גם במחלקת רגילה רגיל היה ר' יהושע להשתמש בבטוי מליצני. מי יגלה עפר מעיניך, ר' יוחנן בן זכאי! כך אמר ר' יהושע שתי פעמים, כשישמע שאחרים אומרים דבר, שרבו ר' יוחנן בן זכאי הורה ההפך מזה³. או ברצותו להראות את קלות הערך של דעת בית שמאי באיזה ענין, קרא: בושתי מדבריכם, בית שמאי!⁴ ואולם כאשר הראה לו אחד מבית שמאי טעותו, בקש סליחה מאת ראשי בית שמאי שמתו ואמר: נעניתי לכם עצמות בית שמאי⁵. כששלה לו ר' גמליאל: גזורני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביום הכפורים שחל להיות בחשבונך, אמר ר' יהושע: נוח היה לי מוטל על המטה (כלו': מת), ולא אמר לי ר"ג הדבר הזה⁶. —

1) זהו המשל Δύχος και γεγάρος (Nr 94) S. Lit. d. Orients IX, 203.

2) ביר סוף סיד. עי נרץ IV² 442, 142 הויה אני אסוראי אי חינ 470, 5.

3) משנה פוסה פיה מיב וסיה (השוה לעיל 46) בזמן מאחר השתמש ר' יהודה בן סדיה (בן אחותו של בר קפרא) בבטוי שכונה ביחס לאדם (ויקר כיה, ביר ביא) ור' יוחנן הביא זה בתפלה שיסר לטי שהולך לבית הקברות: הוודע מספרכם הוא יעורר אתכם, הוא יגלה את העפר מעל עיניכם. ירו' ברכות נ' ע"ד בסוף. השוה: Zur Redensart Z. D. M. G. XLIII.614

4) תוספתא אהלות סוף פ' ה', חגיגה כ"ב:

5) בתוספתא במקום נעניתי — נסתי. ואולם הני' נעניתי היא הנכונה, כמו שנראה ברור ע"פ המסופר ביוטא כ"ב: ששם רב נחמן בר יצחק בהביעו דברי כבוד למלך שאלו, אמר: נעניתי לכם עצמות שאלו בן קיש! ר' גמליאל פנה לר' יהושע בן חנניה באמרו: נעניתי לך, מחול לי! (ברכות כח. השוה ירו' תענית 67 ע"ד). וכן ר' שמעון בן אלעזר (או ר"א בריש) אמר לאיש אחד אחרו שהעליב אותו (תענית כ'): אדרינ סמיא). רבא אמר לעני אחד, שרחח אותו מפניו: נעניתי לך (כתובות ס"ז): הבטוי נענהי לאות הסכמה, או הקשבה, נמצא רק אצל יחזקאל (יד, ד', ז'); אולי הוא חושב בזה הכנעהי (השוה שמות י' נ', ישעי' נ"ז ז') ואולם הלמיד הבא אחריו אינו מתאים כל כך. — בחגיגה כ"ב: הביא הבטוי עצמותי להרחבת הספור שנשתתח על קברי בית שמאי ושם אמר את ודויו. כברייטא נדה ס"ז: שהסכים לדעת בית שמאי שהחמירו. ועל הקובלנא של התלמידים שאמרו: רבי, הארכת עלינו ענה: מוטב שאאריך עליכם בעוה"ז, כדי שיארכו ימיכם לעוה"ב.

6) כך בירו' ר"ה 58 ע"ב, בבבלי ר"ה כ"ה ע"א: ראוי לו שיפול למטה שנים עשר חדש ואל יגזור עליו גזרה זו.

כשהלך ר' גמליאל לפימם את ר' יהושע וראה שקירות ביתו מפותחים וא"ל: סכותלי ביתך ניכר שפהמי אתה. ענהו ר' יהושע: אוי לו לדור שאתה פרנסו [ואוי לה לספינה שאתה קברניטה], שאי אתה יודע בצערין של תלמידי חכמים, במה הם מתפרנסים ובמה הם ניזונים¹. כשהביא ר' עקיבא את ר' אליעזר, שימים רבים לא הכיר בגדולתו של ר' עקיבא, בשאלה אחת בין המצרים, אמר ר' יהושע לריא בשחוק מליצת הכתוב (שופטים ט' ל"ח): הלא זה העם אשר מאסתה בו, צא והלחם בו². כשבקר יחד עם ר' טרפון, ריא בן עזריה ור' עקיבא, את ר' אליעזר בן הורקנוס לפני מותו, קרא ר' יהושע: רבי! הביב אתה לישראל ממתן גשמים, שהגשמים נותנין חיים בעולם הזה, ואתה נתת להם חיים בעוה"ז ובעוה"ב³. ואחרי מותו כשנאו החכמים להשיב על דברי ר' אליעזר, אמר להם ר' יהושע: אין משיבין את הארי לאחר מיתה⁴. עוד מאמר אחד של הלכה צריך להזכיר פה מפני שהוא לבוש במעטה מליצה: ארבעה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן הישמים מוחלין להם עד ישלמו⁵.

ב. תלמוד תורה. תפלה.

שמות י"ח כ'. והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון. הדרך זו תלמוד תורה ואת המעשה—זה מעשה הטוב⁶. שמות ט"ז ד'. ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו, למען אנסנו הילך בתורתו אם לא. שונה אדם יתני הלכות בשחרית ושתים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עריו כאלו קיים כל התורה כולה⁷. בהתאם לזה אמר ע"ד

(1) ברכות כ"ח. בירו' תענית 67 ע"ד באו רק חמש המלות הראשונות.

(2) ירו' פסחים 33 סוף ע"ב.

(3) ספרי דברים ו' ה' (§ 32) ומכילתא ב' כינ' (73 ע"א). בסנהדרין ק"א. מיוחס

המאמר הזה לר' טרפון והשבח ששכחו ר' טרפון—שהשוה את ריא לשמש— מיוחס שם לר' יהושע.

(4) בבלי נישין פ"ג. בירו' נשין 50 ע"א: אין אתם משיבין את הארי לי מ"י

בתוספתא נישין ג"ט היו ובספרי דברים § 269 חסר המשפט הזה לנמרי.

(5) כך בתוספתא שבועות ריש פ' ג'. בבב' גיה: ד' דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

(6) מכילתא לאותו פסוק (59 ע"ב). גם דרך' שנאמר בשמות י"ח הוא מכאן כך

ע' לעיל 105.

(7) מכילתא לשי"ר ד' (47 ע"ב) הוא למד זה מההצ' האחרון של הכתוב. ויצא

העם ולקטו וכו', שהוא דורש אותו באפן אליונורי לתלמוד תורה שצריך העם הטרוד כל היום בפרנסתו ללמוד לכל הפחות שתי הלכות בבקר ושתים בערב ומדייק זה

שמחה יום טוב, בניגוד לדעתו שר' אליעזר¹). חלקוהו—חציו לאכילה ושתיה וחציו לבית המדרש²).

שמות י"ח כ"ב. ושפטו את העם בכל עת. בני אדם ישם גדלים ממלאכתם ועוסקים בתורה יהיו דנין את העם בכל עת³).

שמות י"ז א'. ויבא עמלק. המקרא הזה רשום ומפורש על ידי איוב, שנא' (איוב ה' י"א): הויגאה גמא בלי בצה ישנה אחו בלי מים. וכי אפשר לגמא להתגדל בלי בצה? הישגא אחו בלי מים, וכי אפשר לאחו בלי מים? כך אי אפשר לישראל בלא תורה, ולפי שפרשו מדברי תורה לכך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העברה⁴).

שמות ס"ו כ"ו. ויאמר אם שמוע תישמע מכאן אמרו⁵): שמע אדם מצוה אחת משמיעין לו מצות הרבה, שנא' אם שמוע תשמע, שכח אדם מצוה אחת משכחין לו מצות הרבה⁶), שנא' אם שכח תשכח (דברים ה' י"ט); לקול ה' אלהיך אלו עשרת הדברות שנתנו מפה לפה בעשירה קולות; והישר בעיניו

סהמסיכות. למען אנחנו הילך בתורתו אם לא. הדבר הזה נעלם מעיני ילינק (אצל וייס במכילתא 56 ע"א) וכן מאיש שלום. במדרש שוחר טוב ובילקוט לתהי' א' ב' טובא מאמרו של ר' יהושע במחלקת נגד ריא עיד תפלון (ע' לעיל 85) ובשנוי כזה: ובתורתו יהנה יוסם ולילה זו קריאת שמע, שאם אדם קורא אותו שחרית וערבית, מעלה עליו הקביה, כאלו יגע בתורה יוסם ולילה. אחיב בא במדרש מאמרו של בר קפרא שנס הוא אימר כזאת אלא בלשון אחרת: כל מי שהוא קורא שני פרקים שחרית וערבית קיים ובתורתו יהנה יוסם ולילה. בכבלי מנחות צ"ט: אומר ר' אמי כמאמר המזבא באחרונה: אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופ' אחד ערבית קיים מצות לא ימוש. נגד זה בא שם מאמרו של ר' יוחנן בשם רשב"י: אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש. עיד המאמר שאמר רב ספרא בשם רוביח בקרושין ל' ע"א ע' אמי אמרתי איי ח"ג 629, 4.

1) ע' לעיל 78. 2) פסחים ס"ח: ביצה ט"ז: 3) מכילתא לאותו פסוק.

4) מכילתא לאותו פסוק. (ע' לעיל 107) המאמר הזה. שמיחם לרי' יהושע ולרי' אלעזר בן חסמא. ציל שריא בן חסמא אמר זה בשם ר' יהושע שהיה רבו (ע' פונקל 134, וייס היב 122). הדרש הזה שמתחיל, המקרא הזה רשום נאמר בשם דורשי רשימות ע' לעיל 24. הפעל, רשמי, שאינו בסובן זה במקום אחר, יש לו כאן אותו המובן כמו סתים, בניגוד לספורש. (בילקוט נאמר בפירוש סתים במקום רשום). ר' יהושע בעצמו אמר על דבר הלכות של בית שמאי (חגיגה כ"ב): ומה סתומות שלכם כך, ספורשות על אחת כמה וכמה. ע' ניכ Die älteste Terminologie S. 183

5) מכילתא לאותו פסוק. (46 ע"א) במחלקת עם ריא המודעי.

6) מכאן אנו רואים שרי' דורש את דרך המקור כשהוא בא לפני דרך היעוד. אותו המאמר בא במכילתא י"ט ה' (62 ע"ב) סתם; בצורה אחרת בא בספרי לדברים 48 & 79. המאמר עיד שכח תשכח נמצא בתוספתא אהלות פט"ז היח ופרה ד' ו' וכמו שנראה מכבלי סנהדרין צ"ט. הוא מר' יהושע בן קרחה.

תעשה — אלו אגדות משכחות, הנשמעות באזני כל אדם⁽¹⁾; והאזנה למצותיו — אלו נזרות; ושמרת כל חקיו — אלו הלכות. בדרשותיו האגדיות אהב ר' יהושע להוכיח סהכתובים את יקרת הערך של תלמוד תורה⁽²⁾.

גם על דבר תפלת יום יום, כמו ע"ד תלמוד התורה, הורה ר' יהושע להסתפק בתפלה קצרה⁽³⁾. בנגוד לר' גמליאל שדרש להתפלל י"ח ברכות. ותחת שר"ג חשב תפלת ערבית לחובה, חשב ר' יהושע שהיא רשות⁽⁴⁾. התנגדותו זאת הביאה לידי מהלכת גלויה בין החכמים ובין ר' גמליאל הנשיא ונרמה להורידו מנשיאותו. — תפלת הוהיד הפרטית צריכה לבוא, לפ"ד ר' יהושע בנגוד לדעתו של ר' אהיעזר (ושניהם מקרא אחד דרשו) אחר התפלה הכללית⁽⁵⁾. נשארה ממנו במשנה תפלה קצרה בשביל עת סנה⁽⁶⁾.

ג. שיחות דתיות. ספורים ואגדות.

מלבד הנסיעה, שנסע פעם ר' יהושע עם עוד חכמי ישראל לרומא בשנת 795), לא ידוע אם נסע עוד. כל המקורות שבהם באו הידיעות, שמהן נראה, כי ר' יהושע שהה בדרך העולמי לפני הזמן הזה או אחריו כלם מוצאים מנסיעה זו. המעשה ששחרר ר' יהושע את בנו של הכהן הגדול, שהיה אחר כך לתנא, ר' ישמעאל בן אלישע, מספר שקרה גם כן ברומא. אבל המעשה הזה היה בלי ספק תיכף אחר חרבן ירושלים ובתוך ארץ-ישראל עצמה⁽⁸⁾.

(1) זוהי גם דעת דורשי רשומות (לעיל 24).

(2) ע' לעיל 106 לבדי סי' י'. ושם לשמות י"ח. ולעיל 107 לשמות י"ז ה', וי' י"ד ואלו גם הדרשות הטובאות לעיל 24 הע' 2 לשמות ט"ו כיב היה ר' יהושע אביהן. שםבאר גם לחכי באפן סמלי (להלן סעיף ד'). (3) משנה ברכות ד' ג'.

(4) בבלי ברכות כ"ז: י"ח ברכות 7 סוף ע"ג. (5) ע' לעיל 79.

(6) משנה ברכות ד' ד'. הושע השם את עטף את שארית ישראל. בכל פרשת העיבור יהיו צרכיהם לפניך מה זה פרשת העיבור? כבר בבבל במאה השלישית ידעו רק את הבונה אך לא פירוש המלות. ע' ברכות כ"ט: בירושלמי אין כרום עדין. הסבארים החדשים שנסו לבארן, ע' החלוץ II, 104: במאסף השנתי בכורים II, 45 — 38 (אופנהיים); סניד IX, 213 ולהלן; בן חנניה I 561 ולהלן; II 169, 325; VI 279, 538. בתוספתא ברכות ג' ד' ובברייתא ברכות שם יש תפלה קצרה אחרת מר' יהושע, שאולם בתוספתא הירמא היא ר' יוסי במקום ר' יהושע.

(7) ע' לעיל 58.

(8) המעשה מספר בארבעה מקומות. רק בניסין נ"ח. ובאיכה רבה ד' ב' מציינים את הילד המשחרר בתור גדול לעתיד לבוא, ור' ישמעאל בן אלישע שמו. בתוספתא הוריות ב' ה' ובירושלמי הוריות 48 ע"ב אין ציון זה. בשני המקורות הטובאים באחרונה

שאלו רומיים את ר' יהושע בן חנניה: מנין שהקב"ה מחיה מתים ויודע מה שעתיד להיות. א"ל: תרוייהו (שני הדברים כאחד) מן המקרא הזה, שנא' (דברים ל"א ט"ז): ויאמר ה' אל משה הנך יושב עם אבותיך וקם—ודילמא (ואולי) וקם העם הזה וזנה? א"ל: נקוטו מיהא פלגא בידייכו (תפישו לכל הפחות הצצי בדיכום, כלומר תמצאו לכל הפחות ראיה מן הפסוק הזה שהקב"ה יודע מה שעתיד להיות)¹. הספור הזה שייך לשורת השיחות הדתיות שנמסרו מהומן שבו שהו ר' גמליאל והבריו ברומא². לזה שייכת גם האניקרוטה הזאת שר' יהושע הציל בידעתו בהכמת הטבע את ר' גמליאל מביישה³. פילוסופוס אחד בקש לידע לכמה הנחש מוליד. כיון שראה אותם מתעסקין זה עם זה, נטלן ונתנן בחבית והיה מספיק להם מזונות עד שילדו. כיון שעלו הזקנים לרומא, שאל את ר' גמליאל: לכמה הנחש מוליד? ולא יכול להשיבו ונתכרכמו פניו. פגע בו ר' יהושע ופניו חולניות. אמר: למה פניך חולניות. אמר לו: ישאלה אחת נישאלתי ולא יכולתי להשיבה. אמר לו: מה היא? א"ל: לכמה נחש מוליד? א"ל: לשבע שנים. א"ל: מנא לך? א"ל: הכלב היה טמאה ומוליד לחמשים יום, ובהמה טמאה יולדת לייב חדש, וכתיב: ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית הישדה, וכשם שהבהמה ארוחה מן החיה שבעה, כך נחש ארוח מן הבהמה שבעה. כמפני רמשא (כלל): לפנות ערב סלק ואמר ליה, התחיל מטיח ראשו לכותל, אמר: כל מה שעמלתי יבע שנים, כא זה והושיטו לי בקנה אחד⁴. הספור הזה ישכונתו גלויה להראות את יתרון הכמת היהדות על הכמת עובדי האלילים, היה למקור לאגדה ארבה⁵, ושבה נצה ר' יהושע בן חנניא, חכם היהודים⁶, את הכמי אתונא⁷. ההתחלה של האגדה הזו היא המשא

יש איזה פרט שחסר במקורות המובאים בראשונה, והוא, כי ר' יהושע שלח אותו לארץ ישראל. לפי הנראה הן שתי נוסחאות: האחת מספרת עוד שחזרו של הולד ישמעאל, ואולם אחיכ באו סנודים והוסיפו שהמעשה היה ברומא. הנוסחא השניה אינה יודעת סגולת השבוי והשחרור היה לפי קבלתה ברומא עצמה.

(1) מנהדרין צ"י: יש רק נרסא יחודה ר' יהושע בן לוי במקום ריביה. גם ריביל היה ברומא. ע"י אני אמוראי איי 127 (2) ע"י 58 לעיל הע"י 4.

(3) ביר כ"י המליצה, הושיטו לי בקנהי באה גם בספורו של עקילס ביר ע"י.

(4) הראיה מן הכתוב מוכחה בכרכות ה' ע"א בשם רב יהודה אמר רב, אלא שהוסיפו שם, ומסתי בה משמיה דר' יהושע בן חנניה, ע"י אני אמוראי בכל ע"י 17 הע"י 108.

(5) בכורות ה': שאנדה זו נערכה בבבל אפשר לראות סת"ף השפה, כמו למשל המלות הפרסיות: דרבנא, ביסתרקי.

(6) הביימאי דיהודאי, באיבה רבה, א"י (רבתי) קרוב לסוף) אימר ילד אחד לר' יהושע: אתה הוא חכם של ישראל.

(7) סבי דבי אתונא, במדרש (ע"י לקטן 124 הע"י 4) קורין Athen—אתינס. בי אתונא או בי אתינא מראה על נורת השמות הנהוגה בבבל, ואולי באגדה זו נראה שנעלמה

ומתן שהיה בין ר' יהושע בן הנניא ובין הקיסר, הוא אדרינוס. זהו ישפנה אליו באותה השאלה, שלפי המקורות הארץ-ישראלים, פנה בה הפילוסופוס אל ר'י. תשובתו של ר' יהושע היתה מתנגדת לדעתם של סבי דבי אתונא, שמהם למד הקיסר שרק לשלוש שנים הנחש מולידו). בשביל להראות את יתרון חכמתו על חכמת זקני אתונא קבל על עצמו להביאם מארצם, שהיתה סגורה לפני הזרים, ולהעמידם לפני הקיסר. עיפ פקדת הקיסר נכנתה בשביל זה ספינה בת ששים תאים (כמספר זקני אתונא) ובכל תא העמידו ששים כסאות. כאשר בא לאתונא נכנס לחנות של טבח ומצא אחד פושט עור בהמה. א"ל: המכרי לי ראשך. א"ל: הן. א"ל: בכמה? א"ל: בחצי זוז. נתן לו. לסוף אמר לו: הכי אני אמרתי לך ראש של בהמה (הלא, ראשך אמרתי)? אמר לו: אם הנך רוצה שאעזובך, הראני פתחם של סבי דבי אתונא: א"ל: ירא אנכי, כי את מי שמראה הם הזרנים. א"ל: שא אגדת קנים וכשתבוא שמה תעמידם, כאלו הנך רוצה לנח. הלך ומצא ישם אורבים מכפנים ואורבים מבחוק, ישם רואים עקבות רגל ששנכסה, היו הזרנים את השומרים ההיצוניים, ואם מוצאים עקבות רגל שיעאה, היו הזרנים את השומרים הפנימיים. הפך את הסנדל שלו, והרגו את השומרים הפנימיים, ושוב הפך את הסנדל והרגו גם את ההיצוניים. והוא נכנס ומצא צעירים מלמעלה וישישים מתחת. אמר: אם אני אתן שלום לאלה יהרגוני אלה, מפני שאלה הוישבים: אנו יותר השובים מאלה, שאנו זקנים והם צעירים. אמר: שלום לכם (סתם). אמרו לו: מה אתה רוצה? אמר להם: אנכי חכם יהודי, רוצה ללמד מכם חכמה. אמרו לו: אם כן נשאל אותך דבר. אמר להם: טוב, אם אתם תנצחו אותי, תעשו עמדי כרצונכם, ואם אני אנצח, תבואו לאכל עמי בספינה. אמרו לו: איש ישבא לקחת לו אישה ולא נתנו לו, למה ילך לבקש אישה שהיא עוד יותר השוכה מהראשונה? לקח [ר' יהושע] יחד נעץ אותו למטה [במקום שאין חור] ולא נכנס, הגביה ידו ונעץ אותו למעלה [במקום שיש חור] ונכנס. אמר: גם זה אפשר שתקרה לו בת מזלו [ותסכים להנשא לו]. אדם שלוח ופושט את הרגל למה הוא בא ללות עוד? אמר להם: אדם הלך ליער, ברת חבילה ראשונה ואינו יכול להרימה, הוא כורת עוד ומניח על זו והושב אולי אמצא איש ויעזר לי להרים.

סהבבלים שבי אתונא ואתנים אחת היא. לר' דוקס (החלוץ חיב 160) כי אתונא הוא Athenaeum שנוסד אחרי אוורליוס ויקטור מטעם אדרינוס ברומא. ואולם הנסיעה בים היא סתירה מפורשת לסדי לבאור זה. גם האגדה עיד שבחו של אדריאנוס באתנים מנחת, כנראה, ביסוד אגדה זו, כי שם באתנים היה אדרינוס בא בשיחה עם המרמדים הפילוסופוס.

אמרו לו: הגידה לנו דברי בראית: אמר להם: היתה פדרה שיערה והיה תלוי על צואר הולד פתקא שמגיע לו כבית אבא מאת אלף זוז. אמרו לו: וכי הפרדה יולדת? אמר להם: אלה הם דברי בראית—מלח שמסריה כמה מוכחים? אמר להם: בשליתה של פדרה—וכי יש שליה לפרדה?—וכי יש מלח שמסריה— בנה לנו בית באויר. קרא ר'י שם ונתלה בין השמים ובין הארץ. אמר להם: הושיטו לי רכנים והמר. — היכן הוא אמצע העולם? העמיד אצבע ואמר להם: כאן. א"ל: ומי יאמר [כי כאן הוא]? א"ל: הביאו חבלים ומדרו—יש לנו באר במדבר, הקננס אותו העירה. א"ל: שזרו לי חברים מסכים ואכניסנו. — יש לנו רחים שבורים, תפור אותם. א"ל: עישו לי מחול חושים ואתפרם. — ערוגה של סכינים כמה כורתים אותה?—בקרן החמור—וכי יש קרן לחמור?—וכי יש ערוגה של סכינים?—הביאו לפניו שתי ביצים אמרו לו: איזוהי של תרנגולת שחורה ואיזו של לבנה? הביא לפניהם שתי גבינות וא"ל: איזוהי של עז שחורה ואיזו של עז לבנה?—אפרוח שמת מאין יוצאה נשמתו?—ממקום שנכנסה—הראה לנו חפץ שאינו כדאי בהפסדו. הביא טחצלת פשוטה ולא נכנסה בשער, אמר הביאו אתים וסרתו את השער [למען תכנס המחצלת], זהו חפץ שאינו כדאי בהפסדו. כשנצחם הכניס אותם ר'י לתוך הספינה, כל אחד ואחד כשראה לפניו ישים כסאות חשב כי כל חבריו יבואו שמה [ובאמת הושיבם כל אחד לבדו]. ואז אמר לספן שיתיר את הענק. כצאתם לקח ר'י עפר מארצם. כשהגיע לבי בליע"י [מים שבאוקיינוס ושבולעים כל מימות שבעולם]¹ מלא כד מים מאותו המקום. כשבא העמיד אותם לפני הקיסר. ראה הקיסר אותם מענים ושפלים. אמר: לא זקני אתונא המה. לקח ר'י מהעפר שלהם זרק עליהם והראו עזות בפני המלך. אמר לו: כל מה שאתה רוצה תעשה בהם. לקח את כד המים שהביא מבי בליע"י ואמר להם: מלאו את הכד הזה מים ותלכו לכם. כל המים שהכניסו נבלעו שם ראשון ראשון עד שנתפרקו כתפוחים². נראה, שגם סוף האגדה הזאת שהוא הד של המיתוס עיד החבית של הדנאידים³ כמו התחלתה, יש להם יסוד כספרי יותר עתיק עיד ר' יהושע בן חנניה, שהוא מצדו נובע מתאוריטת קוסמולוגית שיסד ר' יהושע בן חנניה. אולם גם המסגרת של אגדה זו, הנצחון של חכם יהודי על הכמי זין, יסודה במקור יותר עתיק. המדרש הארץ ישראלי מביא שורה של מהתלות. ואגדות עממיות שנוצרו קרוב לזמן ההוא ושבהן נצחה החריפות היהודית את החודר של היונים⁴. אמנם

(1) ע' לעיל 132 (2) כמרות ט.

(3) גם המספר 60 של סבי דבי אתונא הוא מספר לא החוק הרבה מהחמישים

של הדנאידים.

(4) איכה רבה א' א', דבור הסתחיל. רבתי. שם עשרה ספורים ובהם שמתחילים. ר' מירושלים אתו לאתינס. אחיב: חד. מירושלם אול נבי תנרא באתינס. השאר — חד

באותם הספורים לא נזכר שמו ישר ר' בן חנניה, אבל בספור אחד מהם⁽¹⁾ מספר, שאחד מבני אתינס נצח בנכוחו עם אחד מתלמידי ר' יוחנן בן זכאי, ובין גדולי תלמידיו הלא נמנה ר' יהושע בן חנניה. תלמידו ר' יוחנן בן זכאי הראו בספור זה עוד מימי ילדותם את שאר רוחם, כמו שנמצא בספור אחר מבית המדרש⁽²⁾, שתינוקות בעת שלא היה רבם עמם⁽³⁾ דרשו ע"ד אותיות מנצפ"ך באפן נעלה. וע"ז הוא מוסף, וסיימו אותם ועמדו חכמים גדולים בישראל. אמרן ר' אליעזר ור' יהושע הוון מניהו". הקשר שיש בין המהתלות של המדרש ובין האגדה הבבלית ע"ד ר' יהושע בן חנניה נראה גם מתוך זה ששתי מהתלות באו בשניהם רק בשניים קלים⁽⁴⁾.

השואה זו מראה מפורש למדי, כי השיחה שהיתה בין ר' יהושע ב"ח ובין סבי דבי אתונא, איננה ענין אליגורי של שאלות דתיות חיוביות, כמו שנסה לבאר בכשרון רב אחד מהמבארים התלמודיים היותר חריפים⁽⁵⁾ אלא בעיקרו היא, כמו הספורים שבמדרש, יצירה של החרוד העממי החפשי בכונה להראות את יתרונן של החרוד העברי על האלילי. אולם אי אפשר לכתור, שבשיחה זו יש שתי שאלות—ע"ד הפרדה ילידה וע"ד המלח שהסריח—שמתוכן גלוי למדי שהן פולמוסיות מכוונות נגד הנצרות⁽⁶⁾ ומראות, כי גם לבבל הגיעו היסודות הפולמוסיים שבשיחה זו.

השיחות הפולמוסיות נמצאות במספר הגון כמו בתלמוד בבלי כך בתלמוד הירושלמי. עפי' הרב השיאל הוא הקיסר אדרינוס⁽⁷⁾, בשתי שיחות בת הקיסר,

מאתינס אתא לירושלים. עי' סאטרי: החרוד היהודי העממי העתיק בספרות המסורתית במנאטשטריט של נרץ 1870 מעמד 60 ולהלן. וציוני Les Atheniens en Jerusalem R. d. E. Juives XL 83.

(1) הספור הששי שמתחיל חר מאתינס.

(2) ירו' מנילה 71 ע"ד. ביר א. השוה שבת ק"ד.

(3) גם תלמידו ריב"ז נצחו את האתונים בעת שלא היה רבם עמם. בביר נזכר

ר' עקיבא. וזהו אנכרוניזם.

(4) במדרש סביא האתוני מרובה שבורה לחוש יהודי לשלאה, והוא מושיט לו קמץ של חול ואומר לו שישזור לו חוסיים, והתלמוד הורשים האתונים כזה מריביח לתקן רחיים שבורים. במדרש מספר שאחד מאתינס שלח תינוק יהודי להביא לו ביצים ונכניה ושאלו להניד איזהו מעו לבנה ואיוו מעו שחורה, והוא השיב לו בשאלה נגדית. וגם באגדה הבבלית באה שאלה זו ורק באפן הפוך.

(5) מהרשא בחידושי אגרות שם.

(6) כמו שהוכיח נרמן בספרו Religionsgeschichtlichen Studien S. 89, 135.

(7) במדרש—אדריאנוס. ובתלמוד רק—קיסר.

ורק פעם אחת¹) התוכח מין אחד²) עם ר' יהושע באפן פנטומימי (כלו' בתנועות אברי הגוף)³). דומה לזה מספר: אמר ליה ההוא צדוקי [ציל מינא] לר' יהושע: חדקאה! (כלומר: חדק אתה), דכתיב בכו (מיכה ז' ד'): טובם כחדק, אמר ליה: שמיא! שפיל לסיפיה דקרא—ישר ממסוכה. ואלא מאי טובם כחדק? נשם שחדקים הללו מגנין על הפרצה, כך טובים שבנו מגנין עלינו⁴). השיחות שבין ר' יהושע בן חנניה ובין אדרינוס יש להן צד שונה, שר' יהושע תמיד מיסר את תשובותיו על נסיונות מעשיים ותחבולות הסתכלויות לקרב את הענין אל שכלו של הקיסר. בהצאת השיחות צריך להכניס אוה דברים על חשבון ההגומה או השתנות האגדה. שיחות אחרות צריך לחשוב לבדיות לגמרי. אבל מתוך ההשקפה הכללית של השיחות הללו נוכל לצייר לנו תמונה מהמשא ומתן בין התנא הגדול ובין הקיסר החרוץ והאוהב דעת *Curiositatum omnium explorator* כמו שמעיד עליו Tertulian⁵). מתחילה צריך לספר את השיחות שהובאו במדרש ואח"כ מאלה שבתלמוד.

— אדרינוס שחיק'עצמות (כלו' ישחקו עצמותיו). ישאל את ר' יהושע בר חנניה, אמר ליה: כיצד ברא הקב"ה את עולמו? אמר ליה כההוא דאמר רבי חמא בר חנינא [נטל הקב"ה שש פקיעות, ארבע לארבע רוחות ואחת

(1) חנינה הי: ע' גרץ 4501V, גירסן. 139. Rel. Stud.

Joel; Blicke in die Religionsgeschichte I, 35.

(2) אפיקורוסא, מינא. ע' פרידמן בית תלמוד I, 291.

(3) חנינה הי: [ריביח הוה קאי בו קיסר, אחוי ליה ההוא אפיקורוסא עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה (הראה לו אפיקורוס אחד עם שאדונו החזיר עניו ממנו) אחוי ליה: ידו נטויה עלינו, אל קיסר לריי מאי אחוי לך? [אמר ליה]: עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה, ואנא מחוינא ליה ידו נטויה עלינו, אמר ליה לההוא מינא: מאי אחוית ליה? עמא דאהדרינהו מריה מיניה.—ומאי אחוי לך? — לא ידענא. אמר: נברא דלא ידע מאי מחוי ליה במחוג (ברטנ) מחוי קמיה סלכא! אפקוהו וקטלוהו.

ע"ד מה שאמר החזיר פניו סמני, השוה את הלענ שאמר מין אחד לריג בראיה מן הכתוב הושע הי ו' לעיל 62.

באורו של גירסן, שהפנטומיסיס נוסדה על הכתוב ישעיי הי כיה [לא שב אפו ועוד ידו נטויה]. ולא על הכתובים המובאים בתלמוד [ואנכי הסתר אסתיר פניו דברים ל"א. ובצל ידו כסיתך, ישעיי נא] אין לו קוים, כי אי אפשר לפרש, לא שב אפו ואפילו בדרך הדרוש החפשי של האגדה, על החזרת פניו, אחרי שאפו תסיד מורה על כעס. אם ר' יהושע באר את תנועתה, כי ידו נטויה עלינו, הוא השתמש בכטוי של המקרא, שמתרגם את הלשון הפנטומיסיס באפן היותר ברור בלשון הרמז.

(4) ערובין קיא, הנירסא ר' ייסי בר חנינא, היא משבשת עין ראשי תיבות ריכ"ה, שלא נפתרו כהוגן.

(5) S. Renan, L, Eglise Chretienne p. 4.

מלמעלה ואחת מלמטה]. אמר ליה: אפשר בך אתמהא? הכניסו לבית קמן, אמר ליה: פישט יודך למורה ולמערב לצפון ולדרום, אמר ליה: כך היה מעשה לפני הקביה⁽¹⁾. כונתו היא ליסודות ישמתערוכותם נברא העולם, וכמו שנראה הם היסודות שזכרו בפסוק השני 'שכס' בראשית, שנודעו לנו משיחה אחרת שהיתה בין החכמים בזמן ההוא⁽²⁾.—יהד עם זה יש שיחה מיוחדת שמקורה בתורת הנסתר, 'שר' יוחנן בן זכאי היה הגדול בין בעליה ור' יהושע שני לו⁽³⁾: אדריאנוס ישחיק טמא (ישחקו עצמותיו) שאל את ר' יהושע בן חנניה⁽⁴⁾, אמר ליה: אתם אומרים אין כת של מעלה מקלסת וישונה, אלא בכל יום ויום הקביה נברא כת של מלאכים הדישים, והן אומרים שירה לפני והולכין להן⁽⁵⁾. איל: הן, איד: ולאן אינן אולין (ואנה הם הולכין)? אמר: מן הן דאתבריין (למקום שממנו נבראו). איל: ומן אן הן אתבריין? איל: מן נהר דינור, איל: ומה עסק נהר דינור? איל: כהדן ירדנא, דלא פסיק לא ביממא ולא בליליא. איד: ומן אן הוא אתי (מאין בא נהר דינור זה)? איל: מן זעתהון דהיתא דאינון מזיעין מן טעינון כורסייא דקוביה (מזיעתם של החיות שהן מזיעות מזה ישנושאים את כסא הכבוד). איל סוקתדרון⁽⁶⁾ שלו: והלא הדין ירדנא מהלך ביממא ולית הוא מהלך בליליא? אמר: נטר הוינא בבית פעור, כמה דהוה מהלך ביממא מהלך בליליא (שומר הייתי בבית פעור וראיתי, כי כמו שהוא הולך ביום, כך הוא מהלך בלילה)⁽⁷⁾.—אדריאנוס ישחיק עצמות שאל את ר' יהושע בן חנניה אמר ליה: מהיכן הקביה מציין (כלו'): מגדל—מחיה) את האדם לעתיד לבוא? אמר ליה: מלוו של שדרה⁽⁸⁾. (לוו=

(1) ביר ריש פי יי.

(2) ע' לעיל 60 ראה לזה שהסקיעיותי פורשין יסודות ידועים נראה מזה שנביא להלן. קודם לשיחה זו שבין ריי ובין אדריאנוס יש במדרש מחלקת בין רי יוחנן, רי חנינא ורי חמא בר חנינא. לפיד הראשון נברא העולם ששתי פקיעיות, לפיד רי חנינא—ארבע, ולפיד רי חמא בר חנינא שש. רי יוחנן סבאר ששתי הפקיעיות היו אחת של אש ואחת של שלג (מים ואש), וכך אנו צריכים להשג כי גם האחרים התכונו לספר היסודות, שהיו ברעיונם. מספר הששה שאמר רי חמא ורי יהושע נראה לנו שהם המזכרים בפסוק השני והארבעה של רי חנינא הם אולי ארבע היסודות שסמנו הוונים [אש, רוח, מים ועפר]. (3) ע' לעיל 30 (4) ביר עיה בראש הפרשה, איכה רי גי כינ.

(5) המאמר המסתורי הזה ושאינו בלי עסק בפשוטו נוסר על הכתוב הנאל דו יי ואיכה גי כינ עי בכלי חנינה יינ: ולהלן.

(6) סקנתדרון=ועין הסלך. באיכה רי השואל הוא הקיסר בעצמו.

(7) ביר ביה. קהיר ייב הי.

(8) ע' לוי במלנו חיב 481. השיה Hyrtl, Das Hebräische und

עצם קטן שדומה לשקד) א"ל: מנין אתה יודע? א"ל: איתית'ה לידי ואנא מודע לך (תביאנו לידי ואני אראה לך ע"י נסיון). טהנו כרחים ולא נטחן, ישרפו באש ולא נשרף, נתנו במים ולא נמחה, נתנו על הסדן והתחיל מכה עליו בפטיש, נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא חסר כלום.

השאלה ע"ד טבע מי הים נזכרה כבר לעיל⁽¹⁾.—מעשה באדריאנוס שבקש לעמוד על סופו של איקוינוס, נטל הבלים והיה משלשל יטלש ישנים⁽²⁾. שמע בת קול אומר: כלה אדריאנוס⁽³⁾. עוד ביקש לידע מה הים מקלסין להקביה. עשה תיבות של זכויות ונתן בני אדם לתוכן לשלשלן לאוקיינוס ועלו ואמרו: כך שמענו לאוקיינוס מקלס: אדיר בטרום ה'⁽⁴⁾.

ישיחה מענינת היא על דבר עשרת הדברות⁽⁵⁾. אדריאנוס שחיק טמא, שאל את ריביה ואמר לו: כבוד גדול הלך הקביה לאומות העולם, שאותן חמשה דברות הראשונות, שנתן הקביה לישראל, ישמו מעורב בהם, כלומר, שאם חטאו ישראל, הוא קורא אחריהם תגר, חמשה דברות האחרונות שנתן לאומות העולם, אין ישמו מעורב בהם, כלומר, שאם חטאו אומות העולם, אין קורא אחריהם תגר. א"ל: צא ושייל עמי במדינות, ובכל מקום ומקום יהיה מוליכו דיה רואה איקונים שלו קבועה. א"ל: זו מה היא. א"ל: איקונים שלי. עד שמשכו לבית הכסא. א"ל: אדוני המלך, רואה אני שבכל המדינה הזו אתה שליט [שבכל מקום ומקום איקונין שלך קבועה] ובמקום הזה אינה קבועה? אמר לו: את הוא סבי דיהודאי⁽⁶⁾, כך הוא שבחו של מלך להיות איקונים שלו קבועה במקום ביווי, במקום משיקין, במקום מטונף? אמר לו: ולא ישמעו אזניך מה שפך מדברי. כך שבחו של הקביה להיות ישמו מעורב עם הרצחנים, עם המנאפים, ועם הגנבים⁽⁷⁾. סילקו והלך לו. [בין שיצא, אמרו לו תלמידיו:

(1) ע' 97 שתי אנדות ע"ד הנצחון שנצח ר' יהושע ביח את ישר הים בירושלמי בנהררין 25 ע"ד.

(2) כך לפי גרסת שו"ס צ"ל ולפי גרסת הילקוט ישם שלש ישנים וחצי.

(3) בילקוט—כאילו אבד אדריאנוס. אולי זהו שעות מן כלה אבד אדרי.

(4) השוה לספור זה ע"ד Goldfahn in Rohmers Jüdischem Literaturblatt 1883 S. 275 f.

(5) פסיקתא רבה ריש שביא. (הוצ' פירדמן 99 ע"א). הי פירדמן מביא (מתיקוני ע' יתרו) נוסחא אחרת, שבה במקום ר' יהושע בא ר' עקיבא ובמקום אדריאנוס—טורנוסרוסוס. ע' לעיל 122 הע' 7.

(6) ככל הדבר שהובא כאן במסמני הסגר רגיל לבוא אחרי שיחות צילמוסיות, שאין דעת התלמידים נוחה מהתשובות, שבהן לדעתם, רק דחה את הנכרים השיאלים, והם רוצים לדעת את דעתו האמתית של רבם המשיב. התשובה המיבאה כאן, שהשיב

לזה דחית [בקנה], לנו מה אתה משיב. אמר להם: כך עלה על דעתו של הקב"ה. בתחילה הלך לו אצל בני עשו. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תרצה. אמרו לו: וכל עצמם של אותם האנשים לא הבטיחם אביהם אלא על החרב, שנא' (בר' כ"ז מ'): ועל חרבך תהיה, אין אנו יכולים לקבל את התורה. אחר כך הלך אצל בני עמון ומואב, אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תנאף. אמרו לו: וכל עצמם של אותם האנשים אינם באים אלא מניאוף, הה"ד (שם י"ט ל"ו): ותהרין שתי בנות לוט מאביהן, אין אנו יכולים לקבל את התורה. אח"כ הלך לו אצל בני ישמעאל, אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תגנב. אמרו לו: כל עצמן של אותם האנשים אינם חיים אלא מן הגנבה ומן הגזל, הה"ד: והוא יהיה פרא אדם ידו בכל (שם ט"ז י"ב), אין אנו יכולים לקבל את התורה; ואח"כ בא לו אצל ישראל, אמרו לו: נעשה ונשמע. בתלמוד הבבלי מעוררת תשומת לבנו קבוצה של שלש שיחות הדומות הרבה זו לזו, שבהן ר' יהושע דוחה את הלעג שאדריאנוס לועג להמושג של אלהות אצל היהודים, שזה ניכר גם מתוך השיחה ע"ד עשרת הדברות, ומראה להפך מתוך זה את גדולתו ורוממותו של הקב"ה.

אמר ליה קיסר לר' יהושע ב"ח: בעינא דאיחוי לאלהייכו (1) (רוצה אני לראות את אלהיכם). אמר ליה: לא מצית חזית ליה (לא תוכל לראותו). א"ל: איברא חזינא ליה (אעפ"כ, א"א אה איתו). אזל אוקמיה להדי יומא בתקופת תמוז (הלך והעמידו נגד השמש בתקופת תמוז) א"ל: איסתכל ביה (הסתכל בו). א"ל: לא מצינא (איני יכול). א"ל: יומא דחד משמשי דקיימי קמיה קוב"ה, אמרת: לא מצינא לאיסתכלא ביה, שכינה לא כל ישכן (אם השמש, שהוא רק אחד מהמשרתים העומדים לפני הקב"ה, אמרת: איני יכול להסתכל בו שכינה לא כ"ש) (2).

ריביח לתלמידיו נמצאה במכילתא במבוא לעשרת הדברות (67 ע"א) סתם. כל זה אולי אין זה אלא הוספה, שהוסיפו אחר כך לשיחתו של ריביח ואדריאנוס.

(1) חולין נ"ט: נידמן רוצה להראות גם בזה סתירה לנצרות (שם בספרו ע' 7 II ולהלן). הוספת דברים ע"ד הרצון לראות את ה' נמצאה במדרש אבכיר זבילקוט I 396 (הוצ' בוכר 23). ע' נ"ב אגרות אסוראי איי ח"ג 422 הע' 4.

(2) התשובה הזאת דומה הרבה לתשובה שהשיב ר' נמליאל על השאלה איך אפשר לומר ששכינה נמצאת בכל מקום (לעיל 60). ומה שמשא, דחד מן אלף אלפי רבוא שמשו דקמי קוביה, נחא אכולא עלמא, שכינתא דקביה עאזיב.

בכר, כרך א'—9.

אמר ליה קיסר לר' יהושע בן חנניה: בעינא דאיצטית ליה נחמא לאלהייכו (1) (אני רוצה לערוך סעודה לפני אלהיכם) א"ל: לא מצית—אמאי?— נפישו חילוותיה (רבים הם צבאותיו). א"ל: איברא. א"ל: סוק צבית לנידא דרביתא דרוחא עלמא. (תערוך על שפת הים יששם מקום מרובה). טרח שיתא ידחי קייטא, אתא זקא כנשיה לימא; טרח שיתא ידחי דמיתוא, אתא מיטרא סבעיה בימא (טרח בהכנת הסעודה ששה ידחי הקיץ, בא רוח והכנים הכל לתוך הים; טרח ששה חדשים של ימות החורף בא מטר והטביע בים) א"ל: מאי האי? א"ל: הני כנושיאי ולוחאי דאתי קמיה (אלה הם מכבדי הבית והמרבצים במים מפני האבק, כלומר המשרתים הקטנים שלקחו להם את כל הסעודה). אמר ליה: אי הכי, הא מצינא.

השיחה השלישית, שבתלמוד אמנם כתובה בראשונה, היא שהקיסר לעג למשל שהמשיל הנביא (עמוס ג' ה') אלהיכם כאריה מתיל, דכתוב: אריה שאג מי לא ידא. מאי רבותיה? פרשא קטיל אריא (איזו גדלות יש בזה? הפרש הורג את האריה). א"ל: לאו כאריה מתיל, אלא כאריה דבי עיראי (2). א"ל בעינא דמיהוית ליה ניהליה (רוצה אני לראותו). א"ל: לא מצית הוית ליה. א"ל: איברא חזנא ליה. בעא רחמי איתעקר מדוכתיה. כי הוה מרחיק ד' מאות פרסי ניהם חד קלא, אפילו כל מעברתא וטורא דרומא נפל (ר"י התפלל ויצא ממקומו, כשהיה רחוק ד' מאות פרסה נהם פעם אחת ונפלו כל הגשרים וההיטות של רומא), אדמרחק תלת מאות פרסי, ניהם קלא אחרנא, נתור ככי ושני הנברא (נשרו המלתיעות והשנים של בני האדם) ואף הוא נפל מכורסייא לארעא. א"ל: במטותא מינך (בבקשה) בעי רחמי עליה דלהדר לדוכתיה, בעא רחמי עליה ואהדר ליה לאתרא (התפלל שישוב למקומו, ושם).

גם מתוך הספור הזה, שמקשטת כלו בדמיונות האגדה, נראה ברור הכונה, להוכיח לקיסר הלועג את אפסותו נגד יכולתו האין סופית של היוצר, וביותר חדרו חצי חרדיו של ריב"ח אל לב בת הקיסר שגם היא באה ללעג לאלהי

(1) חולין סו.

(2) כך גם רב יהודה, תלמידו של רב מבאר: טנרם — אריה דבי עיראי. השוה לוינון. Zoologie des Talmud's 70 f. (Judische Analogie S. 103) שהוא „arisch“, והו דבר מוכן סאלית וכן הדמיון שמרמה טנרם ל הוא קלוט מן האוויר. השם בי עיראי וכן שם החיה — סכיא דבי עיראי (חולין שם) והו צירוף הניל בתלמוד של בני שהחלק השני של השם הוא בלי ספק השם הארמי. עיראי שפירושו הוא העליין. וכונת הבטוי הוה הוא ארץ הרמה, מעין קורוסטן הדמי. השוה: Z. d. M. G. Bd. XXVIII S. 9.

ישראל, כמו שמספרת שם האגדה הלאה⁽¹⁾. אמרה ליה בת קיסר לריב"ח: אלהיכון נגרא הוא (נגר). דכתיב (תה' ק"ד): המקרה במים עליותיו. אימא ליה דנעביד לי חדא מסתוריתא (Winde) אמר: לחיי (טוב). בעי רחמי עלה ואינגעה (לקתה בצרעת) אותבה בשוקא דרומי ויהבי לה מסתוריתא, (הושיביה בשוק של רומא ונתנו בידה מסתוריה), דהו נהיגי דכל דמנגע ברומי יהבו ליה מסתוריתא ויחיב בשוקא וסתר דוללי (הוטם Zwian) כי היכי דלהו אינשי וליבעי רחמי עליה. יומא חר הוה קא חליף התם (פעם עבר ישם ר"י), הוה יתבא וסתר דוללי בשוקא דרומאי. אמר לה: שפירתא מסתוריתא דיהב לך אלהי? (היפה היא המסתוריה שנתן לך אלהי?) אמרה ליה: אימא ליה לאלהך דלישקול (שיקבל בחזרה). אמר לה: אלהא דידן מיהב יהב, מישקל לא שקיל⁽²⁾. — ע"ד העניש שהגיע לבת הקיסר בעד לעגה יש עוד אגדה אחת בתלמוד בבלי⁽³⁾. אמרה ליה ברתיה דקיסר לריב"ח: אי חכמה מפוארה בכלי מכוער⁽⁴⁾. א"ל: איך רמי חמרא במני דפחרא (שם יין בכלי חרס)⁽⁵⁾. אמרה ליה: ארא במאי נרמי (ובמה נשים אותן?) אמר לה: אתון דחשיבתי רמי במאני דדהבא וכספא (אתם שהנכם השוכים עליכם לשום את היין בכלי זהב וכסף). אזלה ואמרה לאבוח. רמיא לחמרא דדהבא וכספא ותקיף (ונתחמין). אתו ואמרו לה. אמר לה לברתיה: מאן אמר לך הכי. אמרה ליה: ריב"ח. קראוהו (קראו לו). א"ל: אמאי אמרת לה הכי? א"ל: כי היכי דאמרה לי, אמרי לה. והא איכא שפירי דגמירי? (הלא יש יפים שלמדו)—אי הוה סגו, טפי הו גמירי (אם היו מכווערים, אז היו מלמדים יותר)⁽⁶⁾.

מזרה היא, אבל בכל אפן לעג צפון בה, הישאלה שישאל הקיסר לריב"ח: מפני מה תבשיל של שבת ריהו נודף? אמר לו: תבלין אחר יש לנו ושבת שמו⁽⁷⁾, שאנו מטילין בתוכו וריהו נודף. א"ל: תן לנו הימנו. א"ל: כל

(1) חולין פ"י. (2) באגדה אחת ע"ד ר' הונא בן דוסא (תענית כ"ה). נאמר הדבר הזה בתור ספרת ישנה: גמירי, מיהב יהבו משקל לא שקלי.

(3) תענית ז'. נדרים נ"ג: הניסח בנדרים שינה הוא מהשני בזה. ששם הקיסר אינו משתתף. (4) בנדרים במקום חכמה—תורה. השוה לעיל 76.

(5) זה מזכיר מה שא"י במשנה (ע"ז ב' ג') חרס הדריני ובתלמוד בבלי (ע"ז ל"ב). מכאן חרס שר הדריניום קיסר.

(6) נירסן (שם ע' 138) רוצה למצוא גם בזה סתירה לנצרות. אבל המטיל מסחיא ט' ט"ז אינו מספיק.

(7) שבת ק"ט. וזוה בא בשנוי במדרש. עשרת הדברות (י"ל"ק, ביהמ"ד א, 75).

(8) התבלין הוא שבת בעצמה. המלות, ושבת שמו, שהסרות במדרש עשרת הדברות נראה שהן הוספה של איזה מעתיק, כי אם לא כך אין טעם לדבריו הקוסר. שסבבש. תן לי הימנו.

המשמר את השבת מועיל לו ושאינו משמר את השבת אינו מועיל לו.—למה שנוגע למצב המדיני של התקופה היא מורה אותנו השיחה הזאת¹). אמר ליה קיסר לריב"ח: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי (אתם אומרים שאתם חכמים ביותר, הגידה לי מה אראה בחלומי)? א"ל: חזית דמשהרי לך פיסאי וגרבי כך ורעיין כך ישקצי בחוטרא דדהבא (תראה שהפרסים (כלו' פרתים) parther) יקחוך בשבי ויכריחוך לרעות חזירים במטה של זהב); הרהר כולי יומא ולאורתא הוא (כל היום חשב הקיסר על אדות זה ובערב ראה זה בחלום). עוד יש שיחה אחת שבה שאל הקיסר את ריב"ח: מפני מה לא בא לבני אבידן²). (מקום שהיו מתוכחים שם החכמים בעלי דתות שונות)? אמר ליה: טור תלג סהרוני גרדין, כלבוהי לא נבתיין, שחנהי לא טוחנין (ההר נעשה שלג, כלו': ראשי לבן; סביבותיו של הר מלאו קרח, כלו': שפמי וזקני הלבנו. הכלבים אינם מנבחים, כלו' ניטל כח הרבור, השנים אינן טוחנות).

בתלמוד הירושלמי³) נמסרה שיחה אחת, שדומה לאותן השיחות שהיו בין ר'י ובין אדרינוס, אך בשיחה זו משתתף לא ר' יהושע, אלא עקילס הגר, תלמידו של ר' יהושע, שבא להגן על היהדות. אולי רק בטעות נקרא שם במקום בעל הוכחה התמידית של אדרינוס בשם הגר המהולל עקילס, שאמנם ודאי הוא שאין אנדה זו משוללת יסוד מציאותי, שהיה לו לעקילס באמת יחס קרוב לקיסר⁴). וזהו מה שהירושלמי מספר: אדרינוס שאל לעקילס הגר: קושטין אתון אמרין דהין עלמא קיים על רוחא? ⁵) (האמת הדבר שאתם אומרים כי העולם מתקיים ע"י הרוח)? א"ל: אין (הן). א"ל: מן הן את מודה לי (במה תביא לי ראיה)? א"ל: אייתי לי הוגנין. אייתי ליה הוגנין, אטעונינון

(1) ברכות נ"ו.

(2) שבת קנ"ב. ע"ד השם הזה. כי אבידן שאינו סבואר אלא מתוך ענינה ע"י קאהוט ערוך I 46, לוי במלואו I. 9. אם המלה הזאת היא באמת פריסת, או הטענה של לוי, כי ר' יהושע ישב בא"י ולפעמים ברוסאי אנה חוקה, יען כי הספור הזה מצא את צורתו ומקצת גם במה שנוגע לשפה והבטוים המיוחדים, רק בכבל. השורה ויס חינ 166 הע' 13.

(3) הגינה ריש פ' ב', 77 ע"א. ר' יהודה בר פוי בשם ר' יוסי בר יהודה בשמו (ע' לעיר 73 הע' 3).

(4) ע' נרץ 2V. 543. במדרש תשובה (ביקמ"ד היא 109). ששם ישנה ניכ אותה השיחה. בא במקום עקילס—ר' עקיבא.

(5) הכלל הזה שהעולם מתקיים ברוח נמצא שם בתוך חלק מהשיטה בחכמת מעשי בראשית, ששם ברוי' הגינה ריש ר' יהודה בן פוי, שספר גם את השיחה הזאת. ע' ניכ בבלי הגינה י"ב

מענייהו, אקימון וארבעון, נסתין וחנקון. א"ל: הא לך אקימון. א"ל מן דחנקתון? א"ל: כלום חסרתנן, לא רוחא היא דנסקא מינהון? [א"ל הבא לי גמלים צעירים. הביא לו. טען אותם משא, הקימם והבריכם (כמה פעמים), עד שעיסו ונחנקו. א"ל: הא לך, הקם אותם. א"ל: אחרי שחנקת אותם? א"ל: כלום חסרתי מהם דבר, הלא רק הרוח יצאה מהם.]

באחד מפרי הספרות המאהרת אנו מוצאים עוד שיחה בין ר' יהושע בן חנניה ובין מלך אחד מאומות העולם, שאמנם אין לה ראייה ממקום אחר, ובכל זאת אפשר שיסודה הוא מקור עתיק¹. שגם בה ישנן אותן התכונות המיוחדות שישנן לשאר השיחות של ר"י והקיסר.

הקיסר שאל את ר"י בן חנניה: הלא כתוב בתורתכם: כי כל דרכיו משפט (דברים ל"ב ד'), והיאך הם דרכיו משפט ודרכיו צדיקים, והננו רואים לעינינו שהוא מויק למי שאין לו חטא ואשם, כמו קצת בני אדם שהם נולדים במומים, כמו עור, או ססה, או חרש, או אלם, ואין להם עולה, הרי זה עולה? ויאמר לו ר' יהושע: אמנם הטובים שבהם הזיקם להרבות שכרם לעולם הבא, והכופרים בהם לדעתו רוב פעולתם ובחרם בדרך הרעה ולא בטובה ובכפנות בלי אמונה, ועל כן יזיקם טרם הבראם. ואם רצונך אני אבחין לך זה הדבר שאני אומר: תן לי אלף זהובים ושלה עמי שני אנשים נאמנין שהאמין בהם. ויתן לו המלך מה ששאר ויצו ללכת עמו שני אנשים, והדינרין בידו. עד שפגעו אדם אחד סומא מבטן אמו ויאמר לו ר"י: דע שהמלך צוה להרגני, והנני נותן לך אלף דינרין אלו הנמצאים בידי [אם אחיה תשיבם לי ואם לאו] יהיו לך במתנה. וישלח ידו הסומא ויקח הדינרין מיד ר"י, והאנשים רואים, וילכו לדרכם. ויהי לתקופת הימים ויבוא ר"י אל האיש הסומא ויאמר לו: בחסדך תן לי הממון שהפקרתי אצלך, כי הקב"ה הצילני מיד המלך, ואני אתן את שכרך בשביל טרהך, ויענהו הסומא: לא היו דברים מעולם ולא הפקרת אצלי כלום ואיני ראוי לפקדון. ויאמר לו ר"י: אם כן לך עמי לסני המלך, והוא ישפוט ביני וביניך. וילכו שניהם לפני המלך. וישעון ר"י מענתו. ויאמר לו המלך: הבא ראייה לדבריך. ויבא את שני האנשים הנאמנים ויעידו על האיש הסומא שקבל אלף דינרין מיד ר' יהושע. ויען הסומא ויאמר: אדוני המלך, אין זה אמת, כי לא נתן לי כלום מעולם, וכלם דברים שקרים עלי. ויחר אף המלך בסומא ויצו לתלותו. ויהי הם סוליכים אותו לתלותו והנה איש אחד בא אל הסומא ויאמר באזניו: ראיתי את אשתך מספרת עם פלני, והיא

(1) מעשיות, בביהמ"ד של יילינק V. 132.

מצחקת עמו ואומרה לו: המתן מעט עד שימות פלני בעלי הסומא, ואנישא לך לאישה ונאכל האלף דינרין יחדיו אני ואתה. וכשמוע הסומא את דבריו, צעק קיל גדול לאמר: התירוני, התירוני ואלך ואביא את הדינרין. ויתירוהו וילך ויבא את הדינרין. ויאמר לו ריב"ח: רשע! כל זאת עשית לי ואני שנתתים לך בפני עדים כשרים, כל שבן מה היית עושה אם היית נותן לך בלא עדים, בלי ספק כי בצדק וביושר יצרך יוצרך סומא, לדעתו הוע מעשיך. ויען המלך ויאמר לר"י: אמת ויציב כי אלהיכם צדיק הוא וצדק דינו ואין בדרכיו עולה, אחד הוא ואין שני לו⁽¹⁾.

חלק מהשיחות יהיו בין ר"י ובין אדרינוס נאמר בפירושו שהיה ברומא, אך זה בא בהשפעת הישיבה של ר' יהושע וחבריו ברומא, שעל ידי ספורים כאלה נתגדל ערכו. באמת היה המשא ומתן בין הקיסר ובין החכם הגדול של היהודים בארץ ישראל ובאלכסנדריה, שר' יהושע, לפי הנראה, הלך אחריו שמה. באחת מהשיחות הללו, העיד על עצמו שהוא זקן חליש. באלכסנדריה, לפי דברי המסרת, הישתתף באחת השיחות הדתיות, שאמנם השואלים לא היו כופרים, אלא יהודים, אזרחי אלכסנדריה⁽²⁾. ישלשת השאלות הראשונות הן דברי חכמה⁽³⁾. אחר כך באות שלש שאלות באגדה. הן שייכות לאותו סוג של מדרשי הכתובים, ישבו שני כתובים מכחישים זה את זה וצריך למצוא פשרה ביניהם: כתוב אחד אומר (יחזקאל י"ח ל"ב): כי לא אחפץ במות המת, וכתוב אחד אומר (ישמאל א' ב' כ"ה): כי חפץ ה' להמיתם⁽⁴⁾? כאן בעושיין תשובה, כאן בשאין עושיין תשובה. כתוב אחד אומר (דברים י' י"ז): כי לא ישא פנים, וכתוב אחד אומר (במדבר ו' כ"ו): ישא ה' פניו אליך? כאן קודם גזר דין וכאן לאחר גזר דין⁽⁵⁾ כתוב אחד אומר (תהי קל"ב י"ג): כי בחר ה'

(1) השיחה שנמצאה בקהיר ש' די וברות ר' ג' קרוב לראש ערו שגורותיו של משה מתקיימות ונורות הקיסר אינן מתקיימות אפילו בחייו ומכיש לאחר מותו, לפי הוכחותיו של ה' אפסנהיים, בית תלמוד היא 211. נושאת עליה חותם שר המצאה שנגנצויות של אחר הקראים.

(2) נדה סיט: תנו רבנן: שנים עשר דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את ר"י ביח: ג' דברי חכמה, ג' דברי אגדה, ג' דברי בורות, ג' דברי דרך ארץ.

(3) כלומר: עניני הלכה. ע' אני אמראי בבל 128 הע' 65; אגדת אמראי איי חיב 60, 5. אחת משלש השאלות ההלכותיות ישנה גם במשנה סוף ננעים. לפי דברי התוספתא סוף ננעים אסר להם ר"י על שאלה זו: עכשו שאלתם דבר של חכמה.

(4) השאלה הו' יחד עם השאלות האחרות שבאות אחיכ נמצאות בסיום שורה של שאלות כאלה בספרי במדבר ו', כ"ו. (42 §). תשובתו של ר"י שונה היא מהתשובה שבאה בספרי (ע' תוספות שם): ע' לעיל 3 הע' 51.

בציון וכתוב א' אומר (ירמי' ל"ב ל"א): כי על אפי ועל חמתי היתה העיר הזאת וכו'? כאן קודם ישנשא שלמה את בת פרעה וכאן לאחר שנשא שלמה את בת פרעה¹). עוד שאלו שלש שארות, דברי בורות², והן חקוי של צחוק (פרודיה) לשאלות של הלכה שנאמרו לשם חדרו. אשתו של לוט מהו שתטמא? אמר להם: מת מטמא ואין נציב מלח מטמא. בן השונמית מהו שיטמא? אמר להם: מת מטמא ואין חי מטמא. מתים לעתיד לבוא צריכין הזאה שלישי ושביעי, או אין צריכין³? אמר להן: לכשיחיו נחכים להן. איכא דאמרי: לכשיבוא משה רבנו עמהם. יותר רציניים ולקוחים מנסיגות החיים הם דבריו בדרך ארץ. אנשי אלכסנדריא שאלו: מה יעשה אדם ויחכם? אמר להם: ירבה ביישיבה וימעט בסחורה. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועיל להם? [אמר להם]: אלא יבקש רחמים ממי שהחכמה שלו, שנא' (משלי ב' ו'): כי ה' יתן חכמה—מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן: ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה⁴). אמרו לו: הרבה עשו כן ולא הועילו?—אלא יבקש רחמים ממי שהעושר שלו, שנא' (חגי ב' ח'): לי הכסף ולי הזהב, מה יעשה אדם והיו לו בנים זכרים? א"ל: ישא אשה ההוגנת לו ויתקדש עצמו בישעת תשמיש. אמרו הרבה עשו כן ולא הועילו?—אלא יבקש רחמים ממי שהבנים שלו, שנא' (תה' קכ"ו ג'): הנה נחלת ה' בנים. אולי היו ג"כ האלכסנדרונים השואלים ע"ד המצב המיוחד של האישה: הגופני, הנפשי, החברתי והרתי, שע"ז ענה ר' יהושע בחכמה יתרה⁵.

(1) המעשה הזה שנשא שלמה את בת פרעה הוא לפי דברי האגדה תחלת הירידה של מלכות יהודה. עי' בבלי שבת נ"ו: (אני אמוראי בכל 42) ב. סנהדרין כ"א: ירו' ע"ז 39 ע"ג, שהשיר א' ו'. הוספה לספרי דברים 52 § אני אמוראי א"ז ח"ב 325.

(2) השוה: אני אמוראי א"ז ח"ב 298, 7.

(3) השאלה ששאלו הצדוקים את ישו, פתיא ביב כינ היא ניב ססוג זה. גם מאחורי השאלה של האלכסנדרונים נראה לענן צפון של סקפטיים.

(4) תשובותיו של ר"י סמוכות על שתנמיו של הלל: סרבה ושיבה מרבה חכמה; ולא כל המרבה בסחורה מחכים (אבות ב' ה') ושם משנה ו'). התשובה על השאלה השלישית שונה היא כאן מהתשובה שנתן לפי דבריו התלמוד ביב ו': ישמח אשתו לדבר מצוה.

(5) ביר י"ז בסוף. אחרות מיא השאלות נמסר כאן: מפני מה האיש נוח להתפתות ואין האישה נוחה להתפתות? אמר להן: אדם נכרא מאדמה, וכיון שאתה נותן עליה טפה של מים, מיר היא נשרית, וחורה נכראת מעצב ואסילו אתה שורה אותה כמה ימים במים אינו נשרה; ומפני מה האיש יוצא וראשו מגולה והאשה ראשה מכסה? א"ל: רומה לאחד שעבר עברה והוא מתכייש מבני אדם לשיכך יוצאה (האשה שחטאה בעץ הדעת) וראשה מכוסה. ומפני מה הן מהלכות אצל הסת תחלה? א"ל: עיי שגרמו מיתה לעולם.

ר' יהושע בן חנניה חי בזמרון העם בתור בא כח ישר חכמת ישראל וההרוד היהודי, שתמיד מוכן להשיב לחורפה מכה נצחת. הספורים ע"ד תשובותיו ההודרות וענותו המהכמה היו בודאי הרבה יותר מאלה שנישארו במקורות שלפנינו¹. על זה מראה הפתגם שישמו בפיו של ריב"ח: מימי לא נצחוני אדם הוץ מאשה תינוק ותינוקת². וביהר עם זה הוא מספר את העובדות שבהן ההרוד של האשה ושל התינוקות עלו על שלו³. כמו שנראה הנגוד שבין תכונת שמאי ובין תכונת הלל ע"י ספורים רבים, כך אנו רואים את הנגוד שבין תכונת ר' אליעזר ותכונת ריב"ח ע"י הספורים, שנישארו לנו אחדים מהם. שני ספורים מציינים לנו את קושיותו של ר' אליעזר ורכותו של ריב"ח במה שנוגע לגרים⁴. וספור אחר מצייני לנו לעמת רצינותו הגמורה של ר"א את ההלצה החרה של ר' יהושע⁵. — גם האניקרוטה של בית המדרש מעידה

(1) על אלה שהובאו כאן צריך להוסיף את הברייתא שבת קכ"ז: פעם אחת הוצרך דבר אחד לתלמידיו חכמים אצל סטרוניתא אחת. שכל גדולי העיר מצויין אצלה. אמרו: מי ילך? אמר להם ר"י: אני אקך. הלך ר' יהושע ותלמידיו כיון שהגיע לפתח ביתה חלץ תפלין ברהוק ארבע אמות ונכנס ונעל הדלת בפניהן. אחר שיצא ירד ושכל ושנה לתלמידיו. ואמר להן: בשעה שחלצתי תפילין במה חשדתוני? — אמרנו: כסבור רבי לא יכנסו דבריו קרושה במקום שישא; בשעה שנעלתי במה חשדתוני? אמרנו: שמא דבר מלכות יש בינו לביתה. בשעה שירדתי ושכלתי במה חשדתוני? אמרנו: שמא נתזה צינורא מטיה על בדריו של רבי. א"ל: העבודה כך היה ואתם כשם שדנתוני לזכות, המקום ידן אתכם לזכות. ועוד הספור שבא בדרך ארץ רבה פ"ו (שריב"ז שלח את ריב"ח לשמעון אנטיפטרוס) [שהיה מלקה את החכמים שלא התנהגו במדת דרך ארץ, וריב"ח אמר לו: מי שנהג לעשות כך הלקהו ארבעים שלך וארבעים של חכמים ששגורוני].

(2) ערובין נ"ג:

(3) באיכה ר' א' א' בסוף דבור המתחיל. רבתי מספר לא ר"י בעצמו, אלא בנוף שלישי את שלשת המקרים הנזכרים בתלמוד ועליהם נוסף עוד והכל מספר ביחד כמאורעות שאירעו לריב"ח בסעוה והמעשה ע"ד האשה (כאן אלמנה) בא בסוף, ובמאורע האחרון קרא ר"י: מימי לא נצחני אדם אלא אלמנה זו ותינוקת אחת ותינוקת. בדרך ארץ וי נתחברו שתי הנוסחאות יחד. הספור הוא בנוף שלישי, כמו בסדריש הספור וסדר המאורעות הוא כמו בתלמוד. אולם אפשר להוכיח. כי נוסחא זו לקוחה מהמדרש. מזה שגם כאן הובא אחרו המאורע עם האשה מה שקרא ריב"ח: מימי לא נצחני אלא אשה זו ות' ות', — ע' הערותיו של פרלס לספרים האלה במאנטששיפט 1873 ע' 124.

(4) אחד מהם נוגע לעקילס. ע' לעיל 80. השני מספר על ידי רב חסדא בתור דבר צדדי ע"ז י"ז. ואחד ע"ד אשה נכרית שבאה להתנייר והתודתה לפניו על עונותיה החמורים, והוא נוף בה ולא קבלה. ור"י קבלה. קהיר א' ה'.

(5) ר"י מכיר, כי השאלה שרי"א השב אותה לשאלה רצינית (ע' לעיל 85 הע' 5) היא רק ילידת הרמיון ועונה בהלצה: הטיל להם סים כספל וקעקע להם כתרנוליס.

כי ר' יהושע היה הכיב לתלמידים יותר מר' גמליאל הנשיא, כן נראה שבקורו של ר'ג אצל ר"י¹, מהספור איך שר' יהושע הציל את ר'ג מבושה בידיעתו בהכמת הטבע². ומהספור ע"ד הנסיעה בספינה, שאז הראה ר' יהושע שעולה בהכמת התכונה על ר'ג³.

ד. באורי מקרא ודרשות.

בסעיף הזה יובאו באורי הכתובים של ר' יהושע שלא נזכרו קודם בקשר עם ענינים אחרים ונב הויך מאלה שעוד יובאו בפרק הבא. כראש יבואי הקבוצה של באורי הכתובים ישאמר סרדיוט אחד בשם ר' יהושע⁴. אחרי שקבוצה זו שייכת עוד בתכונתה אל הבאורים שהובאו בסעיף הקודם.—שני תלמידים משל ר' יהושע שינו את עמיפתן בשעת השמד (כלו: גזרת ארדיונוס), פגע בהם סרדיוט (offizier) אחד. אמר להם: אם אתם בניה של תורה, תנו נפשכם עליה, ואם אין אתם בניה, למה אתם נהרגים עליה? אמרו לו: בניה אנו, ועליה אנו נהרגים, אלא ישאין דרכו של אדם לאבד את עצמו לדעת. אמר להם: שלשה שאלות אני שואל אתכם ואם השיבותם לי, הרי מוטב, ואם לאו הרי אני משמד אתכם. אמר להם: כתוב אחד אומר (ישעי' ג' י"ג): נצב לריב ה'. וכתוב (יואל ד' י"ב): כי ישם אישב לשפוט את כל הגוים. אמרו לו: בשעה שהקב"ה דן את ישראל, דן אותן מעומד, מקצר בדין ומפטר בדין, אבל כשהוא דן את אומות העולם, דן מיושב, מרקדק בדין ומאריך בדין. אמר להם: לא כך דרש ר' יהושע רבכם: אלא אהר זה ואחר זה באומות העולם הכתוב מדבר, כשהקב"ה דן את אוה"ע מיושב דן אותם ומרקדק בדין ומאריך בדין, ואחר כך הוא נעשה אנטידיוקים (קטיגור) כנגדם⁵. אמר להם: מהו דין דכתיב (מישלי כ"ה י"ט): עובד אדמתו ישבע להם. אמרו לו: טוב כשהוא חוכר שדה אחת ומזבלה ומעדרה, ממי שהוא חוכר שדות הרבה ומבירן.—א"ל: לא כך דרש ר'י רבכם, אלא עובד אלהים עד יום מותו⁶ ישבע להם מלהמו של עוה"ב, ומרדף ריקים ישבע ריק—אלה אוה"ע שמרדפים אהר הריק, אהר עבודה זרה ישלחם. אמר להם: מהו דין דכתיב (בר' ל"ה י"ז): ויהי בהקשותה בלדתה. אמרו לו: כך ממסמסין (כלו: משדלין אותה בדברים): נפשה של היה (יולדת) ואומרים לה בשעת הלידה: אל תיראי, כי בן זכר ילדת. אמר להם: לא

(1) עי' לעיל 119 (2) עי' לעיל 122 (3) היריות י.

(4) ביר סיב. (5) עי' לעיל. (6) הוא דרש אדמתו—עד מותו.

כך דרש ר' יהושע רבכם, אלא כל שבט ושבט נולדה תאומתו עמו¹). כההיא דאמר אבא חלפא בן קרוייה: תאומה יתרה נולדה עם בנימין²).

שמות ט"ז כ"ח. עד אנה מאנתם לשמור מצותי ותורותי. א"ר יהושע: אמר לו הקב"ה למשה: משה אמור להם לישראל: הוצאתי אתכם ממצרים, וקרעתי לכם את הים, והורדתי לכם המן, והעליתי הבאר, והנחתי לכם השליו, ועשיתי לכם נסים וגבורות — עד מתי מאנתם לשמור מצותי ותורותי? שמא תאמרו: מצות הרבה הטלתי לכם? שבת זה הטלתי לכם במרה לשמרו, ולא שמרתם אותה. שמא תאמרו: כל מי שמשמר את השבת מה שכר נוטל עלי? ת"ל (ישעי' נ"ו ב'): אשרי אנוש יעשה זאת וכן אדם יחזיק בה, שומר שבת מחללו ושומר ידו מעשות כל רע, הא למדנו, שכל מי שמשמר את השבת מרוחק מן העברה³).

— שמות י"ח ד' ויצילני מחרב פרעה. אימתי הצילו המקום? באותה שעה שאמר לו דתן: מי שמך לאיש שר, ושופט עלינו⁴). — דברים ג' כ"ו. רב לך — דייך העולם הבא⁵).

1) כי גם זה לך בן — נסי לרבות עוד לידה ללמד שעם בנימין נולדה תאומה יתרה. בכ"ז קבני נאמר זה ביוחסין לבנימין, אבל הראיה טובאה ספסוק אחד (בר' ס"ג כ"ט) עיי אבא חליפא (לפי גירסות אחרות: חילפא, חלפתא) ורק בתור קושיא נגד דברי ר' חייא בר אבא שאמר: תאומה היתד עם דינה, שנא' (בר' ש"ס) ואת דינה בתו.
2) המלות כההיא דאמר אבא חילפא וכו' היא הנוספה מאוחרת שבא"ל לחוק את דברי הסרדיוט שאמר משום ר'י, כאלו אבא חילפא אמר, ואת לא רק בתור קושיא אלא בתור דעה קבועה. — צריך להבדיל בין אבא חילפא שהיה בן דורו של ר' חייא בר אבא (הסחצית השניה של המאה השלישית) מאבא חילפא שהיה בימי ר' נמליאל השני שעלו דברנו לעיל 71 הע' 2 אבא חילפא זה התנא לא רק נזכר בכרייתא בירושלמי שהובאה שם לעיל, אלא גם בתוספתא מעשר שני ד' ה' אבא חילפא בן קריא איסר (צוקרמנדל השמיט שם זה ברשימת השמות שלו) ואולי הוא חילפתא בן קוינא, שנוכר רק בתוסי' מכשירין ג' ג', ולא במקום אחר. אבא אינו מן השם שכן בש"ש כ' נקרא חלפא בן קרוייה, בילקוט תהלים כ' (680 §) חלפא ביק, בש"ש (ובילקוט קרי' עשה מן חלפא אלפא (השוה: פרנקל מבוא הירושלמי ס"ג ע"ב בסוף) ונוסף לו שם התאר רב"י, וסוה נעשה בפסיקתא ר' תחליפא. השם הנוסף בכל המקורות הנזכרים הוא בן (בר) קרוייה (ה) וסוה נשתבש בתוספתא, בן קוינא, זה שהתוכח עם ר' חייא בר אבא נקרא בתלמוד בכ"ז מינכן, אבא חלפתא, בכ"ז רומא, אבא חלפתא קרוייה וכן ביוחסין, בכ"ז הסבורג, חילפא קרוייה; הנוסחא הרגילה היא אבא חליפא קרוי' (ע' דקרוקי ספרים XI, 344). רק בביר הנוכר לעיל נוסף, בן לשני, קרוי'א, ואולם כנראה אח"כ החליפה הספרת לפעמים את אבא תחליפא התנא מאבא תחליפא האסורא, השוה אני אסוראי איי חיב 176 ולהלן. 1) מכילתא לאותו ספוק.

2) מכילתא לאותו ספוק. 3) מכילתא לייז י"ד. בפסרי לאותו ספוק, ספא כיט. סתם: הרבה לך בירי לעוה"ב. בפסרי בסדר ספא קליה סתם ובלשון אחרת.

— דברים י' י"ח, לחם ושמלה, לחם זו תורה, דכתיב: לכו לחמו בלחמי (משלי ט' ה'), ישמלה זו שלית, זכה אדם לתורה, זכה לשלית¹.

ש"ב ט"ו ז' יהי מקץ ארבעים שנה. ר' נהוראי אומר משום ר' יהושע: לקץ ארבעים שנה ישאלו להן סלך².

ישעי' נ"ז ז' כי רוח מלפני יעטף. בשעה שהרוח יוצא מלפני הקב"ה משכרו בהרים ומרשלו בנבעות ואומר לו: הוי זהיר שלא תזיק לבריותי³.

עמים ב' י"ב. כאשר יציל הרועה וגו' אלו עשית השבטים שנשמכו על חזקתו סלך יהודה ועל יהודה ובנימין ופלטו עמקן, ועלה סנחרב פעם שניה והגלה לשבט אשר וישישכר וזבלון ונפתלי ולא נשאר אלא אחד משמונה. [יהשאר הגלו לרמשק. הוס' המהבר]⁴.

תה' ג' ה' מה רבו צרי. אילו אחר גזל מלכותי צרה גדולה היתה לי, אילו בני נוטל מלכות של אחר, צרה גדולה היתה לי, עכשיו בני נוטל מלכות— ה מה רבו צרי! אלו אחרים הורגים את בני, צרה גדולה היתה לי ואילו בני הורג בני של אחר, צרה גדולה היתה לי, עכשיו בני הורג אותי (י"ג: את בני, כלו' אמנון) ה' מה רבו צרי! אלו אחר ענה את נשי, צרה גדולה היתה לי, אילו בני ענה את נשי אחר, צרה גדולה היתה לי, ועכשיו בני ענה את נשי, ה' מה רבו צרי!⁵.

1) ביר ע' בתשובתו לעקולם (ע' לעיל 80) עיד שלית כתור בנד של כבוד [לתיח]. ע' אני אמוראי אי' ח"א ע' 254 הע' 1 מלבד זאת אצל לוי ח"ב 160 ע"ב. על המקורות שהביא שם צריך להוסיף ביר עיד (15): באיתה שעה לא נהג דוד כבוד מלכות בעצמו אלא עמד והעביר פורסין מעליו ועטרה מעל ראשו ונתעטף בסליתו והלך לו אצל סנהדרין. ע' ניב שמויר מ"ז קרוב לראש: נתעטף בסליתו וישב לו כוקן. לחם זו תורה. ע' לעיל 119 הע' 7 שסבאר לחם מן השמים זו תורה. ע' ניב 137 הע' 6 שניב סבאר לחם באפן אליטורי.

2) סדר עולם י"ד, נזיר ה'. (ע' להלן הע' 10). [למלכות בית דוד היה עוד דק לוי שנה—רשי].

3) ויקר ט"ז קרוב לראש. יהו' ברכות 13 ע"ג וע"ד, קהיר א'. וי. (בויקר כתוב בסעות. חנינאי במקום חנניה) בכיר ביר נתחלף השם ר' חנינאי בהונא שבא אה"כ במאמר הספק. ע' אני אמוראי אי' ח"ג 140 ולהלן. הורש. יעטף—יחלש, כמו יונה ב' ח.

4) סדר עולם כ"ב ר' נהוראי בשם רוביה.

5) שויט לאותו מסוק. (הוצי' בוכר ע' י"ח). הבאר הזה (במדרש שמואל ב' — סתם) סותר לדעת ר' יהושע ביח ע"ד סומרי תהלים (לעיל 110) ואולי צריך להיות כאן ר' יהושע בן לוי.

רות ב' י"ט. תני בשם ר' יהושע: יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני, העני עושה עם בעה"כ, שכן אמרה רות לנעמי: ישם האיז אשר עשיתי עמו היום, ולא אמרה: אשר עשה עמי, אלא אשר עשיתי עמו, הרבה פעולות טובות עשיתי עמו בשביל שהאבילני פרסה אחת¹.

הדרשות ע"ד ערך הגדול של השלום בסמך על איזה כתובים, וכן דבריו ע"ד הנביאים, החכמים והכהנים שנמצאים בהוספה מאחרת הנספחה (לתלמוד²) בשם ר' יהושע, צריך לחשבן בתור אפוקריפים³.

ע"ד ההשתמשות בכתובים כדבר בעתו⁴ יש מאמר מענין של ריב"ח, שע"י המאמר שהובא ישם סתם, אבל לפי הנראה שזהו ברייתא עתיקה, הוא מתבאר היטב. בזה יש לנו עדות נאמנה שהיו משתמשים בפסוקי המקרא לעניי הול ולהלצה. זהו לשון הברייתא⁵: הקורא פסוק של שיר השירים ועושה אותו כמין זמר והקורא פסוק בבית משתאות בלא זמנו מביא רעה לעולם, מפני שהתורה חוגרת שק ועומדת לפני הקב"ה ואומרת לפניו: רביש'ע! עשאוני בניך ככנור שמנגנין בו לציום. אמר לה: בתי, בשעה שאוכלין ושותין כמה יתעסקי? אמרה לפניו: רביש'ע! אם בעלי מקרא הן יעסקו בתורה בנביאים ובכתובים, אם בעלי משנה הן, יעסקו במשנה⁶. בהלכות ובאגדות ואם בעלי תלמוד הן, יעסקו בהלכות פסח בפסח, בהלכות עצרת בעצרת, בהלכות החג בחג. העיר ר' שמעון בן אלעזר בשם ריב"ח⁷. כל הקורא פסוק בזמנו מביא טובה לעולם, שנא' (משלי ט"ו כ"ג): ודבר בעתו מה טוב.

(1) ויקיר ליד. רות ר' לאותו פסוק. יסוד הבאור הוא הפשט הפשוט של המלות עשה עם (כמו ועשית עמדי חסד ואמתי כרי).

(2) בפרק השלום, שבו ננסרת סוכת דרך ארץ.

(3) בפרקי דריא יש רק שלשה דברים בשם ר' יהושע. פ' ה' ע"ד מקורות מעיני הרפואה; פ' ביח ע"ד הכתוב ברי ט"ז י'. פ' מינ ע"ד התשובה עם משל מהלך מנשה. במדרש משלי ו' ה' יש מאמר אחר של ר' יהושע ע"ד התשובה. ע' לעיל 114 הע' 6.

(4) השוה לעיל 119.

(5) מנהדרין קיא. השוה מאסרו של ריע להלן פרק י"ב סעיף ד' קרוב לסוף.

(6) כאן צריך להוסיף, במדרש' (ע' רבינוביץ IX, 305. השוה:

R. d. E. J. XXXVIII, 212.

(7) במספרים בא בשעות ר' שמעון בן חנניה שבאה עי שר' שמעון ב"א אסר זה

בשם ריב"ח.

פרק תשיעי.

ר' אליעזר המודעי.

העיר הקטנה מודיעים, לא רחוק מירושלים, המפורסמת ע"י החישמונאים, היתה עיר מולדת של התנא אליעזר, שעל שמו המיד נוסף שם עיר מולדתו, המודעי; הוא התנא היחיד, שהמסרת השאירה שמו לדורות עולם רק בחלק האגדה. מיתתו היתה, לפי דברי האגדה, מות קדושים סמוך לחרבן בית ראשון.¹ ר' אליעזר המודעי (שהיה דורו של ברכוכבא) היה עסוק בשקו וכתעניתו ובכל יום מתפלל ואומר: רבש"ע! אל תשב בדין היום, אך אחד מן השומרונים גרם לו שבר כוכבא יהשד את דורו התנא, שידו עם הרומאים, ובעש בו ברגלו ומת. יצאת בת קול ואמרה (זכרי' י"א י"ז): הוי רועי האליל עוזבי הצאן הרב על זרועו ועל עין ימינו. אמרה לו: אתה [חובשת] זרוען של ישראל וסימית עין ימינך, לפיכך זרועו של אותו האיש יבש תיבש ועינו כהה חכהה. מיד גרמו עונות, ונלכדה ביתה, ונהרג בן כוזיבא. אם קצו של ר"א המודעי הגיע עד סוף התקופה, רבת הרמים ההיא, הנה ראשית דרכו היתה עוד בעשרת הראשונה אחרי חרבן הבית. כמו שראינו למעלה², היה ר"א המודעי חשוב מאד בעיני ר' גמליאל וחבריו בתור מבאר המקרא, [שאמר:] עדיין אנו צריכין ל[מודעי] וגם ראשי היהדות שבארץ ישראל שהיו אחרי מות ר' גמליאל השבו אותו בתור אוטוריטיט במקצוע האגדה. אנו מוצאים אותו קורא יחד עם ר' אליעזר בן עזריה בספר ירמיהו ומבארים את היעודים של הנביא ההוא³. אמנם ר' טרפון מצא פעם לנחוק, בשמעו איזה דבר של גוזמא מפי ר"א המודעי, לאמר לו בדרך רגזנות, שהיתה ממדתו: עד מתי אתה מגבב דברים ומביא עלינו⁴; אולם אנו מוצאים, שר' טרפון בעצמו ושאר חבריו, כשנתקשו

(1) ירו' תענית 68 ע"ד בסוף. איכה ר' ב' כ"ג. השוה מדרש עשרת מלכים

(2) Horowitz, Bill. Hagg. I, 50 ע' לעיל 68.

(3) פסיקתא 143 ע"א. ראביע וריא המודעי הוו יתבין ועסקין בהדין קרייא. (השוה פסיקתא ר' כ"א (103 ע"ב הוצ' איש שלום) ובתנחומא ב' יתרו 14 ע' 77).—המסרת שריא בן עזריה אמר בשם ריא המודעי שקשה להאמין בה כשהיא לעצמה. מוכחשת לנמרי, כי במקום ההוא (שבועות ל"ה:). לפי כ"י סינכן, צריך למחוק זה לנמרי. ע' ד"ס.

(4) יומא ע"ג. במכילתא לשמות ט"ז י"ד (49 ע"א) אומרים ההכמים אליו: מודעי, עד מתי אתה סתמה עלינו. סתמה=ספליא (בספורו של הד סאתינס, איכה ר' א' א').

באיזה דבר של אגדה, פנו לעזרה לאוטוריטט של ר'א המודעי⁽¹⁾. הפלוגתות שהיו בין ר' יהושע בן חנניה ובין ר'א המודעי באיזה פרשיות שנס' שמות, שזכרו לעיל, מעידות שישני החכמים האלה עסקו ביחד בבאורי המקרא על דרך האגדה. ע"ד הפלוגתות ההן, נקריש סעיף מיוחד להלן, ואולם מתחילה נשים את שור הירושה האגדית שגשארה ממנו בכמות מועטה.

א.

ר' אליעזר המודעי מציין את האגדה, שהיא היתה תכן חייו, ע"י הגדרה הפיטית של המלה הגדה, שהיא מושכת לבו של אדם כמים⁽²⁾. אי אפשר לציין יותר ברור מזה את ההשפעה שמשפיע באור הכתובים בדרך האגדה על לב האדם ואת המטרה הדרשנית-המעשית, שאותה מבקש הדרשן העממי בחקירת המקרא. אולם הבאור הזה למלת 'הגדה' מגדיר גם כן את השיטה של חכמי האגדה, והלבשת הרעיון, שבהן היו משיעשעים את האזן ע"י תנס וצחקם הקל וקונים במשיכה את הלב ומעוררים להדרה, לרגש ולדמיון. הכל, שהספרות המסורתית השאירה רק קטעים קטנים מהאגדה של ר'א המודעי, שהיתה בודאי פרושה על כל כתבי הקדש. אך גם המעט שגשאר נותן לנו את האפשרות להבין את אופן באוריו. גם הפתגם המיוחס לו⁽³⁾ אינו פתגם פשוט, אלא במדה

(1) אסתר ר"י, כ"י ה' (ריש פ' ו') (ישו"ט ק"ו נ"י) על הכתוב (שם) עושי צדקה בכל עת. נמנו בעליית ר' טרפון איזהו שעושה צדקה בכל עת? אם תאמר אלו סופרים ומשנים — אינם לא אוכלין ולא שותין ולא ישנים (ואיך הוא אומר בכל עת)? אלא אלו כותבי תפלין ומזוזות — אינן לא אוכלין ולא שותין ולא ישנים? אלא אי זה הוא עושה צדקה בכל עת? הוי אומר: זה המגדל יתום בתוך ביתו. תיטר שאין מחננל ערום כלילה (כל'י: היתום לפעמים יוצא מביתו ערום כלילה לצרכיו ואז הלא אין מי שיעשה עמו צדקה)? אמרו: עדיין אנו צריכין למודעי. בא ר'א המודעי ולמד: לא דברה תורה אלא מתוך פרוסה שאוכלה בתוך ביתו (כל'י: הכהן, שיש לו ליתום לצאת כלילה, בא מתוך הפרוסה, שאכל אותה, ונמצא שגם בעת צאתו, כח הצדקה אצור בו). בתלמוד הבבלי (כתובות נ"י): גשארה רק ססרת משבשת מהשיחה הזאת: חכמי יבנה וי"א ר'א — כלומר: המודעי—זה המגדל בנוו כשהם קטנים. ור' שמיאל בר נחמני אומר: זה המגדל יתום. וגם הנוסח שבשויט נשתנה ע"י השפעת הנוסח שבבבלי ומיחס שם לר' טרפון בתשובתו הראשונה, מה שבבבלי אומר זה רב הונא או רב חסדא.

(2) הוא מבאר את הכתוב שסות ט"ז ל"א, כורע גדי דומה להגדה שמושך לבו של אדם. מכללת לאתו ססוק (51 ע"א) ובבבלי יומא ע"ה. אחרים אומרים: שמושכת לבו של אדם כמים (השוה סאסרו של ר' יהודה הנשיא לשמות י"ט ט"י שבת פ"ג. (בארטית נניד—נמשך).

(3) אבות נ"י י"א, אררני כ"ה ספרי במדבר ט"ו, ל"א (112 §) כ. סנהדרין צ"ט. לפרד יילינג—Litteraturblatt des Orients X, 414 פתגמו של ר'א הוא תוכחה

ידועה הוא תכן של דרישה, יטבה שפך תוכחתו העזה על עונות הדור: המחלל את השבתות¹, והמבזה את המועדות, והמפר בריתו של אברהם אבינו², והמלבין פני חברו בריבים³, והמגלה פנים בתורה [שלא כהלכה]⁴, אעפ"י שיש בידו תורה ומעשים טובים⁵ אין לו חלק לעולם הבא⁶. מדרשותיו אנו רואים, שהוא תופס איזה משפט כללי ובו משתמש לבאר איזה כתובים בידו. — במדבר כ"ז י"ד: כ"י בחטאו מת—רא"ה אומר: בוא וראה כמה צדיקים הביבים לפני הקב"ה⁷, שבכל מקום שמזכיר מיתתם, יש מזכיר סרהונם, וכל כך למה—שלא יהא פתחון פה לבאי עולם לומר: מעשים מקלקלים היו להם בסתר, לפיכך מתו. וכך בארבעה מקומות⁸ מזכיר מיתתן של בני אהרן ובכל מקום שהוא מזכיר מיתתן, מזכיר סרהונם, להודיע שלא היה בהם ארא זו בלבד. —

נגד השליחים הנוצרים. כת האביונים (Ebioniten) והידועים (gnostiker). השהו: סאמרז של נוטמן ע"ד הכונה הפולמוסית שבפתגם זה, סאנאטכזשריפט 42 יאהרגאננ ff. 337 f. f. 303 (1898) זייטע

1) כך הוא לפי אדרני וזה יותר פתאים. להמכזה את המועדות' מהנוסחא הרנילה. המחלל את הקדשים, שאין לה באור אלא ע"י הרחק.

2) כך הוא הסדר בכל המקורות, סלבר במשנה. במקום המסור בריתו של א"א, יש גירסא באדרני דומה לכללי שבועות י"ג. בטוי יותר ברור: המסור את הברית בבשר. שזהו מצות סילה, ע"י ג' 21V, 79.

3) בספרי ובאדרני חסר המשפט הזה. גם ככללי ע"ש איזה כ"י וציטטים עתיקים (ע"י דים לאותו ענין). גם באבותי עצמה הוא עוד תלוי בספק. (ע"י הבחירה הוצ' שטרן 17 ע"א).

4) המלות הבאות בסוגריים חסרות באבות דרינ ובנוסח המשנה הירושלמית הוצ' Lowe בספרי חסר כל המשפט הזה, אך זהו שגיאה, כי בררשו את הכתוב, דבר ה' בזה: צריך להוסיף: זה המלה פנים בתורה. במה שנוגע לפרטי המשפט הזה והדחבתו בתלמוד הבבלי, מהו, שלא כהלכה: ע"י 151. 142. Die älteste Terminologie S. 142. 151.

5) בספרי: שיש בידו מצות הרבה.

6) גספרי: כרי הוא לרחותו מן העולם. בנוסחא השניה של אדרני פ' י"ח (ע"י 87) נתרחב הפתגם הזה: כל המחלל את התורה ואת הקדשים והמועדים והמסוי בריתו של א"א. אעפ"י שיש לו מעיט. אין לו חלק לעוה"ב. וכל המבזה את התורה... אין לו חלק לעוה"ב. החלק השני נכזיל מהראשון רק בפעל. הסבוה: שאינו בראשון. אפשר מאה, כי המשפט הזה בא ע"י שנחטר המשפט. המלה פנים בתורה: ונשלם ע"י המכזה את התורה. (הסתאים לכתוב כי את דבר ה' בזה) ואח"כ בא כבר בטעות שאר הדברים שבאו בחלק הראשון של הפתגם. בכל אשן הבטוי, את התורה: לא מהמקור הראשון מוצאו.

7) ספרי לאותו פסוק 137 §. מקוצר ובסדר אחר בפסיקתא 172 ע"ב, ויקרא ר' כ"ג.

8) בויקרא י' א', ט"ז או, במדבר ג' ד', כ"ז ס"א.

— במדבר ל"א ה'. וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה. ר"א אמר: בוא וראה כמה חיבתן של רועי ישראל, שעד שלא שמעו שמיתתו של משה מתעכבת למלחמת מדין, מה כתיב בהם? (שמות י"ז ד'): עוד מעט וסקלוני; מששמעו שמיתתו של משה מתעכבת למלחמת מדין, התחילו מתהבאים, אעפ"כ נמסרו על כרחם⁽¹⁾.

— כבר היה ר' טרפון והזקנים יושבין, ור' אליעזר המודעי יושב לפניהם. אמר להם ר"א המודעי: ששים אמה היה גבהו של מן. אמרו לו: מודעי! עד מתי אתה מתמה עלינו! אמר להם: מקרא הוא מן התורה; וכי איזו מדה מקבה: מדה טובה או מדה פורעניות? הוי אומר: מדה טובה מרובה ממדת פורעניות. במדת פורעניות הרי הוא אומר: [וארבות הישמים נפתחו⁽²⁾], בר' י"ז י"א, ונאמר: [חמש עשרה אמה גברו המים (ישם פסוק כ'), ובמדה טובה מה הוא אומר? (תה' ע"ה כיג) ודלתי שמים פתחו... מיעוט דלתות ישנים. וכמה ארבות בדת? ארבע; ארבע וארבע—הרי כאן ישמונה. באו והישבו — ששים אמה היה גבהו של מן⁽³⁾]. — המדרש הזה עלה בידנו מן הגולה⁽⁴⁾: בכל מקום שנאמר, ויהי בימי⁽⁵⁾ אינו אלא צרה (וי—הי⁽⁶⁾)].

(1) ספרי לאותו פסוק 157 § היסוד של הררשה היא שהפעל, (נקשרו) בנפעל*) אפשר לו להתבאר ע"י כפיה, ולא רק בתור קבלת הפעולה שם.

(2) [מיעוט ארבות—שתיים, ונמצא משתי ארבות ט"ו אמה—הסתרנס].

(3) מבילתא לסיו י"ד (49 ע"א). בשני קצת ביומא ע"ו. בסנהדרין ק' ע"א וע"ב משתמש ר' טאור בכלל זה מבלי הזכיר את שמו של ר"א המודעי (ע' ד"ס). בכוסה י"א אומר זה רבא. [באדר"ג ל' אמר את הכלל הזה ר"ע—הסתרנס].

(4) ויקיר י"א. בפסיקתא ר' ה' במקום מן הגולה כתוב, שבבלי, בבבלי מנילה י": דבר זה מסורת בידנו מאנשי כנסת הגדולה. השוה לבטוי הראשון, על שעלה בידם מאשורי ירו' מנילה 71 ע"ב. בבלי סנהדרין כ"ב. [שמות המלאכים] עלו בידם שבבלי, ירו' ר"ה 56 ע"ד. לנגד הבטוי השני השוה: דבר זה מסרת בידנו מאבותינו יומא כ"א. ושם נסמן, ועי' עוד Die älteste Terminologie S. 107 שם צריך להוסיף רבן נמליא מנסורת... בידו מאבותיו (ירוי ר"ה 58 ע"ב) ועוד מדרש הגדול בראשית (153 Oriental. Litteraturzeitung III Jahrg. Col 297 More (Hs. Berlin) הובא ע"י More דרשי אנרות אחרים: מסרת היא בידן, שבאותו פרק שיצא יוסף מבית האסורים מת יצחק.

(5) כך מוסר ר' ברכיה (ע' לעיל 94) בשם ר"א המודעי בויקר י"א, ור' תנחומא אומר זה בשם ר' חייא. ביר' ס"ב ופתיחתא לרות רבה מתאימים עם ויקרא רבה, אך הסר שם, המודעי אחרי ר"א. אחריו הכלל הזה באו שם חנושה פסוקים שמתחילים ביהי בימי ושנתבאר ע"י ר' שמואל בר נחמן (א"י אמרתי איזו ח"א 539 ע"ג 6) ואח"כ בא מאסרו של ר' יוחנן ע"ד הפסוקים המתחילים ב"והיו שמיני ר' שמואל בר נחמן כשלים

(*) ואולי בסני שלא כתוב ונתלצו, כמו שכתוב בסוק שילמי זה, בקלצו בארנסי, שזה טעם על הליכה ברצון הטוב, אלא אמר ונקשרו ע"י כפיה וארנס—הסתרנס.

מאמרים אחרים של ר' אליעזר המודעי עוד נפגשו במהלכותיו עם ר' יהושע. כאן הננו להביא עוד באורים אחרים שילו לאיזה מקראות.

בר' י"ח ג'. ויאמר אדני זכוי, אף זה הוא קדש [נגד דעתו של תנא קמא שאמר: כל השמות האמורים באברהם קדש, חוץ מזה שהוא הול] 1.

— בר' כ"ד א'. וה' ברך את אברהם בכל. זו היא איצטננות גדולה, שהיתה כידו של אברהם אבינו 2.—

— בר' מ' י'. ובגפן שלשה שריגים. גפן זה ירושלים; שלשה שריגים זה מקדש, מלך וכהן גדול; והיא כפרחת עלתה נצה — אלו פרחי כהונה; הבשילו אישלותיה ענבים אלו נסכים 3.

— בר' מ"ט ד', פחו' הפוך את התיבה ודרשה: זעזעתה, הרעתה, פרח חטא ממך 4.

אותם או יותר נכון מדרר אותם (שם ח"א 162 הע' 2). מה שנתערב המאמר האחרון עם מאמרו של ר' אליעזר הביא במקורות אחרים — אסתר ר' בראש, תנחומא היספא דר' שמיני, פסיקתא ר' ה' ו', במדבר ר' י"ג—לדיו בלבול גדול. זה נראה גם במסרת הבבליית עיר, ויהי (מנילה י'): והאמוראים מחולקים איך לישב את הדבר.

1) שבועות ליה: ע' לעיל ע' 114 הע' 3.

2) תוסי' קדושין ה' י"ז. בכבלי כיב טיז: איצטננות היתה כלכו של אברהם אבינו שכל מלכי מזרח ומערב משכימין לפתחו. ביוםא כיחיב' ששם טובא המאמר פתם: איצטננות גדולה היתה כלכו. השם איצטננות (ניא: איצטננות) נגזר בתור שם משישט מהיונית ע"י שנוי גדול באותיות אסטרונומיות (אסטרונומיה) (αστρολογία) בתלמוד הירוש' ובסדרש נמצא באסת רק בצורה האחרונה שהיא הנכונה. אם למשל בכבלי שבת י"ג. אומר אברהם: הסתכלתי באיצטננות שלי והקביה עינהו: צא מאיצטננות שלך. נגד זה נאמר כבר מיד: נביא אתה, ואין אתה אסטרונום. נגד הבטוי הסתכלתי באיצטנ' שלי, נאמר בירו' ע"ז 41 ע"א: והנה חמי באסטרונומיה דירי ויקר ליו: צפה אותו שלטין באסטרונומיה דיריה. אם הנוסח בתוספתא, כידוי הוא נכון, או אפשר לחשב שכונתה למכשורי האסטרונומיה והלוחות, שעל ידם ראו את הגולד. במאמר אחר של ריא המודעי נזכרו בפירוש מכשירים כאלה. על הכתוב (שמות י"ח כ"א) ואתה תחזהי סבארת המכילתא לאותו פסוק: באספקלריה במחיות זו שחזין בה המלכים. כאן לא צריך לחשב ע"ד ראי פשיט speculare אלא ע"ד כלי מכשיר של האסטרונום. שבו חזון המלכים, ונס משה בו יחזה לבחר אנשים הנונים. זאת אוסרת, שישתמש בשביל הבחירות ב—Horoskop. (עוד נסיונות אחרים במאור הסלה הזאת ע' אצל קרויס Lehnwörter II, 119). 3) חולין צ"ב.

4) ע' לעיל 68 שבת נ"ה; בתנחומא: מסרס את התיבה. ע' שאר הבאורים של ריא לברכת ראובן לעיל 93. נשארנו מר' אליעזר לא מעט דרשות של נוטריקון ע' לקמן 146 הע' 4 ע' 149 הע' 2, שם הע' 5. דרשה שכזו לסלת נחית, תהי ע"ז כיב, שמכל את הוא עושה שמשט שלב, נמצא בתנחומא ב' בשלח 15. (ומזה בילקוט לאותו פסוק ח"ב

בכר, כרך א'—10.

— ככתב זה [אישורית] נתנה תורה לישראל, שנא' (ישמות כ"ז י'): ווי העמודים, ורין שהן דומין לעמודים (כמו שהעמודים לא נשתנו כך הווין — כלומר האותיות לא נשתנו) ואמר (אסתר ה' ט'): ואל היהודים ככתבם וכלשונם, מה לשונם לא נשתנה, אף כתבם לא נשתנה(1).

— הנורה וברק אמרוהו (למזמורי הלל) בשעה שעמד עליהם סיסרא. הם אמרו: „לא לנו ה'“, ורוח הקדוש משיבה ואימרת (ישעי' מ"ה י"א): למעני למעני אעשה(2).

— אסתר ה' ב'. יבוא המלך והמן אל המשתה. מה האתה אסתר שומנה את המן? קנאתו במלך, קנאתו בשרים (כלו'): רצתה לעורר קנאה בלב המן שיהרג את המלך ובלב המלך שיהרג את המן, וכן כך וכך תכתוב הגזרה(3).

— יש"ש ו' י', איזמה כנדרגות. כדגלים אין כתיב כאן, אלא כנדרגות, כדור שנתנדנד לגלות ולא גלה, ואיזה? זה דורו של מלך המשיח, הדא הוא דכתיב (זכריה י"ד ב'): ואספתי את כל הגוים ירושלים למלחמה(4).

בדרשה האחרונה פותח ר' אליעזר ע"י ראיות מן הכתובים את הפרספקטיבה של הגאולה המקנה. עוד דרשות משיחיות ישנן מר' אליעזר, שנתן נפשו בעת שנסו אחיו להביא את הגאולה ביד חזקה, ושבוראי כהיותו בחיים עזר לא מעט לחזק תקות הגאולה בתוך עמו(5).

— על השאלה ששאל אותו ר"א בן עזריה על הכתוב (ירמי' ג' י"ז): ונקוו אליה כל הגוים לשם ה' לירושלים, איך תכיל העיר את כלם? ענה ר"א המודעי: הקביה אומר לה: האריכי, הרחיבי, קבלי אוכלוסיה, שנא' (ישעי' נ"ד ב'):

תתיחה. קודם דרשתו של ר' אליעזר יש עוד שתי דרשות: אחת סתמית והשנית מר' יהושע (בן חנניה) ואחיו באה דרשה של חכמים. בתנחומא ריש ספעי וכן כמדבר ר' ריש כיג יש גם כן ארבע דרשות בשנויים מהנוסח שבא בתנחומא ב'. האומרים הם: ר' אליעזר, ר' יהושע, ר' עקיבא ורבתינו (בתנחומא: ורבי).

(1) תוספ' סנהדרין ד' ח'. ירוי מנילה 71 ע"ג; ב' סנהדרין כ"ב. ר' שמעון בן אלעזר בשם ר' אלעזר בן פרטא בשם ר'א המודעי. בירושלמי: שיהו הווין דומין לעמודים, ובבבלי: מה עמודים לא נשתנו, אף ווין לא נשתנו.

(2) פסחים קי"ז: ע' לעיל 110 (3) מנילה ט"ו: ע' לעיל 68.

(4) שהשיר לאתו פסוק. ר' הונא בשם ר' זכר סחלקתו ר' יודן, אומר בשם ר'

אליעזר ביר יוסי הגלילי: זה דורו של חזקיהו, ע' ח"ב 290, 4.

(5) השיר פרנקל סאנאטסשרוסט יאהרנאנג 1854 ו' 157 f.

הרחיבי מקום אהלך וכו' (1). — בשכר שמירת הישבת הכטייה להם הקב"ה ליתן להם, שיש מדות טובות: ארץ ישראל, ועולם הבא, ועולם הדין, ומלכות בית דוד, וכהונה ולויה (2). את שיש המדות הטובות האלה מוצא ר"א המודעי גם בשמות י"ח ט', על כל הטובה — טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה (3). — עתידים ישרי אומות העולם לעתיד לבוא, שיבואו לקטרג את ישראל לפני הקב"ה ואומרים: רבש"ע! אלו עבדו עבודה זרה ואלו עבדו ע"ה, אלו גלו עריות ואלו גלו עריות, אלו שפכו דמים ואלו שפכו דמים, מפני מה אלו יורדין לגיהנם, ואלו אין יורדין? והקב"ה משיב להם ואומר: אם כן הוא ירדו כל העמים עם אלהיהם לגיהנם, הה"ד (מיכה ד' ה'): כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו, ואנחנו נלך בשם ה'... הוא שאמר דוד ברוח"ק (תה' ב' ג'): גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי (4). בהזין אהר"ה (5) מתאר לנו ר"א המודעי: מה שמועה שמע (יתרו) וכו' מהן תורה שמע וכו', שבשעה שנתנה תורה לישראל, ועו כל מלכי האלמה בהיכליהם, שנא' (תה' ב' ט'): ובהיכלו כלו אומר כבוד, באותה שעה נקבצו כל מלכי אומות העולם אצל בלעם הרשע, אמרו לו: בלעם, שמא המעשה הזה עושה לנו כשעשה לדור המבול, שנא' (ישע' ה'): ה' למבול ישב (6)? אמר להם: שוטים שבעולם! כבר נשבע הקב"ה לנח שאינו מביא מבול לעולם, שנא' (ישע' נ"ד ט'): אשר נשבעתי מעבור מי נח עוד על הארץ, אמרו לו: שמא מבול של מים אינו מביא, מבול של אש מביא? אמר להם: אינו מביא לא מבול של אש ולא מבול של מים, אלא תורה נתן הקב"ה לעמו ולידידיה, שנא' (תה' ישע' ה'): עונו לעמו יתן, כיון ששמעו בלם מפיו הדבר הזה, ענו בולם ואמרו: ה' יבדק

(1) פסיקתא 143 ע"א. ע' 141 דע' 2. שתי נוסחאות אחרות של שיחה אגדית זו נמצאות שם בפסיקתא רבה ובתנחומא שהובאו שם.

(2) מכילתא שמות ט"ז כ"ד. חולק על ר"א ור"י. ע' לעיל 106 דע' 4. עולם הדין הוא סדר העולם החדש שיבוא אחר ביאת המשיח. (3) מכילתא יתרו שם, ע' לעיל 109.

(4) שהשיר כי א' הדיאלוג הזה רק עם ישיבות אחרות נשנה כמה פעמים בסדרש, שהשיר ח' ה', רות רבה בתחילתה, שיש א' (ע' 21) וכו'. השוה אני אמוראי איי ח"ג 171. 2.

(5) מכילתא י"ח א' (ע' 57 ע"א). ובהים קסיו. כל זה בנוי על יסוד דרשה רמטית לשלשת הפסוקים האחרונים של מסור כ"ו.
(6) הוא הורש, ה' למבול ישבי בדרך שאלה.

(* טובה, כל הצבה—הרי שלש—ועלי, כוסף עוד שלש כנגן, ראיה).

את עמו בשלום. ופנו והלכו איש למקומו¹). — עוד חזון אחד נשאר מר'א המודעי ששייך ג"כ למתן תורה: ספר וסיף²). נתנו מכורבין מן השמים, אמר להם הקב"ה: אם שמרתם מה שכתוב בספר הזה, הרי אתם ניצולים מן הסיף, ואם לאו, סוף יהוא הורג אתכם, והיכן הוא משמען של דברים, שנא' (בר' ג' כ"ד): ויגרש את האדם... ואת להט ההרב המתהפכת לשמור את דרך עין החיים³).

ב.

המחלקות ישבין ר' יהושע בן הנניה ובין אליעזר המודעי הן באור-כפול על איזה פרישיות בשמות, על חנייתם של ישראל במרה (ט"ו), כ"ב—כ"ז, על נס המן (ט"ז), מלחמת עמלק (י"ז) וביאת יתרו (י"ח). בהם אנו מוצאים עדות מחכימה ומעניינת של דרישת המקרא באותה התקופה העתיקה של התנאים. מצד אחד תגלה לעינינו הקירית המקרא של ר' יהושע, שמבקש תמיד את הפישט הפשוט ואת ההבנה ההסטורית של הענין, ומצד השני—שמוש של ר' אליעזר במקראות באפן אמנותי ביותר שבתור דרשן אנדי מומחה, הוא משתמש באפן חפשי בכל האמצעים שהוא מוצא בדרכי הדרשה, לבאר את המלים וההמר ההסטורי ישבתנו הקדש, ובכל מקום שזהו מתאים למטרתו הוא מבאר גם באפן אליגורי ומראה ברור, כי אין כונתו לבאר כל כך את הכתוב, אלא לבקש בו משלים, יחסים ורמזים, ולקחת מזה כל מה שיכול להועיל לתעודת הרגש. ואולם הגבול שבין שני הרכיבים האלה בבאורי המקרא, שמפְּרִים מתוך המחלקות האלה, אינו די חזק, ולפיכך אנו מוצאים, שאחד מהחולקים עוזב לפעמים את דרכו הרגילה ובוחר דוקא בדרך חברו, כמו שנראה מתוך הפרטים שנביא לקמן⁴).

(1) משפטו של ר'א המודעי ע"ד אהזע נזכר לעיל 26 (ע"פ משלי י"ד ל"ד) וחסד לאמים חטאת, כל צרקה וחסד שאהזע עושין חטא הוא להם, שאין עושין, אלא לחרף אותנו בו, שנא' (ירמ' ט"ו ג'): ויבא ויעש הי כאשר דבר כי חטאתם להי ולא שמעתם בקולו. כיב י"י (ג) בויקיר ובדברים ר'א. הסיף והספרי.
(2) ספרי דברים י"א כ" (79 ע"א) ומה (מקוצר) דברים ר' ד': ר' אליעזר אומר: בויקיר: תני בשם ר' אליעזר בילקוש היא תמים ובחייב רניו כתוב שם התאר, המודעי.
עץ החיים: הוא הורש באפן אליגורי על התורה (ע"פ משלי ג' י"ח). לפני זה בא חזון שבוה טרשב"י (ע"א) את התנאים ח"ב 89, 4). הויה עור. Die älteste Terminologie S. 157

(4) אחרי שכל המחלקות הבאית לקמן הן במבולתא לאותם הפסוקים שנרשמו בפנים, לפיכך אין לנו לציון בכל מאמר ומאמר את מקורו, וכן כל הכתובים הם מספר

ההבדל המובהק בין באורי המקרא של ר"י ובין אלה של ר"א נראה כבר בכאורם למלות בודדות. את המלות דק, מחספס, ככפור" (שמות ט"ז י"ד) מכאן ר"י במובן פשוט וקרובים יותר אל האור סימני חמן¹), ור"א מוצא בהן על יסוד דרשת המרה רמזים באיזה אופן ירד הלחם מהשמים²) [דק שהיה יורד מן הרקיע, שנא' (ישעי' מ' כ"ב): הנוטה כדוק שמים, ולפי שהיה יורד מן הרקיע, יכול יהא יורד צונן? תלמוד לומר פס, יכול יהא יורד בקולות, ומנין שאינו יורד אלא בשתיקה? תלמוד לומר: חס. יכול יהא יורד על הארץ, ומנין שאינו יורד אלא על הכלים? ת"ל: ככפור.] עוד שני בטויים, שהכתוב משתמש בהם לתאר את המן, הם מכארים ג"כ באופנים שונים (ט"ז ל"א)³). אחד מהבטויים ההם, גד" מכאן ר"א: כהגדה זו שמושכת לבו של אדם כמים⁴).

— י"ז י"ג, ויהלש. ר"י אומר: ירד וחתך ראשי גבורי עמו העומדים במלחמה (דרייש, ויהלש" מן הלש. שזוהג את הגבורים ונשארו ההלשים), ור"א אומר בו לשון נוטריקון—נחל—נישבר⁵). — ט"ז כ"ה. נסהו. שם נשא לו גדולה

שמותי ועיב למותר לציון את שם הספר. ודי לנו לציון רק את הפרשה והפסוק. הרי"ט— ר"י יהושע [בן חנניה] ור"א— ר"י אליעזר [המודעי]. בסדר דומה לזה מסדר חלק מסחלקותיו של ר"י ור"א המודעי אצל לורבני א. רונטל *Einige über die Agada der Mechiltha* (Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut S. 463 ff.) (Siehe R. d. E. d. XXXV, 123)

1) אל המלות דק מחספס צריך על יסוד התרגום (וגם בפשוטא — מתקלף) להשלים— כדעת פירדסן — [מלמד שהיה דק] ונקלף. ר"י מכאן מחספס מעל, חספס = חסף, כלו': קלף. שנתרחב לסחפסס: כפור הוא לדעתו נלמד.

2) דק— שבא משמים מן דק" (ישעי' מ' כ"ב); כפור— מכסה. מלשון כפרת; מחספס דריש נוטריקון חס (= חס או חש. השהו: חשבל, חנינה י"ד): שהמן לא השמיע קול ברדתו. פס' מורה שהוא לא ירד צונן וקשה. המכארים מתקשים למציא את הנגוד שבין פס' לצונן. אולי הוציא זה מן אפס' דומה לנימח, שבנוטריקון מנין אחר, שאמר ר"ש בן לקיש, יוסא ע"ז: *).

3) כצפיחה, ר"י אומר כָּפֶס (כפס = כפחבת) ובעין אסקריטי (ἐσκαρίτης— ענה). ר"א אומר: כפלת זו שצפה על נבי נפה ונלושה כרבש וכחמאה (דריש צפה— צפה). באורו של ר"י למלת נד דומה לזרע פשתן. [אי] מה זרע פשתן ארום, כך זה ארום? ת"ל: לבן. מנין זה לר' יהושע— לא נתברר. 4) עי לעיל 142 העי 2.

5) לפי ההוספה מהגליון שכולקוט פירוש ויחל— ויוע, הפול עליו חיל ופחד (נוק"ה), אך, לפי מה שיתבאר לקמן, עי 155 ציל נח"ה.

* ראהו במדות סופרים לפנילחא מכאן שפסי, נאית ביט, חסי, וחס, כפי, חסי, טלכד שירר בשתיקה.

דברי ר"י, שנא' (מ"ב כ"ה כ"ז): נשא אויל מרורך, ואומר: -נשא את ראש בני גרשון (במדבר ד') (ר"י נטה בכאורו מהאורתונרפיה נסה-נשא, מפני שמצא שלפי הכאור הפשוט ישל, נקשה" אינו מתקשר עם מה שנאמר בכלל בפסוק הזה). א"ל ר"א המודעי: והלא גדולה אינה תלויה אלא בשין, וכאן לא כתיב אלא בסמך? הא מה ת"ל: ושם נסה? ושם נסה המקום את ישראל¹).

בכאורים למלות אחרות אין המחלקת ביניהם ע"ד דקדוק המלה (אטימולוגיה), אלא חלוקים בהבנת המלה, הנדרפת למושגים שונים, כן למלת, נבל" י"ח, י"ח. ר"י אומר: ילאו אותך ויקנטרו אותך² ור"א אומר: ינבלו אותך, כתאנה זו שעריה נובלות.—י"ח א'. כהן. ר"י אומר: כומר היה, כענין שנא' (שופטים יח, ל.): ויהונתן בן גרשם וכו' היו כהנים לשבט הדני. ר"א המודעי אומר: שר היה. כענין שנא' (ש"ב ח' י"ח): ובני דוד כהנים היו³.—י"ח כ"ז. נישלח. ר"י אומר: שלחו מכבודו של עולם, רא"ה אומר: נתן לו מתנות רבות⁴.

הדבר מובן, שביחוד נמצאה סבה למחלקת בין ר"י ובין רא"ה במקום שיש איזו זרות בסגנון המקרא, איזה בטוי מפליא, אריכות לשון או קיצור, שכל זה דורש באור. החפשי והעז שכבאוריו של ר"א נשקפים מתוך דבריו בכל עצם התפתחותם, אבל ר"י גם במקום שהוא מתרחק מהכאור הפשוט והטבעי, שואף תמיד לכאור באופן רצינולי, וקשר המלות תמיד לנגד עיניו.

ט"ז ג'. ברעב. היה צ"ל ברעב. ר"י אומר: אין לך מיתה קשה יותר ממיחת רעב, שנא' (איכה ד' ט'): טובים היו חללי הרב מחללי רעב. רא"ה אומר: ברעב בא עלינו, רעב אחר רעב, דבר אחר דבר, חשך אחר חשך⁵—ט"ז כ"ה. "מה נשתה?" לכאורה השאלה הזאת היא שְׁלֹחַ ופשוטה, ואינה מתאימה להתהלות הכתוב, וילוננו העם על משה". ורפיכך בא ר"י ואמר: היה להם להמלך בגדול שבהם תחלה, לומר מה נשתה, אלא שעמדו ואמרו דברי

1) תקינו של יילניק (אצל פירדסן) במקום הסלה, תלויה אינו נחוק. כי תלויה, כמו בכל מקום, פירושה תלוי באיזה דבר: הכאור של הפעל הנרון תלוי באורתונרפיה שלו אם הוא בשין או בסמך.

2) ר"י סבאר ע"ד הכתוב בישע"י ליד די, וכל צבאם יכול. ור"א סבאר ע"ד שע"י א' ל': כאלה נובלת עליה.

3) השוה: Lebrecht in Frankels Monatsschrift I. 1865. S. 306.

4) פירדסן סרטה, וישלחי לשקתים מ"א ט" ט"ז, ואולי היה ברעתו של ר"י הכתוב ברי כ"ה ו'. נתן אברהם מתנות וישלחם.

5) ברעב (לד' ר"א) בא=רעב. אולי עלתה במחשבתו של ר"א הסלה, כברי (בא=נר). ברי ל' י"א.

תרעומת על משה. (ר"י דהייש, וילנא העם על משה ועל אהרן) תחת ישיה להם מתחילה, לאמר מה נשתה?). ורא"ה אומר: למודין היו ישראל בדברי תרעומת על משה, ולא על ימשה בלבד אמרו, אלא על הנבורה(1). — י"ז ז'. ויקרא שם המקום מסה. אחרי שלא נכתב מי קרא, באה ע"ז מחלקת בין ר"י ובין ר"א: ה' יהושע אומר: משה קראו מסה ומריבה (זהו מוכח מהמשך הכתובים). ורא"ה אומר: המקום קראו מסה, שנא' ויקרא שם המקום (הוא תופס את הכתוב כשהוא לעצמו ומכאן מלת המקום' כמובן שהיה הגיל כבר בזמנו — הקב"ה² *) — וכן היא המחלקת בי"ח כ"ד ויעש כל אשר אמר, לפי דברי ר"י: ודאי ויעש כל אשר אמר לו חותנו. ורא"ה אומר: כל אשר אמר לו אלהים. (כנראה לא יפה היה בעיני ר"א, ישמשה ימנה דינים במצות חתנו³). יש באורים של רא"ה שהם יותר מתאימים לפשט המלה בניגוד לדעתו של ר"י. אך עפ"י הרב אפשר למצוא איזה יסוד רציונלי משום מה נטה ר"י מהפשט הפשוט. — ט"ז ט"ו. ויאמר משה אליהם הוא הלחם וכו',

(1) מחלקת זו (ע' ניכ תנחומא ב' בש"ח 18) נשנה שוב פעם, סבלי להסרך על היסוד הראשון של המחלקת. על הכתוב ט"ז ב', כמו שנשנה בט"ז כיה וט"ז ל'.

(2) בילקוט בסמוך המקום נאמר כפירוש הקב"ה. ההוספה שבאה אח"כ במכילתא, מכאן לבית הגדול שקרוי מקו"פ יש לה כסה באורים, שאין להם יסוד, אחרי שתמיד כמו כאן השם בית דין הגדול הוא מצוין את הסנהדרין. אבל כאן הוא בא במובן בית דין של מעלה — כמו שמוכיח גינר J. Z. IX 26 — השווה את הבטוי: והו' — הוא ובית דינו. ירו' סנהדרין, 18 ע"א. ביר נ"א (ע' אני אמוראי אי' ח"ב 82) היא רוצה להגיד בזה, כי השם המקום להקב"ה, הרגיל כל כך מקורו הוא בפסוק הזה, ומצוין בזה את בית דין של מעלה, שזה יותר מוסבר ע"י השם המקום. כאן אחר מבאר זה ר' יוסי בן הלפתא ור' אמי (ע' פסיקתא ר' ביא הוצ' פרידמן 104) ביר סיה, שויט, תהלים צ"א לא כדעת פריידנטל (Helenistische Studien I 72 f.) שמקורו הוא ביונית (τοπος) אלא שזהו כנוי עתיק עברי, כמו שאומר גינר (J. Z. XI 228 f.) בית דין כמובן מקובל, כנוי להקב"ה, נמצא במכילתא שמת כיב ג' וננכ לב בית דין בידן.

השוה עוד J. Lewy. Ein Wort über der Mechiltha des R. Simon, S. 9 A. 4; D. Hoffmann Deutsche Literaturzeitung 1889, Col. 1531. S. Schechter J. Qu. Review VI, 420.

(3) המלה ודאי' לא צריך להכיר לדברי ר"א, כמו שרוצה פרידמן לתקן, אלא שר"י חשב שזהו ודאי שמשם שמע בקול חותנו. נגד דעת ר"א, שרק בקול אלהים שמע משה. את המלה ודאי' אנו מוצאים גם במאמרו של ר"י לקמן 153 הע' 3.

(*) אולי הוכיח ר"א מסה שלא נאמר, ויקרא שם המקום ההוא — כמו שנא' בכרמית כיב יד, וכו' שחסי מה, ההוא — נתן מקום לדרוש, שהמקום הוא כאן הנשוא.

ר"י אומר: משה אמר לזקנים וזקנים לכל ישראל, רא"ה אמר: משה אמר לזקנים ולכל ישראל (1).—י"ה ו'. ויאמר אל משה אני הותנך יתרו בא אליך: ר"י אומר: כתב לו באגרת, רא"ה אומר: שלח לו ביד שליח (2).—ט"ז כ"ה. שם שם לו הק ומשפט, הק זה השבת ומשפט זה כבוד אב ואם דברי ר"י, רא"ה אומר: הק אלו עריות, שנא' (ויקרא י"ה ל'): לבלתי עשות מחקות התועבות, ומשפט אלו דיני אונסין ודיני קנסות ודיני חבלות. ר"י חושב, שעריות נתנה רק בסוני ולא במרה, ולפיכך הוא מכאן הק ומשפט על השבת וכבוד אב ואם, שמכתוב, דברים ה' ט"ז וט"ו, כאשר צוך ה' אלהיך משמע שעל המצות הללו נצטוו קודם מ"ת (3).

הבאורים למעשי הנסים שבתורה ר"א משתדל תמיד להגדיל את הנס עד כמה שאפשר. אנו אינו כבר למעלה, שהביר ר"א גערו בו על הגזמתו בדבר ירדת המן (4) וכן בהפצו לבאר את הבטויים, הבאים לתאר את המן, שגם שם הוא משתדל להגדיל את הפלא שבנס (5). את המלות (ט"ז כ"ג): את אישר תאפו אפו מכאן ר"א: הרוצה דבר אפיו היה טועם כל אפויים שבכעולם והרוצה לבשל (לבישול), היה טועם כל בישולים שבכעולם, ולגוד זה ר"י מתאר: מי ירוצה אפיו היה מתאפה לו, והרוצה מבושל היה מתכשל לו (6).—הנס שנעשה במרה ע"י עץ ישורון ה' (ט"ז כ"ה): רא"ה אומר: זה עץ של זית, שאין לך עץ מר יותר מעץ זית, ועל הכתוב (שם), וימתקן המים רא"ה אומר: מרים היו מתחילתם. ולגוד זה ר"י אומר: עץ, זה עץ של ערבנה, והמים מרים היו לפי שעה ונמתקן (7).—ט"ז ל"ה. ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה.—ר"י אומר: ארבעים שנה אכלו את המן אחרי מות משה. כיצד? משה

(1) ר"י רוצה לקרב יותר אל השכל איך דבר משה אב כל העם, ור"א הוקא סקבל את הדברים הנוצאים סגדר הרגיל כפשוטם.

(2) ר"י מוצא כי יותר טוב לאמר שמכתב כתב לו. מפני שהדברים נאמרו בנפת ראשון (ע' לעיל 108) ולדי ר"א, תפס הכתוב לשון קצרה.

(3) לא כמו שחושב פירדמן, שטעמו של ר"י הוא מפני שהמצות הללו הן יסודי תורת היהדות. גם ליה ט"ז ולי"ה כ"י (וכן לט"ז כ"ו) מכאן ר"א חקים אלו עריות, לפי הנאמר בויקרא י"ה ל', ור"י חולק ע"ז ואומר שחקים—בגוד אל תורות, שפירושן הוראת, הם מדרשות הלכות שמוציאים ע"י מדרש הכתובים, כמו שהוא מכאן את המלה חקים בשמות ט"ז כ"ו שהם הלכה (ע' לעיל 121 הע' 2).

(4) ע' לעיל 144 הע' 2 (5) ע' לעיל 141 הע' 4.

(6) בספרי במדבר י"א ח' (89 §) הוא חוזר ע"ז ומרחיב את הכאור הוה, עקבות הבאור הוה אנו מוצאים כבר בחכמת שלמה. ע' מאמר של ר"ץ בפרנקל'ס מאנאטשטרייטש

יאהרנאנג 1854 וייטע 354. (7) ע' ביכלר J. Qu. Review V. 433

מת בשבעה באדר ואכלו ממנו ארבעה ועשרים יום של אדר וששה עשר של ניסן הרי ארבעים, שנא' (יהושע ה' י"ב): וישבות המן ממחרת כאכלם מעבוד הארץ. רא"ה אומר: שבעים יום אכלו את המן אחר מיתתו של משה. הא כיצד? משה מת בשבעה באדר ואכלו ממנו עשרים וארבעה ימים של אדר הראשון ושלושים של אדר השני, ששנת עבוד היתה וששה עשר של ניסן הרי שבעים

אפן אחר, להרחיב את התכן הנמצא במקרא, מציין את רא"ה ע"ז שיוצר מהזות, דיאלוגים, שמקשר אותם לאינו זרות שנמצאת בכתוב. אנהנו כבר יודעים את תאורו להתרגשות מלכי אומות העולם בעת מתן תורה¹. רא"ה מביא זה כדי לבאר על ידו (י"ה א') מה שמועה שמעו יתרו ובא? ולפי דברי ר"י: מלחמת עמלק שמעו ובא. — י"ה ב'. שְׁלַחֲךָ. ר"י אומר: אחר שנפטרה ממנו בגט, נאמר כאן שילוח ונאמר להלן שילוח (דברים כ"ד א'), מה שילוח האמור להלן גט, אף שילוח כאן גט. רא"ה אומר: מאחר שנפטרה ממנו במאמר. שבישעה שאמר הקב"ה למשה: לכה ואשלחך אל פרעה (שמות ג' י'), באותה שעה נטל אשתו ושני בניו והיה מוליכם למצרים, שנא' (שם ד' כ'): ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, וישב ארצה מצרים. באותה שעה אמר ה' לאהרן: לך לקראת משה. יצא לקראת משה וחיבקו ונישקו. א"ל: משה, היכן היית כל הישנים הללו? אמר לו: במדין, א"ל: מה טף ונשים אלו עמך? א"ל: אשתי ובני. — ולאן אתה מוליכים? — למצרים. א"ל: על הראשונים אני מצטערין, ועכשיו נצטער גם באלו? באותה שעה אמר [משה] לצפורה: לכי לבית אביך, ובאותה שעה הלכה לבית אביה ונטלה שני בניה, ולכך נאמר אחר שלחיה. — אגדה שלמה יצר ה"א בקשר אל השם, גרשם, י"ה ג'². —

(1) ע' לעיל 147.

(2) עה"כ כי נר הייתי בארץ נכריה יש מחלקת בין ר"י ובין ראיה: ר"י אומר: נכריה היתה לו ודאי. ראיה אומר בארץ נכריה אטר משה: הואיל וכל העולם עובדי עבודה זרה, אני אעבוד לפני מי שאמר והיה העולם. שבשעה שאמר משה ליתרו: תן לי צפורה בתך לאשה, אמר לו יתרו: קבל עליך דבר זה שאומר לך, ואני נותנה לך לאשה. א"ל: מהו? א"ל: הבן שיהיה תחלה, יהיה לעבודה זרה, מכאן ואילך לשם שמים, וקבל עלי, ואמר לו: השבע, וישבע לו. שנא' (שמות ב' כ"א): ויואל משה, ואין אלה אלא לשון שבועה, שנא' (שי"א י"ד כ"ד): ויואל שאול את העם, וכתוב (מי"ב ה') הוואל וקח ככרים. לפיכך הקדים הסלאך להרוג את משה, מיד ותקח צפורה צר ותכרת את ערלת בנה (שמות ד' כ"ה).

י"ה כ"ז. וישלה משה את חותנו. ר"י אומר שלחו בכבוד (של עולם). ר"א
 אומר: נתן לו מתנות רבות, שמתוך תשובה שנתן לו אתה למד, שנא' (כמדבר
 ל"א): אל נא תעזב אותנו. אמר לו: אתה נתת לנו עצה טובה ועצה יפה,
 והמקום הודה לדבריך, אל נא תעזב אותנו. א"ל: כלום הנר מְהַנֵּה אלא במקום
 חשך, וכי מהנה נר בין חמה ולבנה? אתה חמה ואהרן אחיך לבנה, מה יעשה
 הנר ביניכם? אלא הריני הולך לארצי ואגייר לכל בני מדינתי ואביאם לתלמוד
 תורה ואקרבם תחת כנפי השכינה. יכול שהלך ולא עשה? ת"ל: ובני קיני
 הותן משה עלו מעיר התמרים (שיפטים א' ט"ז) ואומר: וילך וישב את העם,
 ואין עם אלא חכמה, שנא' (איוב י"ב ב'): אמנם כי אתם עם ועמכם תמות
 חכמה. אל תיקרי תמות אלא תומת—כל זמן שחכם מתקיים, חכמתו מתקיימת,
 מת חכם, אבדה חכמתו עמו². וכן מצינו משמת ר' יוחנן בן זכאי אבדה
 חכמתו עמו³. — ט"ז ג'. בשבתנו על סיר הבשר. ר"י אומר: וכי תאבים היו
 ישראל לאכל? א"ל. ר"א אומר: עבדים היו ישראל למלכים במצרים, יצאו
 לשוק, נוסלין פת. בשר ודגים וכל דבר, ואין כל בריה מוחה בידם; יוצאין
 לשרה, נוסלין ענבים, תאנים ורמונים, ואין בריה מוחה בידם.

ביהוד חפשי הוא ר"א כשהוא בא לבאר את הכתובים בדרך אליגוריה.
 משל מַצֵּין לזה אנו מוצאים במחלקתו האליגורית עם ר"י שהוא מעבירה עד
 תמה בפרשת עמלק. שלדעתו בא הנצחון במלחמה זו⁴ ע"י תפלה ויראת השם.
 — י"ז. ח'. ויבא עמלק. לפי שהיה עמלק נכנס תחת כנפי ענן⁵. וגונב
 נפשות מישראל והורגן, שנא' (דברים כ"ה י"ח): אשר קרך בדרך ויגנב כך
 כל הנחשלים אחריו ואתה עיף ויגע ולא ירא אלהים.—שם פסוק ט'. בחר

(1) צריך לחשב שזה נאמר בדרך אירוניה. הוא שלח את הכומר מסדין (ע'
 לעיל 150 הע' 3) בכל הכבוד שבעולם, ובלבד שיקטר היטב. מיכן זה יש גם בנוסח
 שבילקוט. מכבודו של עולם כלומר: מסתן תורה. אך שלנוסח הזה נתנו אחרים באורים
 לא נכונים. (2) ע' ההספר שנשא ר"ג על טות ששואל הקטן לעיל 72.

(3) גירסא זו נראה יותר נכונה מהגירסא משנת ר' נתן, כי זו יותר מתאימה
 ויפה בפי ר"א. ואם נאמר שהגירסא הנכונה היא. משמת ר' נתן, צ"ל שוהיה הוספה מאחרת.
 (4) את סאמרו של ר' יהושע שנלקה בחסה צריך להשלים מספרו במדבר י"א
 ר"י: אלא שמבקשין עלילה לפרש מאחרי המקום.

(5) ר"א בעצמו נלחם בתפלתו נגד רוסא. ע' לעיל 141.

(6) ר"א סבא ויבוא נכנס לפניו. כאן צריך להחליף שמות האוסריב. ר' יהושע
 הולך לשיטתו שאמר ושים באוני יהושע, מניד שאותו היום נמשח יהושע, ע' סכילתא
 לייז י"ד. ור"א המודעי שם אמר: שהקביה רמו למשה: יהושע שנחיל ישראל את הארץ
 ולא חש.

לנו אנשים, ר"י אומר: בחר לנו אנשים גבורים. ר"א המודעי אומר: בחר לנו יראי חטא. — וצא הלחם בעמלק. ר"י אימר: אמר לו משה ליהושע: צא מתחת הענן והלחם בעמלק. ר"א"ה אומר: אמר לו משה ליהושע. יהושע! למה אתה משמר את ראשך? לא לכתר? צא והלחם בעמלק. — מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. מחר נהיה עמכם מעתדים ועומדים על ראש הגבעה. דברי ר"י. ר"א"ה אומר: מחר ננזור תענית ונהיה מעתדים על מעשי אבות ואמהות. ראש אלו מעשי אבות, וגבעה אלו מעשי אמהות. — שם פסוק י"ב. וידי משה כבדים ויקחו אבן וישמו תחתיו וישב עליה וכו' ויהי ידיו אמונה עד בוא השמש. מגיד שהיה בתענית, דברי ר"י, ר"א"ה אומר: יקר חטא על ידיו של משה (כלו'): חטאם של ישראל הכבירו על ידיו של משה⁽¹⁾. באותה ישעה לא היה יכול לעמוד בו. מה עשה? הפנה על מעשי אבות, שנא' ויקחו אבן — אלו מעשה אבות; וישב עליה — אלו מעשה אמהות. ואהרן וחור תמכו בידין מזה אהרן ומזה אחד; ומת'ל אחד, אחד, יהיה אהרן מזכיר מעשה לוי וחור מעשה יהודה. מכאן אמרו אין פוחתין משלישה בני אדם עוברין לפני התיבה בתענית. — שם פסוק י"ג. ויחלש יהושע. ר"י אומר: ירד וחתך ראשי גבורים (כלו'): ונשארו רק חלשים. ר"א"ה אומר: בו לשון נוטריקון נחל (כלו': החפלה) וישבר⁽²⁾. — לפי הרב — לא נקלם, אלא הנם ברחמים⁽³⁾. ר"א"ה אומר: לפי הרב למה נאמר? למדנו שהמלחמה הזאת לא היתה אלא על פי הגבורה⁽⁴⁾.

(1) לא צריך לחשב שזה טוסב על חטא הבאת האבן של משה, שהיה בוטן סאחר. (2) עי' לעי' 149 העי' 5.

(3) בזיון של הסת נקרא נוול, עי' משנה סנהדרין י' נ'; לוי במלוגו חגי 358 ע"א. (4) כלו' שהי' בעצמו הרג איתם. ולא צריך לחשב, שכונתו שהמלחמה היתה עיפ סעות הי'. לסותר הוא להביא ראיה, שכאן צריך להשלים אחרי ר"א המודעי (שחסר בדפוס). וכן במחלקת לוי' חלשי, שהנורסא הנכונה היא כמיש בילקוש. לוי' י"א — והיה כאשר ירים משה ידו ונכר ישראל וכאשר יניח ידו ונכר עמלק — חסרה במכילתא המחלקת בין ר"י ור"א. ואולם אפשר שהרעה הראשונה הבאה סתם, והדרשת כל כך יפה את הכתוב היא של ר"י: [וכי יריו שלי משה מכרות את ישראל או ידיו שוכרות את עמלק? אלא כל זמן שמגבירה ידיו כלפי מעלה, היו ישראל מסתכלין בו ומאמינים במי שפקד משה לעשות כן, והקביה עשה להם נסים ונכרות. כיוצא בו (במדרב) כיא ח':] ויאמר הי' אל משה עשה לך שרף וכי נחש סמית ומחיה, אלא כל זמן שהיה עושה כן, היו ישראל מסתכלין ומאמינים במי שפקד את משה לעשות, והקביה עשה להם רפואות. כיוצא בו (שמות י"ב י"ג): והיה הרם לכם לאות, וכי מה הרם מהנה לסלאך או מה מהנה לישראל? אלא כל זמן שהיו ישראל עושין כן ונותנין טן הרם על פתחיהן, הקביה חס עליהם, שנא' (שם כ"ג): ופסח הי' על הפתח. ר"א [המודעי] אימר:

הסמיכה על זכות אבות עוררת לישראל לנצח את אויביהם. הרעיון הזה עומד בראש באורו של רא"ה לפרשת עמלק. אולם גם מתנת המן, הכלכלה הנסית שבמדבר יכל קיומם גם כן באו הודות למעשים הטובים של האבות הצדיקים: את זה ישונה וכופל רא"ה בהגשה מיוחדת בבאורו לפרשת המן. עוד במלה הראשונה של פרשת המן, הנני, רא"ה אומר: אינו אומר הנני, אלא בזכות אברהם, יצחק ויעקב (כי אצלם אנו מוצאים התשובה, הנני, כבר) כיב א', כ"ז י"ח, מ"ו ב') [לפי דעת ר' יהושע: אמר הקב"ה למשה: הריני נגלה מיד ואיני מעכב] — מה שנאמר על ישראל (ט"ז י'): ויפנו אל המדבר: רא"ה אומר: לא הפנו אלא על מעשה אבות, שנא', המדבר, מה מדבר אין בו כלום, אף אבות הראשונים אין בהם לא, עון ורא הטאת. [לפי דעת ר' יהושע: לא נפנו עד שנגלתה גבורה] (1). — את הכתוב (ט"ז י"ד): ותעל שכבת המלך דורש ר"א באופן חפשי: עלתה תפלתן של אבותינו שהיו שכובים בעפר [כניכור, פשט הקב"ה את ידו ונטל תפלת אבותינו שהיו שכובים בעפר והוריד המן כטל לישראל, שנא' (איוב ל"ג כ"ד): ויחננו ויאמר פדעו מרדת שחת מצאתי כפר] (2).

באופן אליגורי מכאר רא"ה את הכתוב ט"ז כ"ז. ויחננו ישם על המים, מלמד יהיו עוסקים בדברי תורה שנתנו להם במרה (3). ועל המספר שתים עשרה עינות מים ושבעים תמרים הוא אומר: כיון שכרא הקב"ה עולמו, ברא שנים עשר סבועין, כנגד שנים עשר שבטי יעקב, ושבעים תמרים, כנגד שבעים זקנים. גם לפי דעת ר"י לא להם נכתבו המספרים הללו: מגיד הכתוב שאותו מקום מהולל במים מכל המקומות, תדע שכן הוא, שהרי היו שנים עשר סבועין ולא ספקו ארא לשבעים דקלים, כיון שבאו ישראל ושרו עליהם שישים רבוא,

מה תיל ונבר ישראל או וגבר עמלק? אלא כל זמן שהיה משה סנכיה ידיו כלפי מעלה עתידין ישראל להנכיר בדברי תורה, שהם עתידין להנתן על ידיו, וכשהוא מטיף ידיו, עתידין ישראל להמך בדברי תורה, שהן עתידין להנתן על ידיו. [והוא גם ישנה כמשנה דיה נ' ח', והדעה של ריא היא של ריא המודעי, ולא כמה שכתבנו לעיל (ע' 78) שוהי של ריא בן הורקנוס.

- (1) וכן לשסוק ט'. קרבו לפני ה'. ריז אומר קרבו על שנגלתה גבורה, וראיה אומר: קרבו כדי ליתן את הדיון. כאן צריך להשלים, המודעי שחפר בדפוסים (ונמצא בילקוט).
- (2) הסלות שבאו בסוגרים הן מהסכילתא שם להלן, ונראה שגם הם דברי ריא.
- ודעת ר"י הוא כמו שמתאר ריא בן הורקנוס (לעיל 83) [והרי בא הכתוב ללמדך כיצד המן יורד לישראל: יוצאת רוח צפונית ומכבדת המדבר יורד מטר מכבס הארץ, והטל עולה, והרוח שנסבת בו ועושהו כמין שלחנות של זהב, והמן יורד עליהם].
- (3) מים—תורה, ע' לעיל 21.

וספקן להם ושנו ושלושן ועל „ויחנו ישם על המים“ אומר ר"י: לעולם אין ישראל חוננין אלא על המים.

המטרה הדרשנית, שיישנה בבאורים האליגוריים ההם, היא גלויה למדי (1). צריך היה אז לחזק את ידי בני דורו בספורי נפלאות שקרו לאבותינו מימי קדם, למען יוכלו לעמד במלחמה נגד הדלות, ששררה אז בארצם שנתדלדלה ונכבשה בידי זרים, ולעמוד נגד הכח המכריע של האויב, מתחילה ע"י סבלנות חרישית, אך מבלי לנטות מדרכם המיוחדת, ואחר כך, כשפקעה הסבלנות ונתלקחה המלחמה, שבאה מתוך יאוש [בכל הימים ההם צריכה היתה הדרשנות לעמוד על המשמר שלא יפול העם ברוחו ויהיה בטוח], כי בעת צרה הכי גדולה שולח הקב"ה מזון לעמו ונותן בו כח לנצח את אויבו העצים—ובשעה שגברה הרגשת החטא גם אצל הגדולים והטובים, כי הרגישו כי גם הם חטאים (2), ויקר החטא על ידי המתפללים ומורידן למטה—נגד ההרגשות המחלישות הללו נלחם רא"ה והראה על זכות אבות, שבה ניצולו אנשי דור המדבר, וזכות זו תעמד גם לבני דורו בצרתם (3). רא"ה בא בדרשותיו לחזק את הבטחון של בני דורו, בטחון חזק מצור. על הכתוב י"ד ט"ו, מה תצעק אלי, דורש רא"ה בשם הקב"ה: על בני ישראל איני צריך צווי... „על בני ועל פעל ידי תצונו“ (ישעי' מ"ה י"א)? והלא כבר מוכנים הם לפני משישת ימי בראשית, שנא' (ירמי' ל"א ל"ה): אם ימושו החקים האלה מלפני אני ה', גם זרע ישראל לא ישבתו מהיות גוי מלפני כל הימים. וכמו שהעם בכללו בטוח בקיומו, כך גם כל איש פרטי ממנו במה ישנוע למזונותיו היוסיומיים יכול לבטוח בה' שיומין לו פרנסתו. על הכתוב ט"ז ד' — דבר יום ביומו דורש רא"ה: מי שכרא יום ברא פרנסתו, מכאן היה ר"א המודעי אומר: כל מי שיש לו מה יאכל היום ואמר: מה אוכל למחר, הרי זה מחוסר אמנה (4). גם רמזים למעשה הסדר ואהבת רע וחיי טהר מוצא רא"ה בדרשותיו האגדיות. המעלות שדורש יתרו מהנכחרים לשופטים (י"ח כ"א) היו המדות המשבחות של תלמיד חכם מבני הדור של

(1) ע' פרנקל שם. (2) ע' לעיל 67 הע' 1.

(3) ע' כמה יארך הכח של זכות אבות? שאלה זו שרויה במחלוקת של החכמים

בדור מאוחר על יסוד מדרשי כתובים, ירושלמי סנהדרין 27 ע"ד. ככלי שבת מ"ה.

(4) דעת ר"י—לפי גירסת הילקוט—כדי שילקוט אדם מהיום למחר כעין מערב שבת לשבת (*). וע' לעיל 119 הע' 7. בכריתא סוטה מ"ח: (ע' אני אמרתי אני חיב. 215. (5) נספר פתנס דומה לזה סריא בן הורקנוס; מי שיש לו פת בסלו היום ואומר מה אוכל למחר אינו אלא סקטני אכנה. לטיו כי ולטיו כיו יש במכילתא פתנס כזה בלא שם אומריו: אלו מחוסרי אמנה שבישראל.

(* ע' בכאורו של ראהו למכילתא שם, שיתנגר לניסא זו.

רא"ה: אנשי היל—אלו בעלי אבטחה, יראי אלהים שעושין פשרה בדיון; אנשי אמת, כגון ר' חנינא בן דוסא וחבריו; שונאי בצע, ישונאים ממון עצמם, ואם ממון עצמם שונאים, קל וחמר ממון אחרים¹). את הכתוב י"ח כ', והודעת להם את הדרך, דורש רא"ה: והודעת להם—הודע להם בית חיהם²; את הדרך—זה בקור חולים. ילכו—זה קבורת כתיס, בד—זה גמילות חסדים, ואת המעשה—זה שורת הדיון, אשר יעשון—זו לפנים משורת הדיון³). ביחוד מרבה רא"ה לדרש על הכתוב ט"ו כ"ו דרשות שכאלה: אם שמע תשמע לקול ה' אלהיך וכו'. ששמע—יכוד רשות? ת"ל: תשמע—חובה ולא רשות. תשמע—זה הכלל שהתורה כלולה בו. לקול ה' אלהיך—מלמד, שכל מי ששומע מפי רבו מעלין עליו כאלו עומד ומשמע לפני חי וקים לעולם ולעולמי עולמים. והישר בעיניו תעשה—זה משא ומתן, מלמד, שכל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימנו ומעלין עליו כאלו קיים את כל התורה כלה... כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, ומה תלמוד לומר כי אני ה' רופאך? א"ל הקב"ה למשה: אמור להם לישראל: דברי תורה שנתתי לכם רפואה הם לכם, חיים הם לכם, שנא' (משלי ד' כ"ב): כי חיים הם למוצאיהם, ואומר (שם ג' ח'): רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך⁴).

מלמד המחלקות בין ר"י בין חנניה ובין רא"ה שנוכרו, ישנן במכילתא דט"ו כ"ב⁵; ט"ו כ"ג, ט"ו ל"ג, י"ז ז'⁶, י"ח ה' וביחוד לדבריו של הקב"ה

(1) ר"י אומר ואתה תחזה שכל העם. תחזה בנבואה [דעתו של ר"א בדבר הזה הובאה למעלה ע' 145 הע' 2], אנשי היל, אלו עשירים ובעלי ממון, יראי אלהים, שהם יראים מן המקום בדיון, אנשי אמת אלו בעלי אבטחה, שונאי בצע אלו שהם שונאים לקבל ממון בדיון.
(2) יש עיז פירושים שונים. עי' פרידמן, בתלמוד בבלי (ביק צ"ט: ביט ל"א). טובא מאסרו של רביה עיז רב יוסף (תני רב יוסף, עי' אג"א אמוראי בבבלי, 103).

(3) לר"י ר"י: והודעת להם את הדרך זו תלמוד תורה ואת המעשה אשר יעשון זה מעשה הטוב. עי' לעיל 119.

(4) דרשתו של ר"י לכתוב הזה עי' לעיל 120.

(5) עי' לעיל 106 (בתנחומא ב' בשלח 16 חסדים דבריו ר"א בן הורקנוס. אחרי דבריו ר"י באו רק דברי רביה). בננוד לדעתו של ר"א בן הורקנוס. ויסע משה—שהסיען בעל כרחם, מוצא רא"ה בזה דוקא את בטחונם ביה: להודיע שבחן של ישראל שכיון שאמר להם משה קומו סעו. לא אמרו הייך אנו יוצאין במדבר ואין לנו מחיה בדרך, אלא האמינו והלכו אחרי משה ועליהם מפירש בקבלה (ירמי' ב' ב') הלוך וקראת באוני ירושלים לאמר זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה. עי' ח"ב 253, 3.

ע"ד עמלק יג, י"ד ט"ו ט"ו, יששם נמצאות תמיד גם דרשותיו של ר"א בן הורקנוס¹.

לסוף צריך לציין מאמר אנדי אחד של ר"א, שבא כמו הכלל, שנוכר לעיל, ע"ד, ויהי בימי², לאחד ענינים רבים מתוך השקפה אחת בישביל להקר על הזכרון, כמו שנהוג תמיד באגדה, וביהוד בעניני הלכה. והם הנקראים בשם מאמרים קבוציים. מאמרו זה בא בקשר עם המהקת ל"ז י"ד³, ושם באוני יהושע. [מגיד שאותו היום נמישה יהושע, דברי ר"י], ר"א אומר: זה אחד מארבעה צדיקים ישנתן להם רמו, שנים חשו, ושנים לא חשו. משה נתן לו רמו ולא חש, יעקב נתן לו רמו ולא חש, דוד ומרדכי נתן להם רמו וחשו. משה מנין? ושם באוני יהושע. אמר יהושע מנחיל ישראל את הארץ, ובסוף משה עומד ומתהנן, ישנאמר (דברים ג' כ"ג):⁴ ואתחנן אל ה' וכו', אעברה נא ואראה את הארץ הטובה וכו'... יעקב נתן לו רמו ולא חש, שנא' (בר' כ"ח ט"ו): והנה אנכי עמך ושמרתך, והוא היה מפחד וירא, שנא' (שם ל"ב ח'): וירא יעקב מאד ויצר לו⁵. אדם שהקב"ה הבטיחו היה ירא ומפחד, אלא שאמר יעקב אבינו: אוי לי, שמא יגרם החטא! דוד נתן לו רמו וחש, שנא': גם את הארי גם את הדב הכה עבדך (ש"א י"ז ל"ו), וכי מה אני ספוק⁶ שהכיתי חיות רעות אלו? שמא עתיד ליארע לישראל דבר, והם עתידין להנצל על ידי. — מרדכי נתן לו רמו וחש, שנא' (אסתר ב' י"א): ובכל יום ויום מרדכי מתהלך וכו' אמר מרדכי: אפשר חסידה זו תנשא לערל זה? אלא שמא עתיד ליארע לישראל דבר, והם עתידין להנצל על ידה⁷.

(1) ע' לעיל 103. (2) ע' לעיל 144. (3) ע' לעיל 154 הע' 6.

(4) הדרשה הבאה כאן במכילתא לדברים ג' כיג ולחלק אינה משל ר"א.

(5) ע"ד פירו של יעקב, למרות הבטחתו של הקב"ה באו תרועים אנדוים גם מהכמים מאוחרים. ב"ר ע"ה ב. ברכות ד"ו ע' מאשרי הקדמת הראב"ע לכאירו לחתית ע' 39; א"י אמוראי א"י ח"ג 82, 3; 113, 4.

(6) [ספוק=חשוב] השוה את המליצה במכילתא לט"ו ח' ונחנו מה: וכי מה

אנו ספוקין, שאתם עומדים ומתרעמים עדינו?

(7) כל המאמר בא סתם, ובלא ההוספה באסתר ר"י כ"ז ובסוף תנחומא בשלח.

פרק עשירי

ר' אליעזר בן עזריה.

ההתאחדות, הבאה רק לעתים רחוקים, של עשר וכשרון העמידה את ר' אליעזר בן עזריה בשורה הראשונה של חכמי ישראל שבזמנה. עשרו היה כל כך גדול עד שאחר כך היו אומרים: משמת ר"א בן עזריה בטלה עטרת חכמים, שעטרת חכמים עשרם⁽¹⁾. (משלי י"ד כ"ד) הוא היה מצאצאי עזרא הסופר⁽²⁾. וכיחוד הועיל יחסו להקים אותו לנשיא במקום ר' גמליאל⁽³⁾. אולם גם אם לא נאמר בפירושו, מוכן הוא מעצמו שלא היחס והעשר בלבדם היו מספיקים לעליתו למעלה רמה כזו, אלא שלמרות צעירותו הצטיין כבר בתור בעל הלכה בשעה ששמו עליו משרה גבוהה ורכת האחריות שכוז⁽⁴⁾. אחרי שעזב את הנשיאות, ור"ג עלה שוב על כסאו, נתמנה הוא להיות משנה לנשיא, לשבת בראש החכמים. אנו פוגשים אותו יחד עם ר' גמליאל מספיד את שמואל הקטן, שהקדים ללכת לעולמו⁽⁵⁾, וכן אנו מוצאים אותו נוסע ביהד עם ר' גמליאל ור' יהושע ור' עקיבא לדומא, וכן מבקרים יחד את חרבות ירושלים⁽⁶⁾. בשביל

(1) תוספתא סוטה ט"ז ג'. בבבלי סוטה בסוף: כטרו עשרות חכמה. בירוש' סוף סוטה: משמת ראביע עסק העשר מן החכמים. עשרו היה למשל ובכרכות נ"ז. אמרו: הוואה ראביע בחלום יצפה לעשירות. ובקדושין מיט עיב (התקדשו לי על סנת שאני עשיר אין אומרים כרי' אליעזר בן חרסים וריא בן עזריה, אלא וכו'). השוה שבת נ"ד ע"ב (תריסר אלפי ענלי הוה מעשר ריא בן עזריה סעדריה כל שתא ושתא).

(2) בירוש' יבמות נ"י ריש ע"ב אימר ר' בן הרבנס. דוסא מכירו אני שהוא דור עשירי לעזראי, במעשה המספר איך שהקיסוהו לנשיא, נאמר: ושהוא עשירי לעזראי (ע' הערה שלקמן). ראוי לתשומת לב, כי השם אלעזר נאמר בראש שמות החסם של עזרא, השם עזריה נזכר שם שתי פעמים. עזרא ד' א. ולהלן.

(3) בירוש' תענית 67 ע"ד נאמר שיק משום זה בחרו בו. בבבלי: משום זה ומשום עשרו וחכמתו.

(4) סחלקת שהיתה בינו ובין ר' טרפון בהשתתפות ר' ישמעאל ור' יהושע ביום שנמנה לנשיא מובאה במשנה עדיות, ד' ג'. ע' לעיל 72.

(5) ע' לעיל 58. לעיל 35 הע' 3 מיבאה נוסחא צעורה של אנדה ישנה. במדרש משלי ט' ב' ספסר, שריא בן עזריה התארח פעם אצל ר' גמליאל, וטבי עברו היה משמשו, וריא בן עזריה קרא: אי רך כנען, שחיבת לבניך בין צדיקים ובין רשעים. בדין הוא שיהא טבי מוסב ואני משמשו.

עסקי משרתו הלך בשליחות יחד עם ר' יהושע ור' עקיבא אל התנא הזקן ר' דוסא בן הרכינס, ישמחה לראות ישיש בן לעזריה ידירו כמותו וקרא עליו (תה' ל"ז כ"ה): נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחסו¹). מלבד שני התנאים הנזכרים, ר' יהושע ור' עקיבא, היה לו יחס קרוב ביחוד אל ר' ישמעאל ור' טרפון². הוא היה גם כן בין החכמים שהלכו לבקר את ר"א בן הורקנוס בחליו לפני מותו³. ודרש בשבחו: הניב אתה לישראל מאב ואם, שאב ואם מביאים את האדם לעולם הזה, ואתה מביא אותנו לעולם הבא⁴. ביחוד הכיר ר' יהושע בן חנניה במעלתו של ר' אליעזר בן עזריה, כמספר⁵: מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור' אליעזר חסמא שבאו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין (נ"א: בכקיעין). (עזריה קטנה בין יבנה ובין לוד). אמר להם: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום? אמרו לו: תלמידך אנו ומימך אנו שותין⁶. אמר להם: אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש. שבת ישר מי היתה?⁷ — שבת של ר"א בן עזריה היתה. אמר להן: ובמה דרש?—הקהל את העם וכו'⁸). אמר להם: מרגלית טובה היתה בידכם ובקשתם

(1) ירו' יבמות ג' ע"א וב'. ב. יבמות ס"ו.

(2) במכילתא שמת ל"א י"ג מספר: ר' ישמעאל ור"א בן עזריה ור' עקיבא מהלכין בדרך ולוי הסקר ור' ישמעאל בנו של ר' אליעזר בן עזריה מהלכין בדרך אחריהם ונשאלה שאלה זו בפניהם: מנין לשקח נפש שרוחה את השבת? נענה ר' ישמעאל אטר וכו'. תשובתו של ר"א בדבר הזה תמצא להלן 172 הע' 2. (3) ע' לעיל 119.

(4) כך ספרי דברים § 32. קצת בשנוי סנהדרין ק"א. השוה משנה ב"ב י"א: שאביו מביאו לחיי העולם הזה. ורבו שלטרו חכמה מביאו לחיי העולם הבא.

(5) בתוס' סוטה ז' ירו' ריש חנינה וב. חנינה ג'. נאמר שהם היו ר' יוחנן בן ברוקה ור"א חסמא. (בבבלי חסר הפרט הזה). במכילתא י"ג ב' (18 ע"ב) ואר"י ס"ח וסרים שמת התלמידים ושם העיר פקיעין.

(6) כל'י: ומה אנו יכולים לחדש בפניך דבר? במכילתא נאמר בקצור. אחר כך רבי'.

(7) בע' 119 הע' 1 הובאו המקורות שבהם למדנו כי כאשר הושב ר"ג על כנו היה הוא דורש שלש שבתות ור"א בן עזריה שבת אחת.

(8) לדברים ל"א י"ב. לדברים כ"ז י"ז ולקהלת י"ב י"א. כך הוא בתוספתא ובבבלי. באר"י חסר לדברים כ"ז י"ז. בירוש' נמצא רק הראשון. במכילתא סומך לא על הכתוב ל"א י"ב אלא על כ"ט ויעוד בא שם מאמר על ירמ' ט"ז י"ד ועוד איזה מאמרים. שאלו נשתרבו שם בטעות מהויכוח שהיה בין בן זומא ובין החכמים שמוכא במכילתא אחר כך. ע' פירושן בהערותיו למכילתא. ובספר זה להלן בפרק בן זומא. (פ' י"ג סעיף ט"ז).

לאברה ממני¹). אין הרור יתום שר'א בן עזריה שרני בתוכי²). — לפי מקור יחידי³). אמר ר' יהושע: הרני כבן שמונים (נ'א: שבעים) שנה ולא זכיתי לדבר זה בלתי היום⁴). אשריך אברהם אבינו שאלעזר בן עזריה יצא מחלצריך⁵). יש הערכה מצינת לשכחו של ר' אליעזר בן עזריה ושל עוד חכמים הכי נכבדים של בני דורו⁶, ובה נשתכח ר'א בן עזריה שהוא קופה של רובלים או קופה של בשמים⁷). המסרת מבארת את השבח הזה כך: למה היה ר'א דומה? לרובל שנשל קופתו ונכנס למדינה, ובאו בני המדינה ואמרו לו: שמן

(1) כך בבבלי אחרי המאמר הראשון וכן בארני עם הוספה: אילטלא לא באתם לשמוע אלא דבר זה די.

(2) בתוספי ירושי ומכילתא אחרי המאמר הראשון ובבבלי אחרי כלם. בארני

עונה ר' יהושע על דברי הענוה של התלמידים: חס ושלום שאין דור יתום וכו'.

(3) מכילתא. קודם המאמר שנוכר בהערה הקודמת.

(4) בילקוט שמות י"ג (216 §) ולירמי' ז' (272 §) נאמר, שמונים תי שבעים

המספר היותר גדול נראה יותר נכון, שהמספר הקטן מזה לוקח מהמאמר הרומה לזה של ר'א בן עזריה: הרני אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שררשה בן זוסא (משנה ברכות א' ה', תוספתא ברכות א' י"ב, ספרי לרברים ט"ז ג' 130 §) וכוה נעשה כל המאמר הזה בפי ר' יהושע לחשוד, אחרי שאינו במקורות האחרים היותר בטוחים. ומצד השני דוקא במכילתא, במקום שמוסרת את הררשה של בן זוסא, שראביע שבח אותה. אין כלל אותם הדברים שאמר ראביע על עצמו. גם כאן כנראה, נשתרבה מה שנאמר בספור אחד לתוך ספור שני, כמו שכתבנו לעיל בע' 161 הע' 8 השתרבבות זו ראויה ביחוד לתשומת לב. מפני שהוא מוכיחה, שלא היו מחסום לדברי ראביע אותו הסובן, שמוציאים בתוך דברי הבבלי ברכות כ"ח ע"א. בירו' ברכות 3 ע"ד בסוף מוסף בפירושו לאיתן המלות: הרני אני כבן שבעים שנה, דברי הברייתא: אעפ"י שנכנס לנדולה האריך ימים. (ה' השורה לעיל 31.

(6) ארני ריש י"ח. זהו מאמר מקביל למאמר שמספר על ריבוי, שהיה מונה

שבחם של חמשה תלמידיו, וכנגדן היה ר' יהודה הנשיא מונה שבחן של חמשים. כנראה ההערכה של השבח היא יותר עתיקה ורק נספרה ע"י ר' יהודה הנשיא. בה נכנסו שבחם של חמשה חכמים בני דור אחד: ר' שרפון, ר' עקיבא, ראביע, ר' יוחנן בן נורי, ר' יוסי הגלילי. בניסין מ"ה. נאמרה הערכה בשם ר' איסי בן יהודה, הזקן בדורו של ר' יהודה הנשיא, בשנויים מועטים. לשבחם של עשרה תנאים וכוניהם אלו שנוכרו לעיל. ורק במקום ר' יוסי הגלילי נזכר ר' ישמעאל. החמשה הנשארים הם תלמידיו ר"ע, ר' מאיר, ר' יהודה, ר' יוסי, ר' שמעון, ר' אליעזר בן יעקב (ע' לעיל 46). בארני אחרי מאמרו של ר' הנשיא מובא גם זה של איסי בן יהודה, אך מקוצר: במקום חמשת התנאים הובאו רק ר"י בן נורי ור' יוסי הגלילי ולפני ר' שמעון (בן יוחאי) הובא גם ר' שמעון בן גמליאל ושבח שלו הוא אותו המיוחס בבבלי לר' ישמעאל.

(7) בבבלי נאמר על ר"י בן נורי קופת של רובלים ועל ראביע — קופה של בשמים. בארני על ר"י—קופה של הלכות ועל ראביע קופה של רובלים. הבאור הבא

טוב יש עמך? פולייטון יש עמך? אפרסמון יש עמך? ומוצאין הכל עמו; כך היה ר'א בן עזריה בזמן שתלמידי חכמים נכנסו אצלו. ישאלו במקרא, אומר לו, כמישנה, אומר לו, במדרש, אומר לו, בהלכות, אומר לו, באגדות, אומר לו, כיון שיצא מלפניו הוא מלא טוב וברכה. בזה רוצה המסרת להגיד, שר'א בן עזריה היה מוסחה בכל מקצועות המדע הלאומי, ויכלתו היתה להגביל בהרצאתו בין כל מקצוע ומקצוע לתועלת התלמידים. המעלה האחרונה היתה בניגוד לתכונת למודו של ר' טרפון שקראו לו גל של אבנים ויש אומרים גל של אנוסים, כיון שנוטל אדם אחד מהן, כלן מתקישקשין ובאין זה על זה, כך היה ר' טרפון דומה בשעה שתלמיד חכם נכנס אצלו ואמר לו: ישנה לי; מביא לו מקרא ומשנה¹), מדרש, הלכות והגדות.

גם מספר ההלכות של ר'א בן עזריה לעמט מספר מאמרי האגדה שלו מעיד, כי כחו היה רב ביחוד באגדה. איה לזה תוכל לשמש תשובתו, המגנה את דרשותיו המהדרות של ר' עקיבא באגדה ומראה את יתרונו הוא במקצוע הזה²). — ר' עקיבא דרש בשם ר' יוסי הגלילי: כתוב אחד אומר (דניאל ז' ט'): כרסיה שביבין דינור וכתוב אחד אומר (שם פסוק ט'): עד די כרסון רמיו? — אחד לדון אחד לצדקה. אמר לו ר'א בן עזריה, עקיבא: מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך ולך אצל ננעים ואהלות, אלא אחד לכסא ואחד לשרפרף, כסא לישב עליו, שרפרף להרום רגליו, שנא' (ישעי' ס"ו א'): השמים כסאי והארץ הרום רגלי³). — וכן על הכתוב (שמות ח' ב') ותעל הצפרדע, אמר ר'ע: צפרדע אחת היתה, [השריצה] ומלאה את כל ארץ מצרים. אמר לו ר'א בן עזריה: עקיבא, מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך ולך אצל ננעים ואהלות, צפרדע אחת היתה שרקה להן וכאו⁴). וכן דרש ר' עקיבא: אליהוא (אויב בארזי מראה שהנירוסא בכבלי היא הנכונה. שהרוכל סוכר כוול שמן ובשמים. אולם השם רוכל בסובנו המונבל מראה שהוא סוכר בשמים (שהיש ג' ו'): ולפיכך צריך לומר שבשכיל ר' יוחנן בן נורי נכון השבח של ארזי, דאם לא כן יצא ששבח אחד לו ולראביע: ¹ ארזי י"ח. משנה כאן הוא כלל לשלשה חלקי המדע שנפרטו אחר כך: מדרש הלכות ואגדות.

² עקיבה! מה לך אצל הגדה? כלה מדברותיך ולך אצל ננעים ואהלות — כך הוא בסנהדרין ס"ז: — בסנהדרין ליח: מה לך אצל אגדה כלך אצל נ' ואי. וכן בחגיגה י"ד. ששם אחר. כלך חסר. מדברותיך בכי מינכן. עי' עוד נוסחאות שונות ברקרוקי סופרים למקומות המובאים כאן. עי' באור המלה כלך ע' Die älteste Terminologie S. 77—79.

³ חגיגה י"ד. סנהדרין ליח: השוה נרץ, Gnosticismus und Judenthum,

S. 88 f.

⁴ סנהדרין ס"ז: השוה תנרביא א' ו' שם במקום ראביע כתוב ר'א המודעי.

ל'ב) זה בלעם; בן ברכאל, שבא לקלל את ישראל ובידכן... הבווי, שהיתה נבואתו בווייה (במדבר כ"ד ט"ז), נופל וגלוי עינים; ממשפחת רם — מן ארם ינחני בלק (שם פסוק ז'), א"ל ר"א בן עזריה: אין הוא הוא (כלו) אם באמת כך), כבר כסה עליו המקום (שלא כתב שמו בפירושו), ואין לית הוא (כלו): ואם לא זה הוא, עתיד להתוכח עמך (שבזיתו שלא בצדק). אלא אליהוא זה יצחק; בן ברכאל—בן שבירכו האל, שנא' (בר' כ"ו י"ב): ויברכוהו ה'; הבווי— שבזיה כל בתי עבודה זרה כשעה שנעקד על גבי המזבח; ממשפחת רם — בן אברהם¹). — זוהי שאיפתה התמידית של האגדה להגן על האנשים הקדמונים ממשפט בוז, כמו שר' אליעזר המודעי הגן על ראובן נגד ר"א שהאשים אותו²). לפי הנראה השפיע עליו ר"א המודעי השפעה רבה, כמו שכתוב בהערה לעיל שעסקו ביחד בלמוד המקרא³). ע"ד חלול המועדות, שר"א המודעי הזהיר באזהרה חמורה בפתגמו⁴), בא אחריו גם ר"א בן עזריה להזהיר בבטויים דומים לאלה⁵). וכן ע"ד המפר בריתו של אברהם אבינו, שר"א המודעי מננה בפתגמו, הגדיל גם ר"א בן עזריה לגנות דברנים חריפים: מאוסה ערלה, שנתגנו בה רשעים שנא' (ירמ' ט' כ"ה): כי כל הגוים ערלים⁶). ע"ד זכות אבות, שר"א המודעי, נותן לה ערך גדול, אומר גם ר"א בן עזריה: בזכות אברהם אבינו הוציאם ממצרים וקרע את היב⁷). הכלל שהעמיד ר"א המודעי, כי מדה טובה גדולה ממדת פורענית⁸) חזק גם ר"א בן עזריה באמרו ע"ד הרוצה בשונג שעבר את הגבול לצד חוץ מעיר המקלט, ומה אם מדת פורענות מועטת הפוסע פסיעה אחת הרי הוא מתחייב בנפשו, קל וחומר למדת טובה שמרובה⁹).

בין מאמרי האגדה של ר"א בן עזריה מעלה יתרה לאלה שיש בהם כונה מעשית, שמעוררים את ההכרה במה שנוגע לחובת המוסר והדת ומביאים לידי מעשה. בדברים נחמדים הוא מזהיר את התולדים את בטחונם ביום הכפורים ומיִשְׁנִים בזה את הנש היושר שבלבם. על סמך הכתוב (ויקרא ט"ז ל'): מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו, זו דרש ראב"ע: מכל חטאתיכם וכו' דברים שבינך לבין המקום מוחלים לך, דברים שבינך לבין חברך, אין מוחלים לך, עד שתפיים

(1) ירו' סוטה סוף פ' חמשי. (2) ע' לעיל 93.

(3) לעיל 141 הע' 2, סקפר שראי בן עזריה ור' יוסי הגלילי הוו יתבין ופשמין (כלו)

עוסקין בפשט המקרא). כיד י"ז. השוה אני אמוראי בכל ע' 8 הע' 38.

(4) ע' לעיל 143. (5) כל הסבחה את המועדים, כאלו עובר ע"ז, סכות כינ.

(6) מכילתא י"ח ג' (58 ע"א) משנה נדרים סוף פ' ג'.

(7) מכילתא י"ג ד' (19 ע"ב) ומכילתא י"ד ט"ו. שני הדברים הוא מסיק מטהלים

קיה ט"ב. (8) לעיל 144. (9) ספרי בסרבר ליה כינ.

את חברך¹). על יסוד המדה, סמוכין, החביבה עליו דורש ר"א בן עזריה: כל המספר לשון הרע וכל המקבל לשון הרע והמעיד עדות שקר בחברו ראוי להשליכו לכלבים², שנא' (שמות כ"ב ל'): לכלב תשליכון אותו, וכתוב בתריה (ישם כ"ג א'): לא תשא שמע שוא אל תשת ירך עם רשע להזיח עד המס. וקרי ביה כי תשיא³. — ע"ד מצות הוכח תוכיח את עמיתך (ויקרא י"ט י"ז) אומר ר"א בן עזריה: תמיהני אם יש ברור הזה שיודע להוכיח⁴. אולם גם במה שנוגע לשבח חברו אר"א בן עזריה: מצינו שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו, וכולו שלא בפניו, שכן הוא אומר בנח: איש צדיק תמים היה⁵ שלא בפניו (בר' ו' ט'). וכתוב (בר' ז' א'), כי אוהך ראיתי צדיק לפני — בפניו⁶. — את הכונה שצריכה להיות בקיום המצות מגביל ר"א בן עזריה במאמר אחר, שהוא במדה ידועה, אימפּרטיב קטיגורי⁷ בדה. מנין שלא יאמר אדם אי אפשר לאכל בשר חזיר, אי אפשר לבוא על העררה, אלא אפשר, ומה אעשה — ואני שבשמים גזר עלי כך? תלמוד לומר (ויקרא כ' כ"ז): ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, נמצא הפורש מן העברה מקבל עליו עול מלכות שמים⁸. כדי לחזק את ידי עושי חסד מראה ר"א על זה, שהקב"ה, חושב לזכות כל מעשה חסד שהאדם עושה לחברו. על הכתוב (דברים כ"ג ח'): לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו⁹) אר"א בן עזריה: המצרים לא קבלו את ישראל אלא לצרך עצמם וקבע להם המקום שבר, והרי דברים קל וחמר: ומה את מי שלא

(1) ספרא לאותו פסוק. לפני זה בא שם אותו הרעיון בצורה אחרת: עברות שבין אדם למקום יוהבים מכפר ושבין אדם לחברו אין יוהבים מכפר עד שירצה את חברו. בנוסח שבו סביאה השמנה סוף יומא מאסרו של ראביע.

(2) במכילתא כינא נאמר סתם: הרי אוהרה למקבלי לשון הרע.

(3) פסחים קי"ח. מכות כ"ג. מן לא תשא' הוא דורש המקבל לשון הרע, ולא תשיא' — המספר לשון הרע. לא תנחום שאחרים יקבלו לשון הרע, עי' לצרום Die Ethik des Judenthums S. 375.

(4) ערכין ט"ז: ורי טרפון אמר: תמיהני אם יש ברור הזה שמקבל תוכחה. בספרא ויקרא י"ט י"ז (89 ע"ב) וספרי לדברים א' א' (1 § עי' שרידמן) בא המאמר הראשון בשתי לשונות: אחת מרי טרפון. העבודה אם יש ברור הזה יכול להוכיח הלשון השניה מרי עקיבא: העבודה, אם יש ברור הזה יודע היאך סמוכיים. והמאמר שמוחם בבבלי לרי טרפון, נאמר בספרא ובספרי בשם ר"א בן עזריה: העבודה, אם יש ברור הזה יכול לקבל תוכחה.

(5) ספרי במדבר י"ב ה' (102 §) ביר ל"ב. כפי עירובין י"ח: מוכא זה בתוך שורת המאמרים של ר' ירמיה ברי אליעזר (עי' אנא אמוראי איי חגי 585).

(6) ספרא לאותו כתוב (93 ע"ד). (7) ספרי לאותו כתוב, 225.

נתכון לזכות וזכה מעלה עליו הכתוב כאילו זכה, המתכון לזכות על אחת כמה וכמה קל וחמר שכזה הוא דורש בכתוב דברים כ"ד י"ט: כי תקצר קצירך בשדה ושכחת עמר בשדה וכו' לגר ליתום ולאלמנה יהיה למען יברכך ה' אלהיך וכו'. אר"א בן עזריה: מנין למאמר סלע מתוך ידו ומצאה עני והלך ונתפרנס בה מעלה עליו הכתוב כאלו זכה? ת"ל: למען יברכך ה' וכו', והרי דברים קל וחמר: ומה מי שלא נתכון לזכות מעלה עליו הכתוב כאילו זכה, מי שנתכון לזכות, על אחת כמה וכמה!—על הכתוב בר' מיה ג' ולא יכלו אחיו לענות, קרא ר"א בן עזריה: אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום התוכחה! ומה יוסף הצדיק שהוא בשר ודם, כשהוכיח את אחיו, לא יכלו לעמוד בתוכחתו, הקב"ה שהוא דיין ובעד דין ויושב על כסא דין ודן כל אחד ואחד, על אחת כמה וכמה שאין כל בשר ודם יכול לעמוד בפניו?²

לדעת ר' אליעזר מעשי המצות הם השרש וחכמת התורה היא הענפים. ולפיכך הוא אומר: כל שחכמתו מרבה ממעשיו למה הוא דומה? לאילן שענפיו מרביין ושרשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו, שנא' (ירמ' י"ז ו'): והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב, אבל כל שמעשיו מרביין מחכמתו למה הוא דומה? לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרביין, שאסידו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מוזין אותו ממקומו³. שנא' (ירמ' י"ז ה'): והיה כעץ שתול על מים וכו'. במובן שכזה הוכיח את בן עזאי, שדרש בחובת הנשואין ובעצמו

(1) פסרי לאותו: כתוב (283 §). בפסרא לויקרא ה' י"ז (27 ע"א) ששם חסר הסיום, אבל שם הנוסח, קבע הכתוב ברכה לטי שבא לידו מצוה בלא ידיעה. בתוספתא סאה ג' ה' ספסר: מעשה בחסיד אחד ששכח עוסר בתוך שדהו ואמר לבניו: צא והקריב עלי פה לעולה ופר לזבחי השלמים. אמר לו: אבא, מה ראית לשמוח בסצוה זו יותר מכל מצות שבתורה? איל: כל מצות שבתורה נתן לנו המקום לדעתנו, זו — שלא לדעתנו, שאילו עשינו ברצון לפני המקום לא באת מצוה זו לידנו, אלא הרי הוא אומר: כי תקצור קצירך ושכחת וכו', קבע לו הכתוב ברכה. (סכאן ואילך הנוסח בתוספתא כמי בפסרי לכיני ה' וכיד י"ט.

(2) ביר סוף צ"ג. שונה הוא הנוסח בתנחומא כיו אצל יילינג ביהמ"ד VI, 98, תנחומא ב' סוף ויגש (ראי ביר שמעון בשם ראביע) בתנחומא הנדפס מיוחד המאמר לר' יוחנן (בסוף פ' ויגש). בילקוט לאותו פסוק (ר' קניב) לר' שמעון בן אלעזר. בבבלי הניגה ד': מצינו, שהאסורא ר' אליעזר, בשקרא את הפסוק הזה, בכה ואמר: ומה תוכחה של בשר ודם כך, תוכחה של הקביה עאכ"כ. ע' ניכ להלן פרק י"ב, סעיף ו'.

(3) אבות ג' י"ז. באדר"ג כיב בשנויים מועטים: במקום, מעשים—מעשים טובים, במקום, חכמתו—תורה.

לא נשא אשה, א"ל ר"א בן עזריה: נאים דברים היוצאים מפי עושיהן, בן עזאי נאה דורש, ולא נאה מקיים¹). הרעיון שהמעשה אינו צריך להיות משעבד לחכמה הביע ר"א בן עזריה בפתגם אפיגורמטיאנטיטווי: אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה, אם אין חכמה אין יראה, אם אין יראה אין חכמה, אם אין דעת אין בינה, אם אין בינה אין דעת, אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח²). בחלק האחרון של הפתגם רצה ר"א בן עזריה להוכיח את בעלי היכלת לתמוך בידי אלה המקדישים את עצמם כליל לעסק התורה, שלא יפלו תחת משא עניים³); כי אם אין תורה, אין ברכת הפרנסה שריוה בישראל. במאמרי האגדה שלו נתן ראב"ע לבו גם לצד הכלכלי שבחיים. על האיסור שאסר ר"א להחרים כל נכסיו לגבוה, אמר ראב"ע: ומה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את כל נכסיו, על אחת כמה וכמה שיהא אדם חייב להיות חס על נכסיו⁴). מהכתוב (דברים י"ב כ') כי תאוו נפישך לאכל בשר מדייק ראב"ע: לא בא הכתוב ללמד דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון. יכול יקח בשר מן השוק? תלמוד לומר (ישע): וזבחת מבקרך ומצאנך, הא אין אדם אוכר בשר, עד ויהו לו בקר וצאן. יכול יזבח כל צאנו וכל בקרו? תלמוד לומר, מבקרך ולא כל בקרך, מצאנך ולא כל צאנך⁵). וכן היה ר"א בן עזריה אומר: מי שיש לו עשרה מנה (1 Mine=65 Mark) מתעסק בירק בקדרה בכל יום, עשרים מנה—מתעסק ירק

1) תוספתא יבמות סוף פ' ח', ביר סוף ל"ד. בבבלי יבמות ס"ג: נאמר: אמרו לוי—סתם. אולם בברייתא לשון שניה מובא מאמר אחר של ר"א בן עזריה ע"ד הנשואין. ע' להלן פרק י"ב, סוף סעוף א'.

2) אבות נ' י"ז. בנוסח ב' באר"י ל"ד (ע' 75) הסדר מהופך. במדרש ווטא לשה"ש בראש (מהדורת בובר ע' 4. מהדורת שכטר שורה 26) נאמר בלשון זו: אם אין חכמה אין תורה אם אין בידך יראת חטא אין תורה. השם יראה הנאמר באבות צ"ל יראת חטא. כמו שהוא נאמר בפתגם האנטיטווי של ר' הנינא בן דוכא (אבות נ' ט'). גם עדות הוא הפתגם האחר של ראב"ע. הדומה למאמרו של ר"ח בן דוכא: כל שמעשיו מרבים מהכמתו וכו'.

3) עדות לעניוּתן שלחכמי בני דורו היא המקסר לעיל 119 שר' יהושע הוכיח את ר"נ שאינו יודע בצערן של תלמידיו חכמים. וכן מה שאמר לו ר' יהושע ע"ד ר"א חסמא ור' יוחנן בן גורגא. שידועין לשער כמה ספות יש ביים ואין להם פת לאכול ובגד ללבוש (הוריות י' סוף ע"א).

4) ספרא ויקרא כ"ה. כ"ה (108 ע"ב). מקשה הדברים נראה שכונתו היא לנכסי דלא ניירי. משנה ערכין ח' ד'.

5) ספרי לאותו פסוק (75 §). ברייתא חולין פ"ד. ששם ראב"ע בא ללמד שיכין אדם סעודתו לפי מרת עשרו. תוספתא ערכין ד' כ"ז (בנוסח שונה הרבה).

בקדרה ואלפס (תכשיל דגים). חמשים מנה יאכל בשר מערב שבת לערב שבת; מאה מנה—לישראל בשר בכל יום. אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר 'שנא' (ישעי' ז' כ"ב): מרב עשות חלב יאכל המאה, ממאה לוג חלב יצא לוג המאה¹). אעפ"י יר"א בן עזריה ע"י עשרו הרב היה חפשי מדאגת הפרנסה, בכל זאת ידע והכיר את הקשין שיש במלחמת הקיום, כמו שמעיד פתגמו: קשין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף, ומוכיח זה ע"פ מדה, המוכיח² החביבה עליו מישעי' נ"א י"ד: ולא יחסר לחמו, וסמך לו: ואנכי ה' אלהיך רוגע הים³). בשבת המלאכה הוא אומר: גדולה היא מלאכה שכל אומן ואומן יוצא ומשתבח באומנותו [כאזה צד? הטיסם יוצא והכרכר על אזנו ומשתבח באומנותו, הצבע יוצא והאירא על אזנו ומשתבח באומנותו, הלבלר יוצא והקולמס באזנו ומשתבח באומנותו]⁴). הקב"ה קידא אותו, מלאכתו (בר' ב' ב'), בני אדם על אחת כמה וכמה⁴).

בבאורו לקהלת י"ב י"א⁵ בא ראב"ע לתת דברים משמחים לפני השוקדים על למוד התורה ועל כל מלה ומלה מהכתוב הוא תולה אוצר של הסברות ע"ד מהות התורה וערכה. דברי חכמים כדרבונות, מה דרבן זה מכין את הפרה להביא חיים לעולם, כך דברי תורה מכוננין את לומדיהן מרובי מיתה לדרכי חיים. אי מה דרבן זה מיטלטל אף דברי תורה מיטלטלין? ת"ל: וכמסמרות. אי מה מסמר זה [לא] חסר ולא יתר? אף דברי תורה⁶ [לא] חסרין ולא יתרין? ת"ל נטועים, מה נטיעה זו פדה ורבה, אף דברי תורה פרין ורבינן. בעלי אסופות, אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין

1) תוספתא ערכין ד' כ"ז. בשנוי קצת בחולין פ"ד. ששם שתי המדרגות הראשונות לא עשרה ועשרים אלא אחת ועשרה. במקום אלפס שבמדרגה שניה נא' בתלמוד דגים. ואולם אלפס (לפס) לעצמו הוא כלי שסכונים בו תכשיל, לפי הבבלי שם.
2) פסחים ק"ח. כך הוא הנוסח הנכון ע"פ כ"י מינכן (ע' ד"ס VI, 272) ומוכח מהילקוט ועוד. ההוכחה מתהי קלוי י"ג וביה באה ע"י שנתחלף הפתגם הזה בפתגם הדומה לו של ריב"ל. ע' אני אמוראי איז ח"א 178. 4. המאמר השני: קשין נקבים של אדם כיום המיתה (נוסחאות אחרות בדים) וראיה ניב מישעי' נ"א י"ד, הוא לשי הכ"י הנזכר של האמוראי ר' חמא בר חנינא. השוה פירושן בבית תלמוד ח"א 368 ולהלן.

3) המשלים כבעלי אומנות שונים נמצאים רבם בתוספתא שבת א' ח"י. ב' שבת י"א:

4) אבות דרבי נוסח ב' פ' כ"א (ע' 45).

5) תוספתא פסח ד' י"א, בבלי חגיגה ג' אדר"ג י"ח (ע' לעיל 161 הע' 8). אחרים מאלה הובאו פתם בירו' סנהדרין 28 ע"א. קהיר לאותו שסקי, שסיקתא ד' ריש פ' ג' בסדר ד' י"ד. תנחומא בהעלותך ק"וב לסוף.

6) המלות, לאי שבאי בסימני הרפנה, לקוחות מהתוספתא.

והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין, שמא יאמר אדם היאך אני לומד תורה מעתה? ת"ל: כלם נתנו מרועה אחד — אל אחד נתנן, פרנס אחד אמרנ⁽¹⁾, מפי ארון כל המעשים ברוך הוא, דכתיב (שמות כ' א'): וידבר אלהים את כל הרברים האלה, אף אתה עשה אונך כאפרכסת⁽²⁾. וקנה כך לב מבין לשמוע את דברי מטמאין ואת דברי מטהרין, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין⁽³⁾. — נגד אלה המרכיבם ללמוד ואינם חוזרים על למודם שלא לשכוח, אמר ר"א בן עזריה (משלי י"ב כ"ז): לא יחרך המיה צידו: לא יחיה ולא יאריך ימים צייד הרמאי (דריש יחרך נוטריקון)⁽⁴⁾. — מלבד המאמרים הללו שהובאו עד הנה הנוגעים לאלה שתורתם אומנתם, דרש ראב"ע על הכתוב (דברים ל"א י"ב): הקהל את העם האנשים הנשים והטף — אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף למה בא? כדי ליתן שכר למביאייהן. דרשה זו מצאה הן בעיני ר' יהושע וקילסם⁽⁵⁾.

רק מאמרי אגדה מועטים ישנם מר"א בן עזריה המדברים ע"ד ישראל בתור עם. המצוין בין המאמרים הללו הוא דרשתו לדברים כ"ו, י"ז י"ח⁽⁶⁾: את ה' האמרת היום וכו' וה' האמירך להיות לו לעם: אמר להם הקב"ה לישראל אתם עשיחוני הטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם הטיבה אחת בעולם (כלו' כמו שאתם הושבים אותי שאני אל יחיד בעולם, כך אני חושב אתכם לעם

(1) בתוספתא כ"י ערפורט: רועה אחד קיבלן, אל אחד בראן. פנדפסת לא כתיב רועה אחד קיבלן, אלא: פרנס אחד נתנן, רבון כל המעשים אמרם. כן באדר"ג וקצת שונה בבבלי. הראיה מן כל הרברים האלה חסרה בכ"י ערפורט ובאדר"ג.

(2) בתוספתא: עשה לבך חדרים חדרים. בכ"י ערפורט בשניאה. כחדרי חדרים (אצל צוקרסנדל חסר הנוסח הזה). בבבלי. עשה אונך כאפרכסתי לקוח מדברי ר' יוסי הגלילי, חולין פ"ט.

(3) בתוספתא דברי בית שמאי ודברי בית הלל. בבבלי ובכ"י ערפורט חסר זה.

(4) ערובין נ"ד: ע"ז י"ט. רב שיבוי בשמו. (השוה: Brull's Jahrbücher) X, 95. דרשתו של רב ששת (שכ), השונה מדרשת רב שיבוי, נראה שגם היא בשם ר"א בן עזריה נאמרה, כי מצאנו שרב ששת אוסר בשם ר"א בן עזריה. עי' אגרת אסוראי בבל 78. במדרש הארץ-ישראלי (ביר סיז) מיוחס המאמר הזה לתנא המאוחר ר' אליעזר ב"ר יוסי. עי' אני אסוראי א"י ח"א 157 הע' 4.

(5) עי' לעיל 162 הע' 1. כן היא הנוסחא בבבלי ובתוספתא. ובמכילתא מוסיף, לרבות שכר עישי רצינוי וראיה מהכתוב ישע"י מיב כ"א.

(6) בב. ברכות ה'. בא המאמר סתם.

(* הטחח כאן ע"ס הבבלי חגיגה נ"י :

יחיד בעולם, אל אחר ע"י ישראל, וישראל אחד ע"י האל. זהו הכאור היותר נכון למאמרו של ר'א בן עזריה, שתרגם את המלה הסתומה, האמרת' בטלה אחרת, חטיבה אחת', שגם היא קשת הבאור. וזה מוכח מהראיות שמביא ראב"ע מדברים ו' ד', שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, ומדהי' א', יז' כ"א: ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ 1). הצרות שסבלו ישראל ע"י החיבן חושב ראב"ע שהן מספיקות לשַׁבֵּר אותם: יכולני לפטור את כל העולם כלו מן הדין מיום שחרב בית המקדש ועד עכשיו, שנא' (ישעי' נ"א כ"א): לכן שמעי זאת עניה ושִׁבְרַת ולא מיינ' 2). ע"ד הגוים אומר ראב"ע: הרי הגוים שדנו דיני ישראל שומע אני יהו קיימים? תלמוד לומר (ישמות כ"א א'): ואלה המישפטים אשר תשים לפניהם, אחח הן את שלהם, והם אינם דנין את שלך 3). — ע"ד הקץ נסה ראביע לקבוע זמנו על יסוד מדרש הכתובים 4). ראביע מחבר את ראשית האנושיות יחד עם סופו: בשעה שברא הקביה את אדם הראשון גולם בראו, והיה מוטל מסוף העולם ועד סופו, והיה הקביה מעביר לפניו דור דור וצדיקיו, דור דור ודורשיו דור דור ומנהיגיו. ואמר לו: גולם, מה ראו עיניך? 5).

1) זהו ברור, כי גם כאן וגם בתרגום תרגם הפעל, האמירי, שאינו נמצא במקום אחר. במלות, עשה חטיבה. וכן בבאור אחר לאותו פסוק (מכילתא ט"ו ב' 36 ע"ב) — עשה אמירי, כלומר: עשה לענין של שבח וקילוס. השאלה היא איך למצוא את הקשר בין חטיבה ובין הפעל חטב מצד אחד ועם הפי אמר מהצר השני. אמיר במושג ענף אפשר לחבר בנקל עם חטיבה (השוה: חתיכה). חתיכה — חלק מהעץ, ומה בא אחיכ. חטיבה אחת' שפירושה הוא דבר שלם, אחדותי. אני מרשה לעצמי להעיר, כי מה שבא במלנו של לוי (חיב 37 ע"ב) בשמי (ושמצא חן בעיני ה' רווינטל בבית תלמוד של ווייס חיב 280) הבאור, לחטיבה: מן Chediwe Chidiw, הוא רק השערה של דיליטנט, שסמתי להפרוספיר המנוח לוי רק בתור קוריוויזום, לא בתור דעתי שלי. הנאון שרירא, מוכא בפי השרשים של ר' יונה (הוצאת נויבאר 57, 220. ספר השרשים הוצאה שלי ע' 39 וע' 150 ע"ש ניכ ערך רבד) מחבר, האמירי' עם המלה התלמודית אמירא, — שָׁקָה ואת המלה חטיבה עם, חטבותי משלי ז' ט"ז. ומכאן: עשה איתך נראה לכל ומרוסס. 2) ערובין מיה. רב ששת בשמו.

3) מכילתא לאותו פסוק.

4) ע' לעיל 103. השבח שאמר ראביע על טבי עברו של ריג. ע' לעיל 160.
5) מסקתא ר' ריש כינ. ר' שמעון בן לקיש בשמו: דרשה זו על סמך הכתוב תהי קליש טיז נאמרה בב. ע"ז ה'. מנהדרין ליח ב' על דורו של ריע ועל יסורי מיתתו של ריע ומיוחסה לרי' שמעון בן לקיש בעצמו. כביד כיד נאמר זה בשם ר' יהודה ברי' סימן. בויקיד כיז קרוב לסוף מובע הרעיון הזה על משה ע"י בעל האגדה ר' לוי, בשמיר מ' — גם על אברהם. ע' אני אמוראי איז חיב 50; 5; 352; 3; חיג 174, 2.

באגדתו של ראביע הננו מוצאים שהיה משתמש ביחוד בשתי סודות הללו: בקל וחמר ובסמוכין. מה שנוגע לסמוכין, אמנם לא היה ריא הראשון שהיה משתמש בה⁽¹⁾, אך, כנראה, היתה לו חבה מיוחדת למדה זו⁽²⁾. ומלבד אלה הדרשות שכבר באו בפרק הזה על יסוד סמוכין צריך להוסיף אלה: ריש ריא בן עזריה כל מי שהוא מבטל פריה ורביה כאלו הוא מטעט את הדמות, שנא' (בר' ט' ו'): כי בצלם אלהים עשה את האדם, וכתוב בתריה: ואתם פרו ורבו⁽³⁾.—צריך אדם שלא לשנות בן מבניו, שעל ידי כתונת פסים שעשה אבינו ליוסף, וישנאו אותו⁽⁴⁾. — תה' סיו' ה'. לנו חזו מפעלות אלהים וכו' וכתוב בתריה: הפך ים ליבשה. למה וישנאו אותו? בשביל שיקרע הים לפניהם פסים, פסים. [כלו': שהסיבה הראשונה ליציאת מצרים היתה שנאת האחים ליוסף]⁽⁵⁾.— ויקרא ט"ז א'. הוא דורש סמוכין של מצות ואל יבוא ככל עת אל הקדש למיתת גרב ואביוא. משל לרופא אמר לו: אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב, בא אחר ואמר לו: אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב, שמא תמות כדרך שמת פלני; זה זרזו יותר מהראשון⁽⁶⁾.—כשביל ענין של הלכה דורש ראביע את הכתוב דברים כיה ד' בסמיכות אל הכתוב שלפניו וגם אל הכתוב שלאחריו⁽⁷⁾. דוגמאות לקל וחמר—המדה שהיא בכלל היתה חביבה מאד באגדה העתיקה של התנאים, ראינו כבר בדרשותיו של ריא בן עזריה; מלבד זאת צריך להזכיר דברי התנחומים שאמר לפני ר' ישמעאל בבואו יחד עם ר' טרסון, ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא נהמו על מות בנו⁽⁸⁾. וכן הוכחתו שפקוח נפש דוחה את השבת⁽⁹⁾.

(1) כמו שמחליש פרנקל 93, וייס, חיב 94 בהע'. ע' לעיל 86 הע' 1 לברי ט"ו ו' וי'. (2) הוא מקשר שטות כיביל עם כיני אי (לעיל 165). שמת ליד יו' עם י"ח ע"ד הלול המועדות (לעיל 164). תהלים קיה ט"ב עם מינ' (לעיל 164). ישע' נ"א י"ד עם ט"ו (לעיל 168). (3) ביר ליה, יבמות ס"ג:

(4) ביר פ"ד ר' שמעון בן לקיש בשמו.

(5) שם. ניב רשביל בשמו. פסים הוא דורש נוטריקון פסים בילקוט תה' ע"ו.

חיב 817 § כתוב בטעות. בן ער'י במקום. בן עזריה.

(6) ספרא לאותו פסוק (79 ע"ד). (7) יבמות כ"ג: רב ששת בשמו. לפי יבמות

ד'. נאמר זה ע"י ר"ח בשם ר' אלעזר (בן סרת).

(8) מ"ק כ"ה. בסמכו על מה שנאי בירמ"י ל"ד ה' על צדקיהו: בשלום תמות וכו'

ומה צדקיהו מלך יהודה שלא עשה אלא מצוה אחת, שהעלה ירמיהו מן הטיט. כך בניו של ר' ישמעאל עאכ"כ.

(9) במקורות שהובאו לעיל ע' 161 הע' 2 מלבד אלה בשכת קליב. תנחומא ב'

וישב 8. מה מילה שהוא אחר טרסיה איכרים שבארם דוחה את השבת. קל וחמר לכל

מדת המשל, שלא נמצאה כלל אצל ר' אליעזר המודעי, נמצאה אצל ר'א בן עזריה כמה פעמים בצורתה הפשוטה כמו המשל שהביא לויקרא ט"ז א': במשל זה הוא מכאר יפה, שהמן פסק מיד כשבאו ישראל לארץ ישראל⁽¹⁾. וכן דעתו ששיר השירים הוא הספר היותר חשוב של שלמה המלך, סלתה של חכמת שלמה⁽²⁾. — במשל אחד שקרוב יותר לפתגם הוא מביע את אי רצינו עיד מנהגו המוזר לכאורה של ר' ישמעאל חברו⁽³⁾.

מאמרי אגדה קבצנים, שכמוהם נמצאים אצל ר'א המודעי נמצא גם אצל ר'א בן עזריה שתי פעמים, שתיהן נוגעות לחיי משה. באחת הוא מכאר ארבעה מקומות שלפני בקישתו של משה נכתב, לאמר' ללמד, ישריש מאת הקביה לענות אם יעשה את בקישתו⁽⁴⁾. ובאמת כא מענה של הקביה⁽⁵⁾.

גופו שדוחה את השבת. קל וחמר סמן אחר לשאלת השבת מוחס לישן, סתאי י"ב י"י השוה Zipser im Stbltt d. Or. IX, 198.

(1) תוס' סוטה י"א ג'. למך ב"ד שאמר לעבדו: סווג לי בחסין. א"ל: אין כאן חסין, א"ל: איכ סווג לי בציון.

(2) שהשיר אי, כמעט בסוף פסוק ראשון. (תנחומא ריש תצוה) ר'א בן עזריה עבר לה סתלא, לאחד שהולך סאה של חטים אצל הנחומב, אמר ליה. הוציא לי סמנה קמח סלת, הוציא לי סמנה קלוסקיא קמח וסלת אחת, כך כל חכמתיה דשלמה לא סלת? אלא שהשיר לישראל, שהיש המשבח שבשירים, הסעולה שבשירוב, הספולסל שבשירים, במדרש ווסא לשהיש הוצ' ב"ב ע" 9, הוצ' שכטר 207 סיום המשל הוא שם כך: כך הקביה סילת את הנביאים מתוך התורה ואת הכתובים מתוך הנביאים ושיר השירים נסלתה סמכס. וכן במדרש הגדה הוצ' ב"ב ללשמות כ"ז א'. (ע" 170) ששם במקום ארבע הסלות האחרונות שהובאו לעיל נאמר, וסילת שיר השירים מתוך הכתובים. הקרושה של מילת שהיש והכנסתה לתוך כתבי הקדש היו לענין של מועצה כיום שנמנה ר'א בן עזריה לנשיא במקום ר"ג. משנה ידים ג' ה'.

(3) ספרי דברים ו' ז' (34 §), תוספתא ברכות ב', ברכות י"א. ירו' ברכות 3 ע"ב: מעשה ברי ישמעאל ור'א בן עזריה שהיו שרויין במקום אחד, והיה ר' ישמעאל מוטה ור'א בן עזריה זקוף והגיע זמן קריאת שמע; וזקף ר' ישמעאל, והיה ר'א בן עזריה מוטה, א"ל ר' ישמעאל: מה זה אליעזר? א"ל: ישמעאל אחי, אוסרין לאחד: למה זקף סנודל? א"ל: יהא כנגד המשחיתים... אני שהייתי זקוף היטתי, אתה שהיית מוטה נוקפת? א"ל: אתה הישית לקיים דברי ב"ש, ואני נוקפתי לקיים דברי בית הלל.

(4) סדה זו אוסר ר' עקיבא בשם ספרי במדבר ה' ה' (2 §) כל מקום שנאמר בו לאמר צריך לדרש.—השוה לעיל 151 ושמות ט"ז כ"ה. — לשמות י"ב א', נאמר בשם ר' איעזר, אחרי דבריו של ר' ישמעאל, על המלה לאמר: צא ואסור אליהם והשיבני דבר (מכילתא ב' א'). אולי צריך שם להוסיף, בן עזריה.

(5) ספרי לבמדבר 138, 105 §, סתם בספרי דברים 26 § המקומות הם: שמות ז' י"ב, וא'; במדבר י"ב י"ג; במדבר כ"ז ט"ז וי"ח; דברים ג' כ"ג וכ"ד. [בארבע מקומות

בשנית הוא מביא את שלשת המקומות שםשה בא לכלל כעס ונא לכלל טעות (1).

מבאורי האגדה של ר'א בן עזריה צריך כאן הציין עוד לבראשית כ"א (2): ותכהין עיניו מראות. מראות ברעתו של [עשו] הרשע. אמר הקביה: יהי יצחק יוצא לשוק ויהון ברייתא אמרין: דין אבוב דההוא רשיעא, אלא הריני מכהה את עיניו והוא יושב בתוך ביתו, ההיד (משלי כ"ח כ"ח): בקום רשעים יסתר אדם. — בר' כ"ח י"ב. והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה. מצב ארצה — הראה לו את יונה, שנא' (יונה ב' ז'): לקצבי הרים ירדתי, וראשו מגיע השמימה, הראה לו אליהו, שנא' (מ"ב ב' י"א): ויעל אליהו בסערה השמים (3). שמות כיג כ"ט. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה. לפי שישראל צדיקים הן למה יראים מן החיה? והרי הצדיקים אינם יראים מן החיה, שנא' (איוב ה' כ"ג): כי עם אבני השדה כריתך נו'. ואם תאמר: למה יגע יהושע כל אותה היגיעה? אלא לפי שחטאו ישראל, נגזר עליהם מעט מעט אגרשנו מפניך (4). — ויקרא ט"ז א'. בקרבנם לפני ה' — כדאי ההקרה (שהקריבו בני אהרן איש וזה) לעצמה, וכדאי הקריבה (שנגשו אל המזבח שלא ברשות) לעצמה (5). — במדבר ג' ד'. בהקריבם איש זרה ובנים בקש משה לפני המקום והשיבו על שאלותיו, שנא' וידבר משה לפני ה' לאמר. שאין תיל לאמר, אלא שאמר לו: השיבני אם נואלן אתה אם לאו. עד שהשיבו המקום: ויאמר ה' אל משה עתה תראה וכו'.

(1) ספרי במדבר 157 § (ששם צריך להשלים עפ"י הילקוט ולקח טוב — בן עזריה). המקומות הן ויקרא י' ט"ז. במדבר כ"י י"ג. במדבר ל"א י"ד וכו'. כספרא לויקרא י' י"ז מספר ר' יהודה (בר אלעאי) ר' חנניה בן יהודה הורה כל יסו: קשה הקפדה שנרטה לו למשה לשעות. בפסחים ס"ו: מביא ריש לקיש מוסף אל הכלל שיסר: כך אדם שכועס. אם חכם הוא. הכמתו סתלקת הימנו. ראיה במדבר ל"א י"ד כ"א: וכן באדר"ג פ' א' למאמר שבא סתם בלי שם אומר: וכל המקפיד בדבריו משבח את דבריו. בויקרא י"ג הוא מביא מאמר דומה לזה של רבי הונא: בני מקומות כעס משה ונתעלמה מסנו הלכה, כך במקום במדבר כ"י י"ג הוא מביא את הנתוב שמת ט"ז כ"י ולהלן. השה אני אסוראי איי ח"א. 355 היג 296, 2 (ששם בא בטעות ר"א בריי הגלילי במקום ר"א בן עזריה) (2). ב"ר ס"ה. (3) תנחומא ב' ויצא 7.

(4) ספרי דברים י"א כ"ג (§ 50).

(5) ספרא לאותו פסוק. נגזר דעתו של ר' יוסי הגלילי (שאמר על קריבה סתו ולא סתו על ההקרה). ונגזר דעתו של ר'ע (שעל ההקרה סתו ולא על הקריבה). ובה מתורצת הסתירה שבין. בקרבתי ובין ויקריבו (ויקרא י' א'). [השה מחלקתם של ר' ישמעאל ר' עקיבא ור' אליעזר בדבר הסבה למיתת בני אהרן בילקוט שמעני רמז תקכ"ד וצ"ע].

לא היו להם. שאין תלמוד לומר, ובנים לא היו להם? שאלו היו להם בנים הם קודמין לאלעזר, שכל הקודם בנחלה הוא קודם בכבוד. אם כן למה נאמר, הנותרים? אמר להם: לא היה לכם להסתכל כלל באלו שעשאו דבר שרא בעצה ונשטטפו? (כלו': ואתם גיב שרפתם אה הישעיר שלא בעצה¹).—במדבר ט"ו ל'. את ה' הוא מגדף. כאדם האומר לחברו: גירפתה הקערה ולא חיסרתה (ר' במקום ד', כלומר: שאין העון גדול כל כך כזה שהוא אוכל מהקערה, אבל מחמר הקערה אינו מחסיר—לפי פירשני²). — ירמיה ל"ב ז'. הנה אתה עשית את השמים ואת הארץ וכו' לא יפלא ממך כל דבר. מאותה שעה לא יפלא ממך כל דבר (כלו' הכל גלוי וידוע לפניו ביריעה אהת גם דבר והפכו³).— יחזקאל ג' כ' מאי דכתיב ובשוב צדיק מצדקתו, איפשר לרשעים גמורים מקבלן בתשובה, ולפני צדיק שעשה עול אחד נותן לפניו מכשול? אלא זה שהוא עקש בדרכיו ומכוסים מעשיו מן הכריות, הקביה מכשילו בדבר מפורסם ואחר כך נפרע ממנו, כרי שידעו הכל שבדין הוא לוקה⁴). וכן צריך לציין דעתו מי חבר מזמורי הלל⁵).—בפרקי דריא נזכר ריא בן עזריה שלש פעמים⁶).

על אדות הדרשות ההכנותיות המועטות של ראביע צריך לציין ביחוד את מאמרו לדברים ט"ו י"ד, דברים נכתבן⁷). וכן מה שהוא אומר על המקור שבא לפעמים בתורה עם דרך היעוד (שר) ישמעאל משתמש בזה במחלקתו נגד ר' עקיבא—דברה תורה כלשון בני אדם⁸).

1) ספרא ויקרא י"י"ב (47 ע"א) ר' שמעון בן נמליאל בשמו.

2) ספרי לאותו פסוק (112 §) ירו' סנהדרין כ"ה: ב. כריתות ז': השוה לוי ח"א 303 ע' נרף. ולהלן ח"ב 372, 4. 3) ביר ריש פ' ט', ריש בן לקיש בשמו.

4) מובא מספור בלתי ידוע אצל ר' אהרן פנדרוס. בן דורו של רב סעדיה (אצל הרמב"ם) היו וספריו של הרמ"ג ח"א 279 ולהלן).

5) שחוקיה וסיעתו אמרוהו פסחים ק"ו.

6) כמה הם ימי ר' טלכויות. לפי דעתו הם אלף שנים, שהוא יומו של הקביה. ריא בן ערך מביא לו ראיה מאיכה א' י"ג, כל היום (פ' כ"ח). הוא חולק עם ריב"ז וריא בן ערך ע"ד הזמן ששהו בניו בגלות מצרים (פ' ט"ח). הזמן של נתינת התורה בהר סיני (פ' ט"ו).

7) קדושין י"ז: ע' עוד וי"ס ח"ב 94 בהערה.

8) שם. מביים ל"א ע"ב נראה שלא ראביע בעצמו אמר זאת, אלא סתמא דנמרא אוסרת, שבנראה כך היא דעתו. [ולא רק דעתו בלבד, אלא גם דעת ר' שמעון].

